วารสารมานุษยวิทยา

Journal of Anthropology, Sirindhorn Anthropology Centre (JASAC)

ปีที่ 9 ฉบับที่ 1 (มกราคม - มิถุนายน 2569)

Volume 9 Number 1 (January – June 2026)

ISSN 2630-001X (Print) 2773-9619 (Online)

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

กรุงเทพมหานคร

วารสารมานุษยวิทยา

ปีที่ 9 ฉบับที่ 1 (มกราคม - มิถุนายน 2569)

วารสารมานุษยวิทยาเป็นวารสารวิชาการของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) มีเป้าหมายสำคัญ 3 ประการ คือ ประการที่หนึ่ง การสนับสนุนยกระดับ และเผยแพร่การศึกษาใหม่ ๆ ทางมานุษยวิทยาที่อธิบายพลวัตทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ประการที่สอง การสนับสนุนให้นักมานุษยวิทยารุ่นต่าง ๆ ได้ผลิตงานวิชาการที่มีคุณภาพ สามารถอธิบายสภาพปัญหาสังคมที่ส่งผลกระทบต่อคุณค่าและศักดิ์ศรีของมนุษย์ รวมถึงความเหลื่อมล้ำ ความไม่เป็นธรรมและอคติทางสังคม ประการที่สาม การส่งเสริมความเข้าใจและเปิดโลกทัศน์ใหม่ ๆ เกี่ยวกับการศึกษาชีวิตมนุษย์ เป้าหมายทั้ง 3 ประการนี้คือปรัชญาและพันธกิจสำคัญของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรที่เล็งเห็นว่าความรู้ทางมานุษยวิทยาคือสิ่งที่จำเป็นต่อสังคมเพื่อให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างสันติของมนุษย์และความแตกต่างทางสังคมในโลกยุคโลกาภิวัตน์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว

วารสารมานุษยวิทยามีการตีพิมพ์เผยแพร่ปีละ 2 ฉบับ คือ ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม-มิถุนายน และฉบับที่ 2 เดือนกรกฎาคม-ธันวาคม โดยเปิดรับข้อเสนอบทความทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษผ่านระบบฐานข้อมูลวารสารอิเล็กทรอนิกส์กลางของประเทศไทย (Thai Journal Online)

สามารถอ่านและดาวน์โหลดบทความได้ที่ https://tci-thaijo.org/index.php/jasac

Journal of Anthropology, Sirindhorn Anthropology Centre (JASAC)

Volume 9 Number 1 (January – June 2026)

The Journal of Anthropology, an academic publication of the Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization) (SAC), has 3 important objectives. Firstly, to encourage, enhance and circulate new anthropological works that demonstrate the socio-cultural dynamics of human societies from the past to present. Secondly, to support anthropologists of all generations in creating qualified research papers that investigate social issues that have affected human values, dignities, as well as social inequality, injustice, and prejudice. Thirdly, to advocate and promote fresh perspectives and approaches in studying human activities. These three objectives are the philosophical underpinning of the SAC's mission, which recognizes that anthropological knowledge is essential for creating peaceful coexistence of human and societal differences in our rapidly changing globalized world.

The Journal of Anthropology publishes 2 issues each year, the first issue of January-June and the second issue of July-December. We welcome academic contribution both in Thai and English. Articles can be submitted through our online system.

visit journal: https://tci-thaijo.org/index.php/jasac

คณะที่ปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิ

นิติ ภวัครพันธุ์	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ศิราพร ณ ถลาง	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
อานันท์ กาญจนพันธุ์	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ยศ สันตสมบัติ	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
ชยันต์ วรรธนะภูติ	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
เสมอชัย พูลสุวรรณ	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ธนิก เลิศชาญฤทธ์	มหาวิทยาลัยศิลปากร
รัศมี ชูทรงเดช	มหาวิทยาลัยศิลปากร

กองบรรณาธิการ

โสวัตรี ณ ถลาง	มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
จักรพันธ์ ขัดชุ่มแสง	มหาวิทยาลัยขอนแก่น
ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
วสันต์ ปัญญาแก้ว	มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
อนุสรณ์ อุณโณ	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ยุกติ มุกดาวิจิตร	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
พิเชฐ สายพันธ์	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
บุญเลิศ วิเศษปรีชา	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
สายพิณ ศุพุทธมงคล	มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
กนกวรรณ ธราวรรณ	มหาวิทยาลัยมหิดล
สิริพร สมบูรณ์บูรณะ	มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์
ดำรงพล อินทร์จันทร์	มหาวิทยาลัยศิลปากร
เอกรินทร์ พึ่งประชา	มหาวิทยาลัยศิลปากร
ตรงใจ หุตางกูร	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

บรรณาธิการ

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

ผู้จัดการวารสาร

วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

ผู้ช่วยบรรณาธิการและประสานงานทั่วไป

นพพล เมฆมาก	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

Advisory Board:

Niti Pawakapan	Chulalongkorn University
Siraporn Nathalang	Chulalongkorn University
Anan Ganjanapan	Chiang Mai University
Yos Santasombat	Chiang Mai University
Chayan Vaddhanaphuti	Chiang Mai University
Samerchai Poolsuwan	Thammasat University
Thanik Lertcharnrith	Silpakorn University
Rasmi Shoocongdej	Silpakorn University

Editorial Board:

Sowatree Nathalang	Kasetsart University
Jaggapan Cadchumsang	Khon Kaen University
Pinkaew Laungaramsri	Chiang Mai University
Wasan Panyagaew	Chiang Mai University
Anusorn Unno	Thammasat University
Yukti Mukdawijitra	Thammasat University
Pichet Saiphan	Thammasat University
Boonlert Visetpricha	Thammasat University
Saipin Suputtamongkol	Thammasat University
Kanokwan Tharawan	Mahidol University
Siriporn Somboonburana	Walailak University
Damrongphon Inchan	Silpakorn University
Ekarin Phungpracha	Silpakorn University
Trongjai Hutangkura	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Editor:

Narupon Duangwises	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Journal Manager:

Whisut Vejvarabhorn	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

Assistant editor:

Nopphon Mekmak	Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre

ที่ทำการกองบรรณาธิการ
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
20 ถนนบรมราชชนนี ตลิ่งชัน กรุงเทพฯ 10170
โทร 02 880 9429-3807

Editorial Offices
Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization),
20, Boromrachachonni Road, Taling-Chan, Bangkok, Thailand, 10170,
tel. (+662) 8809429 ext. 3807

ออกแบบปก	วิสูตร สิงห์โส
จัดรูปเล่ม	วรัญญา เพ็ชรคง
ตรวจพิสูจน์อักษร	อภิพล สุระเสน
จัดพิมพ์โดย	ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) กรุงเทพฯ โทร. 02-880-9429
ISSN	2630-001X (Print) 2773-9619 (Online)

copyrights@2021 by Princess Maha Chakri Sirindhorn Anthropology Centre (Public Organization)

สารบัญ (Contents)

บทบรรณาธิการ

บทความวิจัย

ผู้สูงอายุกับการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยในเขตอำเภอเมืองเชียงใหม่ 9
สุนทรีย์ สิริอินต๊ะวงศ์

ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชาย ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พ.ศ. 2439–2453 57
สุรเชษฐ์ สุขลาภกิจ

พื้นที่ปลอดภัยทางใจ: แฟนคลับดิสนีย์ไทยกับการเติบโตทางอารมณ์และอัตลักษณ์ 105
ณาฏผไท คงคาเขตร์

บทความวิชาการ

สังคมศาสตร์ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญา: การประเมินการใช้ประโยชน์ของความรู้ผ่านร่องรอยของการเปลี่ยนแปลง 139
วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์ และจารุวรรณ ด้วงคำจันทร์

มานุษยวิทยาการเกษตร: จากมุมมองมนุษย์เป็นศูนย์กลางสู่เครือข่ายผู้กระทำการ 189
ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ

บทปริทัศน์หนังสือ

Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas 239
ธนวัฒน์ รุ่งเรืองตันติสุข

Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World 251
วสันต์ ปวนปันวงศ์

บทบรรณาธิการ

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ

วารสารมานุษยวิทยาฉบับนี้มีเนื้อหาหลากหลาย ทั้งการศึกษามานุษยวิทยาผู้สูงวัยของสุนทรีย์ สิริอินต๊ะวงศ์ การศึกษาประวัติศาสตร์เครือญาติสมัยรัชกาลที่ 5 ของสุรเชษฐ์ สุขลาภกิจ การศึกษาแฟนคลับดิสนีย์ไทยของณาฏผไท คงคาเขตร์ การศึกษามานุษยวิทยาเกษตรของปิ่นวดี ศรีสุพรรณ และการศึกษาพรมแดนความรู้สังคมศาสตร์ของวิสุทธิ์ เวชวราภรณ์ และจารุวรรณ ด้วงคำจันทร์ การศึกษาของสุนทรีย์สะท้อนว่าผู้สูงอายุในเมืองที่ยากจนคือกลุ่มที่เข้าไม่ถึงการดูแลจากรัฐ โดยเลือกศึกษาชุมชน 5 แห่งในเชียงใหม่ คือ (1) ชุมชนวัดโลกโมฬี (2) ชุมชนแม่ขิง (3) ชุมชนคลองเงิน (4) ชุมชนอุ่นอารี และ (5) ชุมชนสามัคคีพัฒนา ซึ่งได้รับผลกระทบจากการพัฒนาเมือง การศึกษาของสุรเชษฐ์ ชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ของพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในฐานะพ่อที่ส่งลูกชายไปเรียนตะวันตกเผชิญกับความขัดแย้งทางวัฒนธรรมและการเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ บทความของณาฏผไท อธิบายเกี่ยวกับกลุ่มผู้ใหญ่ที่เป็นคนหลากหลายทางเพศคลั่งไคล้ตัวละครของดิสนีย์โดยแสดงบทบาทข้ามเพศที่ท้าทายบรรทัดฐานทางเพศชายหญิง การศึกษาของปิ่นวดี ชี้ให้เห็นว่าชีวิตเกษตรกรดำเนินไปบนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ซับซ้อนตั้งแต่ท้องถิ่นถึงระบบทุนนิยมโลก ขณะเดียวกันก็พึ่งพาอาศัยสิ่งอื่นที่มิใช่มนุษย์ บทความของวิสุทธิ์และจารุวรรณ อธิบายเกี่ยวกับการสร้างความรู้สังคมศาสตร์ในฐานะเป็นกระบวนสะสมต่อเนื่องผ่านการศึกษาวิจัยจากประสบการณ์ผู้คนที่เผชิญหน้ากับความเหลื่อมล้ำและผลกระทบจากการพัฒนาของรัฐ บทความทั้งหมดนี้เป็นกระจกสะท้อนที่ดีเกี่ยวกับกลุ่มคนเปราะบางที่ถูกกีดกันออกจากพื้นที่เมือง ชีวิตของคนแต่งงานข้ามวัฒนธรรม ประสบการณ์ของเพศนอกบรรทัดฐาน การอาศัยอยู่ร่วมกันของมนุษย์กับสิ่งไม่ใช่มนุษย์ และคุณค่าของสังคมศาสตร์ที่มิใช่คำตอบสำเร็จรูปแบบปฏิฐานนิยม บทเรียนเหล่านี้คือสิ่งที่รัฐไทยปัจจุบันยังไม่มีองค์ความรู้เพียงพอต่อการส่งเสริมสังคมพหุวัฒนธรรมและการรับมือต่อความเปลี่ยนแปลงอย่างรู้เท่าทัน

ผู้สูงอายุกับการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยในเขตอำเภอเมืองเชียงใหม่[1]
The Older Adults and the Housing Movement in Chiang Mai City

สุนทรีย์ สิริอินต๊ะวงศ์
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Soontree Siriinntawong
Faculty of Social Sciences, Chiang Mai University
soontree.siri@cmu.ac.th

วันรับบทความ: 6 สิงหาคม 2568 (Received August 6, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 22 กันยายน 2568 (Revised September 22, 2025)
วันตอบรับบทความ: 30 ตุลาคม 2568 (Accepted October 30, 2025)

บทคัดย่อ

การเคลื่อนไหวในทางสังคมส่วนใหญ่มักจะเป็นภาพลักษณ์ของคนหนุ่มสาวที่ต้องการจะสร้างการเปลี่ยนแปลงในทางสังคมมากกว่าจะเป็นภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุที่ออกมาเคลื่อนไหวเพื่อต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางสังคม วิธีคิดแบบนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการมองว่าผู้สูงอายุคือกลุ่มคนที่มีสภาพร่างกายที่เปลี่ยนแปลงไปตามช่วงวัย มีโรคภัยไข้เจ็บที่เกิดขึ้นตามช่วงอายุและมีความสามารถของร่างกายที่เสื่อมถอย กลุ่มคนเหล่านี้จึงมักจะถูกมองหรือเข้าใจว่าไม่สามารถสร้างผลผลิตทางสังคม (social production) ใด ๆ ได้อีกแล้ว นอกจากจะต้องพึ่งพิงคนภายในครอบครัวมากขึ้น หรือ เป็นกลุ่มช่วงวัยที่ไม่ได้ต้องการการเปลี่ยนแปลงใดๆ อีกต่อไปและรอความช่วยเหลือจากรัฐมากขึ้นเท่านั้น ภาพความเข้าใจดังกล่าว ทำให้เราละเลยความพยายามในการสร้างภาวะการเป็นผู้กระทำการของผู้สูงอายุ (agency) ที่สัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของระบบของครอบครัว ชุมชนและสังคม ซึ่งไม่ได้แยกออกจาก

การรับรู้ตัวตนและการสร้างความหมายในการดำรงบั้นปลายชีวิตของผู้สูงอายุเอง

บทความวิจัยชิ้นนี้จึงต้องการสะท้อนให้เห็นการขับเคลื่อนทางสังคมของผู้สูงอายุที่อยู่ในฐานะของ “คนจนเมือง” และเป็นกลุ่มเปราะบางที่ไม่มีที่อยู่อาศัยที่มั่นคงในบั้นปลายชีวิต โดยบทความวิจัยชิ้นนี้เน้นการเข้าไปทำความเข้าใจว่า เหตุใดผู้สูงอายุในพื้นที่เมือง (urban area) ที่มีความเปราะบางทางสังคมที่ทับซ้อนกัน เช่น อายุ ชนชั้น และความเปราะบางด้านอื่นๆ จึงออกมาเคลื่อนไหวเรียกร้องเรื่องที่อยู่อาศัยในบั้นปลายชีวิตของตนเอง เพื่อที่บทความวิจัยชิ้นนี้จะนำไปสู่การสร้างความเข้าใจต่อกลุ่มผู้สูงอายุที่ยังอยู่ในฐานะของการเป็นผู้กระทำการทางสังคมที่ต้องการสร้างความมั่นคงในการดำรงบั้นปลายชีวิตของตนเองควบคู่ไปกับความมั่นคงในการดำรงชีวิตของครอบครัว ชุมชนและสังคม การทำวิจัยชิ้นนี้จึงต้องการสะท้อนให้เห็น “ชีวิตของผู้สูงวัย” ที่มีหลากหลายมิติเพิ่มมากขึ้น โดยไม่จำกัดภาพความเข้าใจในมิติเรื่องสุขภาพร่างกาย หรือ การดูแลรักษาสุขภาพของผู้สูงวัยเท่านั้น แต่ต้องการสะท้อนให้เห็นว่า การดำรงชีวิตของการเป็นผู้สูงวัยไม่ได้แยกออกจากมิติทางสังคมและมิติของความเป็นมนุษย์ในด้านอื่นๆ ที่ผู้สูงอายุแต่ละคนต้องดำรงอยู่ในทางสังคม อีกทั้งยังไม่สามารถละเลยบริบททางด้านสังคม การเมืองและเศรษฐกิจที่มีผลต่อการรับรู้ตัวตนและการสร้างความหมายในการดำรงบั้นปลายชีวิตของผู้สูงอายุด้วยเช่นกัน

คำสำคัญ: ผู้สูงอายุ, การเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัย, ชุมชนคนจนเมือง, เชียงใหม่

Abstract

Social movements are often perceived as driven by young people striving for societal change, rather than older adults seeking similar transformations. This perception partly stems from the view that the elderly are a group whose physical conditions have shifted with age, accompanied by health issues and declining physical capabilities. Consequently, they are often regarded as unable to contribute to social production and increasingly reliant on family support. They are also seen as a group that no longer demands change but instead awaits assistance from the state. Such perceptions lead to a neglect of efforts to foster the agency of older adults, an agency that is closely tied to family, community, and societal systems, and integral to their self-identity and meaning-making in later life.

This research aims to shed light on the social mobilization of older adults in the context of "urban poverty." These individuals, as a vulnerable group without secure housing in their later years, are the focus of an in-depth exploration of why older adults in urban areas, facing overlapping vulnerabilities such as age, class, and other social disadvantages, engage in movements demanding housing security for themselves. The study seeks to foster a new understanding of older adults as active social agents striving for stability in their later years, not only for themselves but also for their families, communities, and society. The research intends to portray the diverse dimensions of "elderly lives," moving beyond conventional notions of physical health and care. It seeks to

demonstrate that the lives of older adults cannot be disentangled from the broader social and human dimensions they inhabit. Moreover, it highlights the social, political, and economic contexts that influence their self-perception and meaning-making in later life, providing a more holistic view of aging.

Keywords: Elderly, Housing Movement, Poor Urban Community, Chiang Mai

บทนำ: แนวคิดเรื่องผู้สูงอายุกับการมีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนทางสังคม

บทความวิจัยชิ้นนี้ได้รับแรงบันดาลใจมาจากกลุ่มผู้สูงอายุที่ออกมาขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยในพื้นที่ตัวเมืองจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้มาพบกับผู้วิจัยโดยบังเอิญในระหว่างการส่งนักศึกษาไปฝึกงานในหน่วยงานแห่งหนึ่งเมื่อปี พ.ศ. 2565 ด้วยเหตุนี้ กลุ่มของผู้สูงอายุจึงขอให้ผู้วิจัยช่วยเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่เพื่อนำไปขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยกับหน่วยงานของรัฐท้องถิ่น บทความวิจัยชิ้นนี้จึงเริ่มมาจากความต้องการของกลุ่มผู้ให้ข้อมูลเป็นหลัก และอีกส่วนหนึ่งมาจากการตั้งคำถามของผู้วิจัยด้วยว่า **อะไรคือแรงผลักดันให้กลุ่มคนเหล่านี้มีความกระตือรือร้นที่จะเข้าร่วมการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของตนเอง ทั้ง ๆ ที่ร่างกายและสุขภาพของผู้สูงอายุหลายคนไม่เอื้ออำนวย บางคนมีปัญหาเข่าเสื่อม เดินได้ไม่สะดวก แต่ยังคงเดินทางไปร่วมการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยที่กรุงเทพมหานครและออกค่าเดินทางด้วยตัวเอง** ตลอดระยะเวลาในการลงพื้นที่ภาคสนาม (1 ตุลาคม 2566 ถึง 30 กันยายน 2567) ที่ผู้วิจัยได้เข้าร่วมในการประชุมและเรียนรู้การขับเคลื่อนของกลุ่มผู้สูงอายุ ทำให้พบว่า กลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้มีความกระตือรือร้นต่อการขับเคลื่อนในเรื่องที่อยู่อาศัยของตนเองค่อนข้างมาก มีการพยายามที่จะไปเข้าร่วมประชุมกับหน่วยงานรัฐและภาคีเครือข่ายเรื่องที่อยู่อาศัยในจังหวัดอื่น ๆ จนกระทั่งในปัจจุบัน ผู้วิจัยก็ยังคงพบว่ากลุ่มคนเหล่านี้ได้เดินทางไป

ร่วมงาน “วันที่อยู่อาศัยโลก” ที่กรุงเทพมหานคร วันที่ 5-6 ตุลาคม 2568 เพื่อยื่นข้อเสนอต่อรัฐบาลปัจจุบันถึงการสร้างหลักประกันในเรื่องความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยให้กับทุกคน (“housing for all”) กลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้ยังคงขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของตนเองอยู่อย่างต่อเนื่องและไม่ได้ลดละความหวังที่จะมีหลักประกันความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยในบั้นปลายชีวิตของตนเอง นอกจากนี้ การสัมภาษณ์และการลงพื้นที่ภาคสนามของผู้วิจัยในแต่ละครั้ง ผู้วิจัยมักจะได้รับการเน้นย้ำจากผู้สูงอายุอยู่เสมอว่า “ข้อมูลตรงนี้ต้องใส่ลงไปเพื่อให้คนรู้มากขึ้น” ด้วยเหตุนี้ ผู้สูงอายุกลุ่มนี้จึงไม่ได้มีภาพลักษณ์ของการพึ่งพาและรอคอยความช่วยเหลือจากรัฐแต่เพียงด้านเดียวเท่านั้น แต่ยังเป็นผู้สูงอายุที่มีความกระตือรือร้น (active ageing) ที่จะเข้ามามีส่วนร่วมกับการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยในบั้นปลายชีวิตของตนเองค่อนข้างมาก

ปัจจุบัน งานวิชาการและนโยบายของรัฐได้มีการนำเอาแนวคิดเรื่องพฤฒพลัง (active ageing)[2] มาใช้ในการทำวิจัยประเด็นเรื่องผู้สูงอายุที่เข้ามามีส่วนร่วมในทางสังคมมากขึ้น ซึ่งแนวคิดนี้เป็นส่วนหนึ่งในนโยบายของรัฐบาลไทยที่ต้องการให้ความสำคัญกับบทบาทของผู้สูงอายุในทางสังคมมากขึ้นด้วยเช่นกัน แนวคิดนี้ถูกผลักดันและถูกขับเคลื่อนด้วยองค์กรอนามัยโลกและประเทศไทยในฐานะประเทศสมาชิกก็ได้นำแนวคิดนี้มาปรับใช้และกำหนดเป็นนโยบายและแผนยุทธศาสตร์ในแผนของผู้สูงอายุแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545-2564) เป็นต้นมา แต่จากการวิเคราะห์ทางเอกสารและงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง พบว่า แนวคิดพฤฒพลัง (active ageing) จะเน้นการวิเคราะห์ผู้สูงอายุผ่านตัวชี้วัดในเชิงสถิติอยู่ทั้งหมด 4 ด้าน คือ (1) ด้านสุขภาพ (2) การมีหลักประกันและความมั่นคง (3) สภาพแวดล้อมและ (4) การมีส่วนร่วมในทางสังคม ซึ่งตัวชี้วัดทั้ง 4 ข้อนี้ไม่ได้เน้นการวิเคราะห์ให้เห็น **การสร้างคุณค่าและความหมายที่มาจากมุมมองของผู้สูงอายุหรือการเป็นผู้สูงอายุ** แต่เน้นการประเมินจากตัวชี้วัดและการออกแบบนโยบายให้ผู้สูงอายุเข้าไปมีส่วนร่วมเท่านั้น หรือ การสร้างมาตรฐานชี้วัดที่เข้าไปกำหนดว่า

ผู้สูงอายุควรทำอะไร เพื่อที่จะได้วิเคราะห์ว่าเป็นกลุ่มที่อยู่ในกรอบแนวคิดพฤฒพลัง (active ageing) หรือไม่ (ดัชนีพฤฒพลังผู้สูงอายุไทย, สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2560) การนำแนวคิดเหล่านี้มาใช้ในนโยบายผู้สูงอายุ ในทางหนึ่งกำลังสะท้อนให้เห็นข้อสมมติฐานเบื้องต้นว่า รัฐกำลังมองกลุ่มคนที่เป็นผู้สูงอายุในลักษณะกลุ่มก้อนทางสังคมในรูปแบบเดียวกันและอยู่ภายใต้ภาพมายาคติแบบเดียวกันที่ถูกมองว่าการเป็นผู้สูงอายุไม่สามารถสร้างผลผลิตใด ๆ ในทางสังคมได้อีกต่อไปและต้อง “กระตุ้น” ให้กลุ่มคนเหล่านี้กระตือรือร้นเข้ามามีส่วนร่วมในทางสังคมมากขึ้น เช่น การเป็นอาสาสมัครภายในชุมชนแบบเป็นทางการ (formal volunteering) ซึ่งจะช่วยให้มีสุขภาพและความเป็นอยู่ที่ดีและถูกมองว่ายังมี “คุณค่า” ในทางสังคม (productive ageing)[3] เป็นต้น

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่า งานวิจัยเรื่องผู้สูงอายุส่วนใหญ่ยังจำกัดอยู่ในงานวิจัยสายสุขภาพ การแพทย์ สวัสดิการทางสังคมและนโยบายสาธารณะ ซึ่งสายสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาที่ให้ความสำคัญเรื่องสังคมและวัฒนธรรมให้ความสนใจในประเด็นเหล่านี้ค่อนข้างน้อยกว่าสาขาวิชาอื่น ๆ (Twigg and Martin, 2015:1-15; Fine, 2023) มีการตั้งข้อสังเกตว่า การที่งานวิจัยเรื่องผู้สูงอายุส่วนใหญ่จะเน้นไปที่ประเด็นสุขภาพค่อนข้างมาก เป็นเพราะว่า ผู้สูงอายุถูกมองว่าคือกลุ่มคนที่มีร่างกายที่จะเสื่อมถอยไปตามกาลเวลา ซึ่งหมายความว่าเป็นร่างกายที่ไม่สามารถสร้างผลผลิตทางสังคม (social production) ใด ๆ ได้อีกต่อไป มีแต่จะพึ่งพิงคนภายในครอบครัวและความช่วยเหลือจากรัฐมากขึ้นเท่านั้น (Gullette, 2015) แต่ภาพความเข้าใจเหล่านี้ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเมื่อมีการปรับเปลี่ยนแนวคิดทฤษฎีมากขึ้น

หากเรานำวิธีคิดเรื่องผู้สูงอายุในข้างต้นมาวิเคราะห์ประเด็นเรื่องการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movement) เราจะพบว่า “ผู้สูงอายุ” และ “การเคลื่อนไหวทางสังคม” ดูเป็นสิ่งที่ค่อนข้างขัดแย้งกันเอง เพราะในขณะที่การเคลื่อนไหวทางสังคมถูกผูกโยงกับการเปลี่ยนแปลง ความก้าวหน้าและพลังของคนรุ่นใหม่ ภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุกลับถูกผูกโยงกับความเสื่อมถอย

ของร่างกาย การพึ่งพิงและการรอรับความช่วยเหลือจากรัฐและครอบครัว ทำให้การมีส่วนร่วมของผู้สูงอายุในการเคลื่อนไหวทางสังคมจึงเป็นสิ่งที่ไม่ได้เป็นไปตามภาพความเข้าใจของสังคมและไม่ได้เป็นตาม “แบบแผนของช่วงวัย (age-normative expectations)” เช่น อายุมากขึ้นก็ต้องเกษียณและหยุดกิจกรรมทางสังคมต่าง ๆ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ จึงส่งผลทำให้บทบาทของผู้สูงอายุในฐานะผู้กระทำการทางสังคม (agency) จึงถูกละเลยและมองไม่เห็นในกระบวนการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมไปด้วย (Hooyman and Kiyak, 2011)

ในที่นี้ Alan S. Gutterman (2022) มองว่า การเคลื่อนไหวทางสังคมถือว่าเป็นสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานของมนุษย์ที่สามารถมีอิสระเสรีภาพในการรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวในทางด้านการเมืองเพื่อปกป้องสิทธิของตนเอง ซึ่งการเคลื่อนไหวทางสังคมนั้น กลุ่มคนจะต้องตระหนักรู้ถึงปัญหาในสังคมที่มีร่วมกัน รวมทั้งสิทธิหรือความต้องการที่ยังไม่ได้รับการตอบสนอง เพื่อจะได้นำไปสู่ “เป้าหมายที่มีร่วมกัน (common goal)” ในการเคลื่อนไหว ดังนั้น การเคลื่อนไหวทางสังคมจึงเกิดขึ้นมาตลอดในประวัติศาสตร์การเมืองของแต่ละสังคม แต่เดิมการเคลื่อนไหวทางสังคมจะจำกัดอยู่ในกลุ่มแรงงาน การเรียกร้องสิทธิของผู้หญิง กลุ่มชาวไร่ชาวนา กลุ่มคนที่มีความหลากหลายทางเพศ กลุ่มที่สนับสนุนเรื่องสิ่งแวดล้อม การเคลื่อนไหวของผู้พิการ กลุ่มสีผิว กลุ่มชาติพันธุ์ เป็นต้น การเคลื่อนไหวทางสังคมที่เน้นประเด็นผู้สูงอายุและมีผู้สูงอายุเข้าร่วมเป็นหลักเกิดขึ้นในช่วงปี ค.ศ.1930s เมื่อเกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำครั้งใหญ่ (The Great Depression) และส่งผลต่อเงินบำนาญและสวัสดิการสำหรับผู้สูงอายุในสหรัฐอเมริกา แต่การเคลื่อนไหวในประเด็นนี้ก็ลดน้อยลงเพราะรัฐบาลสหรัฐอเมริกาได้ออกกฎหมายขึ้นมารองรับภาวะการว่างงานและความยากจนในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำในปี ค.ศ.1935 เช่น โครงการสวัสดิการสาธารณะ (public assistance) การประกันการว่างงาน (unemployment insurance) และการประกันการเกษียณอายุ (retirement

insurance) เป็นต้น จนกระทั่งในปี ค.ศ.1970s กลุ่มผู้สูงอายุก็เริ่มออกมาเคลื่อนไหวเรื่องกฎหมายการเกษียณอายุแบบบังคับและประเด็นเรื่องอคติทางอายุ (ageism) ที่ส่งผลต่อกฎหมายและทัศนคติที่กีดกันสิทธิของผู้สูงอายุในด้านต่าง ๆ โดยมีแกนนำ คือ Maggie Kuhn ซึ่งถูกบังคับให้เกษียณจากตำแหน่งในคริสตจักรเพรสไบทีเรียนขณะอายุ 65 ปีและได้ตั้งกลุ่ม Gray Panthers ขึ้นในปี ค.ศ.1970 โดยมีกลุ่มผู้สูงอายุเข้าร่วมเป็นจำนวนมาก กลุ่มนี้มีข้อเรียกร้องในเรื่องการปฏิบัติอย่างเป็นธรรมต่อผู้สูงอายุในสถานที่ให้การดูแล ระบบการดูแลสุขภาพ (Medicare) สวัสดิการทางสังคม ฯลฯ แต่การเคลื่อนไหวของผู้สูงอายุในประเด็นเหล่านี้มักจะถูกมองว่าเป็นการเคลื่อนไหวที่ถูกครอบงำโดยกลุ่มผู้เชี่ยวชาญและผู้ให้บริการด้านสุขภาพซึ่งทำงานด้านผู้สูงอายุมากกว่าจะถูกมองว่าเป็นการขับเคลื่อนของผู้สูงอายุที่ต้องการความมั่นคงในชีวิตและในทางด้านสังคม (social security) การมองไม่เห็นกลุ่มผู้สูงอายุในขบวนการการเคลื่อนไหวทางสังคม แม้จะมีผู้สูงอายุเข้าร่วมด้วยก็ตาม ถูกมองว่าเป็นภาพมายาคติของสังคมที่มักจะมองว่าผู้สูงอายุไม่มีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนทางสังคมและชุมชน ส่งผลทำให้เราจึงไม่ค่อยเห็นภาพว่าผู้สูงอายุเข้ามามีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างไร (Boggs, 1992; Fine, 2023)

งานวิจัยของ Gary Alan Fine (2023) *Fair Share: Senior Activism, Tiny Publics, and the Culture of Resistance* ได้ศึกษากลุ่มนักเคลื่อนไหวผู้สูงอายุที่ชิคาโก้ (Chicago Seniors Together (CST)) ที่ออกมาเคลื่อนไหวเรียกร้องความยุติธรรมเรื่องระบบการดูแลสุขภาพสำหรับทุกคน “Health Care for All” การออกมาเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่มคนเหล่านี้ หรือที่ Fine ใช้คำว่า กลุ่มที่เคลื่อนไหวประเด็นสาธารณะขนาดเล็ก (“A tiny public”) ที่มีประเด็นปัญหาร่วมกัน มีความกังวลในประเด็นทางสังคมที่มีความเฉพาะเจาะจงเหมือนกันและมีอัตลักษณ์ร่วมกันในฐานะของการเป็นผู้สูงอายุ ทำให้การเคลื่อนไหวของกลุ่มคนเหล่านี้จึงไม่ได้มาจากความต้องการส่วนตัวของ

แต่ละคนเท่านั้น แต่เกิดมาจากประสบการณ์ทางสังคมที่มีร่วมกันในฐานะของการเป็นผู้สูงอายุ ปัญหาสุขภาพและเครือข่ายความสัมพันธ์ที่มีร่วมกัน แต่เนื่องจากภาพลักษณ์ของการเป็นผู้สูงอายุจึงทำให้กลุ่มคนเหล่านี้กลายเป็นกลุ่มคนชายขอบและถูกมองข้ามในการเคลื่อนไหวทางสังคมมาโดยตลอด ทั้งนี้ Fine มองว่า การออกมาเคลื่อนไหวเพื่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในผู้สูงอายุ ในทางหนึ่งจะทำให้เกิดภาพลักษณ์ที่จำเป็นอย่างมากต่อการสร้างความยุติธรรมทางสังคม (social justice) เพราะในขณะที่ภาพลักษณ์ของผู้สูงอายุมักจะถูกมองว่าเป็นกลุ่มที่มีความเปราะบางสูงจากเงื่อนไขของอายุ สภาพร่างกายและสุขภาพ แต่ภาพลักษณ์ที่เปราะบางเหล่านี้ก็เป็น “สัญลักษณ์” ที่สำคัญต่อการสร้างพลังทางศีลธรรม (moral authority) ที่ช่วยในการขับเคลื่อนทางสังคมและหากกลุ่มคนเหล่านี้มีจำนวนมากขึ้นเท่าไหร่ก็จะยิ่งทำให้เกิดความเข้มแข็งในการเคลื่อนไหวมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ Fine ได้ใช้แนวคิด “the culture of social movement” or “the culture of tiny publics” หรือ การเคลื่อนไหวทางสังคมที่มีวัฒนธรรมเฉพาะของตนเอง มีการแบ่งปันกฎเกณฑ์ทางอารมณ์ความรู้สึกร่วมกัน มีการแบ่งปันความรู้ คุณค่าและธรรมเนียมปฏิบัติที่ใช้ในการเคลื่อนไหวร่วมกันและใช้รูปแบบของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันเพื่อนำไปสู่เป้าหมายที่ต้องการเปลี่ยนแปลงทางสังคมร่วมกัน สิ่งเหล่านี้ทำให้ปัจเจกแต่ละคนมีข้อผูกมัดระหว่างกันและมีข้อผูกมัดต่อเป้าหมายในการเคลื่อนไหวทางการเมืองร่วมกัน ซึ่งทั้งหมดนี้ก่อให้เกิดอัตลักษณ์ร่วม (collective identity) ในกลุ่มคนเหล่านี้ขึ้นมา

จากที่ได้กล่าวไปแล้วในข้างต้น บทความวิจัยชิ้นนี้จึงต้องการทำความเข้าใจการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มผู้สูงอายุที่นิยามตนเองว่าเป็น “กลุ่มคนจนเมือง” ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้ไม่มีเอกสารสิทธิ์ในการครอบครองที่ดินและอาศัยอยู่ในพื้นที่สาธารณะของหน่วยงานรัฐมาเป็นเวลานาน กลุ่มคนเหล่านี้มีสถานะทางสังคมที่ซับซ้อนทั้งในประเด็นการเป็นผู้สูงอายุ ยากจน ไร้สัญชาติ กลุ่มชาติพันธุ์ ฯลฯ และ

เนื่องจากหน่วยงานราชการต้องการจะพัฒนาและปรับปรุงภูมิทัศน์ในเขตบริเวณเมืองจึงได้มีนโยบายอพยพโยกย้ายกลุ่มคนเหล่านี้ จากนโยบายดังกล่าวได้ส่งผลทำให้หลายครอบครัวต้องออกมาเคลื่อนไหวเรียกร้องให้เกิดการจัดพื้นที่ที่อยู่อาศัยให้กับกลุ่มผู้เปราะบางเพื่อสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิตของกลุ่มคนเหล่านี้มากขึ้น บทความวิจัยชิ้นนี้จึงต้องการแสดงให้เห็นความซับซ้อนของการเป็นผู้สูงอายุที่มีมิติทางสังคมอื่น ๆ ร่วมอยู่ด้วย และในขณะเดียวกันก็ต้องการสะท้อนให้เห็นเงื่อนไขที่ส่งผลให้ผู้สูงอายุเข้าร่วมการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อเรียกร้องความมั่นคงในที่อยู่อาศัยที่มีบริบทที่เฉพาะเจาะจงมากยิ่งขึ้น ซึ่งความเข้าใจเหล่านี้อาจจะนำไปสู่การมองเห็นการเป็นผู้กระทำการของผู้สูงอายุกลุ่มนี้มากขึ้น ซึ่งรวมไปถึงการสร้างความหมายในบั้นปลายชีวิตของกลุ่มคนเหล่านี้ผ่านการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยในพื้นที่เมือง

บริบทของการวิจัยและระเบียบวิธีวิจัย

จากที่ได้กล่าวไปแล้วในข้างต้น งานวิจัยชิ้นนี้ใช้วิธีการทำวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณนา (ethnography) โดยเน้นการสัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลทั้งหมด 50 ราย โดยบางรายจะมีการสัมภาษณ์ซ้ำหลายครั้ง โดยเฉพาะแกนนำหรือตัวแทนที่เป็นผู้สูงอายุของแต่ละชุมชนที่เข้าร่วมการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมาเป็นเวลานาน นอกจากนี้จะใช้วิธีการสังเกตการณ์ในการเข้าร่วมงานประชุมวางแผนการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยและการจัดกิจกรรมต่าง ๆ รวมทั้งการลงพื้นที่ภาคสนามในแต่ละชุมชนเพื่อดูบริบทพื้นที่ของชุมชนทางกายภาพ โดยใช้ระยะเวลาในการเก็บรวบรวมข้อมูลตั้งแต่ 1 ตุลาคม 2566 ถึง 30 กันยายน 2567 (แต่ผู้วิจัยยังคงเข้าร่วมประชุมและทำกิจกรรมกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลอยู่อย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน) โดยในระยะแรก ผู้วิจัยได้เลือกกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักมาจาก 5 ชุมชน[4] คือ (1) ชุมชนวัดโลกโมฬี (2) ชุมชนแม่ขิง (3) ชุมชนคลองเงิน (4) ชุมชนอุ่นอารี และ (5) ชุมชนสามัคคีพัฒนา ซึ่งทั้ง 5 ชุมชนอยู่ริมลำเหมืองคลองแม่กระแจะ ซึ่งเป็นคลองสาขา[5] ที่จะไหลลงสู่คลองแม่ข่าและ

เป็นพื้นที่ที่จะถูกพัฒนาและปรับภูมิทัศน์ตามนโยบายของหน่วยงานราชการ ทำให้กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ทั้ง 5 ชุมชน หรือ 139 หลังคาเรือนถูกสำรวจแล้วว่า ต้องขยับ หรือ โยกย้ายออกจากพื้นที่เดิมเพราะมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ในลำน้ำสาขา นอกจากนี้ ในช่วงระหว่างการลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลในระยะแรก พบว่า มีชาวบ้านจากชุมชนอื่นๆ เช่น (6) ชุมชนระแกง (7) ชุมชนกำแพงงาม (8) ชุมชนหัวฝาย (9) ชุมชนลอยเคราะห์ (10) ชุมชนศรีปิงเมือง (11) ชุมชน 5 ธันวา และ (12) ชุมชนทิพย์เนตร ที่อยู่นอกเหนือจากพื้นที่ชุมชนเป้าหมายของงานวิจัยมาเข้าร่วมประชุมและขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยกับกลุ่มเป้าหมาย 5 ชุมชนด้วยเช่นกัน โดยชุมชนทั้งหมดที่มาเข้าร่วมประชุมเหล่านี้อยู่ในพื้นที่สำรวจและอาจจะต้องได้รับการโยกย้ายในอนาคต

จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลและจากการลงพื้นที่ภาคสนามในหลายชุมชน พบว่า การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนเหล่านี้ได้ดำเนินต่อเนื่องมาเป็นเวลานานก่อนที่ผู้วิจัยจะลงพื้นที่ภาคสนามในช่วง 1 ตุลาคม 2566 ถึง 30 กันยายน 2567 และมีมาก่อนที่ชุมชนจะได้รับหมายศาลให้โยกย้ายออกจากพื้นที่ในปี พ.ศ. 2563 กลุ่มผู้สูงอายุได้เข้าร่วมการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมาตั้งแต่ยังอยู่ในช่วงของการเป็นคนหนุ่มสาว จนเมื่ออายุเพิ่มมากขึ้นก็ยังคงสานต่อการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมาจนถึงปัจจุบัน โดยแต่ละชุมชนจะเลือกตัวแทนชุมชนของตนเอง (23 ชุมชน จะมีตัวแทนชุมชน 1-2 คน ปัจจุบันจึงมีตัวแทนชุมชนเข้าร่วมประมาณ 30-35 คน) เพื่อเข้าร่วมประชุมและนำเสนอข้อเรียกร้องของชุมชนตนเองร่วมกับชุมชนอื่น ๆ เนื่องจากบริบทของแต่ละชุมชนไม่เหมือนกัน ทำให้ในแต่ละชุมชนจึงต้องมีตัวแทนในชุมชนมานำเสนอปัญหาของตนเอง การจัดตั้งกลุ่มในลักษณะนี้ส่วนหนึ่งมาจากการมีประสบการณ์ที่เรียนรู้มาจากภาคีเครือข่าย เช่น สมัชชาคนจน เครือข่ายสลัมสี่ภาค เครือข่ายบ้านมั่นคง เป็นต้น ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์และความรู้ในการรวมกลุ่มอย่างเป็นระบบว่าจะต้องขับเคลื่อนประเด็นเหล่านี้ไปในลักษณะไหน เช่น การยื่นหนังสือให้กับหน่วยงานราชการแต่ละที่ การไป

ร่วมเคลื่อนไหวกับกลุ่มภาคีเครือข่าย เป็นต้น หลังจากปี พ.ศ. 2563 แต่ละชุมชนจึงมีโครงการออมทรัพย์ตามคำแนะนำของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) หรือ พอช. เพื่อให้ชาวบ้านในแต่ละชุมชนออมเงินเพื่อที่จะย้ายไปสร้างบ้านในที่ดินที่หน่วยงานรัฐจะจัดสรรให้ใหม่ ชาวบ้านกลุ่มนี้จึงมีความหวังว่าอาจจะได้อยู่อาศัยในที่ดินเดิม หรือไม่ก็อาจจะได้รับการจัดสรรที่ดินให้ใหม่ที่ไม่ไกลจากตัวเมือง แต่ในขณะเดียวกันก็มีชาวบ้านบางคนที่ไม่ต้องการมีปัญหากับหน่วยงานราชการท้องถิ่นจึงได้ย้ายออกไปอาศัยอยู่ในพื้นที่อื่นแทน

ในที่นี้ จากการสำรวจและสัมภาษณ์กลุ่มคนที่เข้ามาอยู่ในแต่ละชุมชน แต่เดิมหน่วยงานราชการท้องถิ่นไม่ได้มีการจัดเก็บค่าเช่าอย่างเป็นระบบ ชาวบ้านบางคนจึงไม่ได้มีการจ่ายค่าเช่าพื้นที่มาตั้งแต่แรก แต่ระบบการจัดเก็บค่าเช่าและการสำรวจตัวเลขของประชากรในชุมชนเริ่มมีการนำมาใช้อย่างจริงจัง ตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ.2528-2529 เป็นต้นมา ซึ่งเริ่มมีการสำรวจชุมชนโดยนักการเมืองท้องถิ่นที่ต้องการให้กลุ่มคนเหล่านี้เป็นฐานเสียงในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง ซึ่งคนในชุมชนเองก็มองว่าการสำรวจของหน่วยงานราชการท้องถิ่นจะทำให้มีเลขที่บ้านและสามารถขอน้ำประปาและไฟฟ้าได้ หลังจากนั้นทางหน่วยงานรัฐท้องถิ่นจึงเริ่มใช้วิธีเก็บค่าเช่าจากคนในชุมชนมาโดยตลอด ซึ่งระบบการให้เช่ามีการปรับเปลี่ยนตลอดเวลาด้วยเช่นกัน เช่น กรณีของชุมชนลอยเคราะห์ ที่ไม่ได้มีการใช้ระบบสัญญาเช่าอย่างจริงจังมาตั้งแต่แรก แต่เริ่มมีการใช้สัญญาเช่าปีต่อปี ใน พ.ศ. 2560 จนกระทั่งยกเลิกสัญญาเช่าในปี พ.ศ.2566 โดยหน่วยงานราชการท้องถิ่นอ้างในเรื่องต้องการใช้ที่ดินเพื่อสร้างสวนสาธารณะ (นโยบายพื้นที่สีเขียว) หรือ การสร้างพื้นที่ส่วนรวมให้กับผู้คนในเมือง เป็นต้น ซึ่งกรณีนี้สะท้อนให้เห็นว่านโยบายของหน่วยงานราชการท้องถิ่นที่มีต่อชุมชนคนจนเมืองมีความไม่แน่นอนอยู่ตลอดเวลา

กลุ่มชาวบ้านที่ออกมาขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย ซึ่งปัจจุบันเป็นผู้สูงอายุ คือ กลุ่มคนที่ได้อาศัยอยู่ในชุมชนเหล่านี้มาเป็นเวลานาน บางคนเข้ามาอยู่

อาศัยในชุมชนมาก่อนปี พ.ศ. 2500 เช่น กรณีของแม่น้อย อายุ 72 ปี จากชุมชนระแกง แม่บุญ อายุ 68 ปี จากชุมชนอุ่นอารี และพ่อหนู อายุ 81 ปี จากชุมชนคลองเงิน เป็นต้น ซึ่งแต่เดิมชุมชนเหล่านี้ไม่มีการอ้างกรรมสิทธิ์ของหน่วยงานรัฐอย่างชัดเจน โดยผู้ให้ข้อมูลซึ่งเป็นผู้สูงอายุหลายคนให้ข้อมูลตรงกันว่า พื้นที่ชุมชนเดิมเป็นพื้นที่ทำการเกษตรขนาดใหญ่ มีเส้นทางน้ำไหลตามธรรมชาติโดยมีต้นน้ำมาจากน้ำตกห้วยแก้ว ชาวบ้านสามารถใช้น้ำในลำน้ำสาขาได้และยังมีปลาอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ที่ดินในหลายชุมชนแต่เดิมจึงเป็นที่ดินที่ถูกปล่อยทิ้งให้รกร้าง ไม่มีหน่วยงานราชการหรือเอกชนมาอ้างกรรมสิทธิ์เหนือที่ดิน นอกจากนี้ บางพื้นที่ยังเป็นที่ดินงอกที่เกิดขึ้นมาใหม่จากการทับถมตามธรรมชาติ เช่น ชุมชนอุ่นอารีและชุมชนคลองเงิน เป็นต้น ทำให้พื้นที่เหล่านี้จึงไม่ได้รับการสำรวจ เมื่อชาวบ้านร้องขอในเรื่องการขอเช่าที่ดินให้ถูกต้อง จึงปรากฏว่าไม่มีหน่วยงานราชการไหนยืนยันว่าเป็นพื้นที่ในความดูแลของตนเอง

“เราอยู่ในที่ดินนี้มา ไม่ใช่ว่าเราไม่ดิ้นรน ไม่ใช่นะ สมัยแม่พี่ เขาไปกับประธานชุมชนเมื่อหลายสิบปีก่อน ไปหาหน่วยงานต่างๆ เทศบาล กรมธนารักษ์ ราชพัสดุ กรมเจ้าท่า เพื่อขอเจรจาต่อรองขอเช่าที่เป็นรายปีและบอกว่าเราไม่ได้สร้างความเดือดร้อน หน่วยงานแต่ละที่ก็บอกว่าไม่ได้ดูแล ไม่ใช่ของเขา แล้วเราก็อยู่กันมาเรื่อย ๆ จนมาโดนหมายศาลให้รื้อออกไป เราก็เลยไม่มีหลักฐานอะไรที่จะยืนยันว่าเราอยู่ที่นี้มานานเท่าไหร่แล้ว” (สัมภาษณ์คุณนุช ชุมชนอุ่นอารี วันที่ 24 กุมภาพันธ์ 2567)

“ตอนนี้เราก็ยังหาไม่ได้ว่าเป็นที่ดินของหน่วยงานไหน ที่ดินของกรมโยธาก็ไม่ใช่ ของเทศบาลก็ไม่ใช่ กรมธนารักษ์ก็ไม่ใช่ มันเป็นที่ดินลอยที่ดินงอกขึ้นมาจากการสะสมของดินในคลอง มันเป็นเศษที่งอกออกมา มันไม่สามารถบอกได้เลยว่าที่ดินตรงนี้คือที่ดินอะไร อยากให้หน่วยงานมาให้ความชัดเจนว่าเป็นของใคร เราจะได้ขอมีสิทธิ์ในที่ดินที่อยู่อาศัยได้จริง ๆ” (คุณสุทธิพร ชุมชนคลองเงิน วันที่ 27 มกราคม 2567)

ตลอดระยะเวลาในการอาศัยอยู่ในชุมชน กลุ่มผู้ให้ข้อมูลได้รับการ “บอกกล่าว” จากหน่วยงานราชการท้องถิ่นให้ย้ายออกจากพื้นที่ชุมชนมาโดยตลอด ชาวบ้านจึงออกมาขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยอยู่เป็นระยะ เช่น แม่ปัง เริ่มออกมาขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยประมาณปีพ.ศ. 2515 แม่น้อย ประมาณปี พ.ศ. 2540 แม่เมย ประมาณปีพ.ศ. 2541 เป็นต้น การ “บอกกล่าว” ที่ผ่านมาไม่ได้มีการบังคับ รื้อถอน หรือใช้คำสั่งจากศาลเหมือนเช่นในปัจจุบัน ทำให้ชาวบ้านในบางชุมชนจึงมองว่า การกระทำของรัฐอาจจะเหมือนเช่นในอดีตที่ผ่านมา โดยเป็นการ “บอกกล่าว” ให้โยกย้ายเท่านั้น แต่ไม่ได้บังคับให้ต้องโยกย้ายจริง ๆ จนกระทั่งพอมาในช่วงของรัฐบาลพลเอก ประยุทธ์ จันทร์โอชา หรือรัฐบาลคณะรักษาความสงบแห่งชาติ (คสช.) สมัยแรก (ช่วงพ.ศ. 2561-2563) เริ่มมีการดำเนินนโยบายโยกย้ายอย่างจริงจัง มีการติดคำสั่งศาลในชุมชน มีทหารมารื้อถอนบ้านในชุมชนที่อยู่คร่อมคลอง ชาวบ้านจึงต้องออกมารวมตัวกันในการเคลื่อนไหวในเรื่องที่ดินที่อยู่อาศัยให้กับตนเองในปี พ.ศ. 2563 อีกครั้ง ทำให้ครั้งนี้มีผู้สูงอายุในชุมชนที่ไม่เคยมาเข้าร่วมในการขับเคลื่อนกับกลุ่มแกนนำผู้สูงอายุที่เคลื่อนไหวมาก่อนหน้านี้จึงเข้ามาร่วมการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมากขึ้น เช่น กรณีของแม่บุญ (อายุ 68 ปี) จากชุมชนอุ่นอารี ที่ดูแลแม่พร (น้าสาว) อายุ 83 ปี ได้มาเข้าร่วมขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยกับชุมชนอื่นๆ และเรียกร้องขออยู่ในที่ดินเดิมเพราะไม่สามารถหารายได้ในการสร้างบ้านในพื้นที่ใหม่ได้ เป็นต้น

ภาพที่ 1 ภาพชาวบ้านจากชุมชนคนจนเมืองเชียงใหม่ ซึ่งโดนคำสั่งศาลให้โยกย้ายในปี พ.ศ. 2563 ได้ไปรวมตัวเรียกร้องที่ศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ ใน ปี พ.ศ. 2565



หมายเหตุ: จากรายการ จับตารอบทิศ: ThaiPBS North (22 มิ.ย. 2565) (https://www.youtube.com/watch?v=OlljK_hGvE4)

ในปี พ.ศ. 2563 หน่วยงานราชการท้องถิ่นได้มีคำสั่งให้ชาวบ้านใน 5 ชุมชน (ซึ่งเป็นพื้นที่เป้าหมายของงานวิจัยชิ้นนี้) รื้อถอนบ้านภายใน 30 วัน โดยมีการนำทหารเข้ามาภายในพื้นที่ชุมชนเพื่อกดดันให้ชาวบ้านโยกย้าย ชาวบ้านจึงรวมตัวกันไปยื่นอุทธรณ์ที่ศาลปกครองเพื่อขอผ่อนผัน หลังจากนั้น หน่วยงานของรัฐจึงยื่นขอเสนอ โดยจะขอมอบเงินให้แต่ละครอบครัว 18,000 บาท เพื่อให้นำไปเช่าบ้านอยู่ด้านนอกชุมชน เพื่อรอการโยกย้ายไปอยู่ในพื้นที่ใหม่ แต่ชาวบ้านไม่รับข้อเสนอ เพราะหน่วยงานของรัฐยังไม่มีแผนที่แน่นอนในการจะสร้างบ้านใหม่ให้กับกลุ่มที่ต้องโยกย้าย จากนั้น ชาวบ้านจึงต่อรองในการยอมที่จะโยกย้าย หากมีการจัดหาพื้นที่ให้ใหม่และมีการสร้างบ้านเรียบร้อยแล้ว โดยมีพื้นที่แรกในชุมชนหัวฝาย (41 หลังคาเรือนนำร่องภายใน พ.ศ. 2567 ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์อาข่า) และกลุ่มที่สองจะถูกย้ายไปที่พื้นที่ของเทศบาลนครเชียงใหม่ในบริเวณแม่เหียะ (139 ครอบครัว ค่าเช่า 17 บาท ต่อตารางวาต่อปี สัญญาเช่า 30 ปี) หรืออาจจะเป็นพื้นที่ของทหารที่อำเภอ

แม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งจนถึงปัจจุบันนี้ (เดือนตุลาคม พ.ศ. 2568) หน่วยงานของรัฐท้องถิ่นยังไม่มีนโยบายในการจัดสรรพื้นที่ใหม่ให้กับกลุ่มคนเหล่านี้อย่างชัดเจน ในขณะที่บางบ้านในชุมชนเหล่านี้ เช่น กรณีของบ้านแม่คำแก้ว ซึ่งเป็นคนชาติพันธุ์ลาหู่ อายุ 65 ปี ในชุมชนคลองเงิน ที่ได้ขอผ่อนผันในชั้นศาลมาโดยตลอด จนกระทั่งการพิจารณาคดีถึงที่สุดแล้วและต้องรื้อถอนบ้านออกจากชุมชน โดยต้องออกไปเช่าบ้านอยู่ที่อื่นแทน เช่นเดียวกับหลายกรณีที่ต้องรื้อถอนบ้านและออกไปเช่าที่อยู่ใหม่ในบั้นปลายชีวิต เช่น กรณีของแม่น้อย อายุ 72 ปี เป็นต้น นอกจากนี้ แกนนำชาวบ้านบางคนที่ขับเคลื่อนในเรื่องนี้มาเป็นเวลานานยังได้เสียชีวิตลงในระหว่างการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยด้วยเช่นกัน เช่น ลุงประทีป ป้าหมวย จากชุมชนระแกง เป็นต้น จึงทำให้แกนนำผู้สูงอายุหลายคนมองว่าการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของตนเองอาจจะทำได้อีกไม่นานด้วยเช่นกัน

ดังนั้น แม้การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยในครั้งนี้จะเป็นผลมาจากการถูกยกเลิกสัญญาเช่าพื้นที่จากหน่วยงานของรัฐท้องถิ่นและได้รับหมายศาลให้รื้อถอนบ้านเรือนในปี พ.ศ. 2563 แต่กลุ่มคนเหล่านี้มองว่า ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมากลุ่มคนเหล่านี้ต้องอยู่ภายใต้การสัญญาเช่าปีต่อปีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528-2529 จึงทำให้ไม่มีความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัย[6] เพราะหน่วยงานรัฐท้องถิ่นมีความพยายามในการจะยกเลิกสัญญาเช่ามาโดยตลอดและมีนโยบายที่ไม่แน่นอนต่อกลุ่มคนที่อยู่อาศัยในชุมชนคนจนเมือง ดังนั้น การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย แม้จะเริ่มต้นมาจากครอบครัวของผู้สูงอายุเป็นหลัก แต่กลุ่มคนเหล่านี้ก็ยังมองว่าสิ่งที่ตนเองทำเป็นการขับเคลื่อนเพื่อส่วนรวม ไม่ว่าจะเป็นการขับเคลื่อนตามข้อเสนอของคนในชุมชนหรือแม้กระทั่งเพื่อกลุ่มคนอื่นๆ ที่ยังไม่มีที่อยู่อาศัยเป็นของตนเอง เช่น กรณีของแม่เมย อายุ 73 ปี กล่าวว่า “เราขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมานาน พอเรื่องเราจะได้ ก็เปลี่ยนรัฐบาล เปลี่ยนข้าราชการ โยกย้ายตำแหน่ง ปัญหาของเราเลยไม่ต่อเนื่อง พอได้รัฐบาลชุดใหม่ ได้ข้าราชการชุดใหม่ เราก็ต้องเริ่มกันใหม่ทุกครั้ง เราก็เลยยัง

ไม่ไปไหน จนตอนนี้เราแก่แล้ว ก็ยังไม่มีอะไรดีขึ้น เราก็ต้องขับเคลื่อนกันต่อไป (สัมภาษณ์ 21 เมษายน 2567)" แม้การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยจะมีกลุ่มคนช่วงวัยอื่น ๆ หรือ องค์กรอื่น ๆ ร่วมด้วย แต่จากการลงพื้นที่ภาคสนาม พบว่าแกนนำที่เข้ามาขับเคลื่อนในประเด็นเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นผู้สูงอายุ เนื่องจากคนหนุ่มสาวส่วนใหญ่อยู่ในวัยแรงงานและต้องทำงานเป็นหลัก ในขณะที่รุ่นลูกหลานในหลายกรณีได้ย้ายออกไปอาศัยอยู่นอกชุมชน จึงทำให้กลุ่มผู้สูงอายุที่อาศัยอยู่ในชุมชนมานานกลายเป็นกลุ่มคนสำคัญในการขับเคลื่อนในประเด็นเหล่านี้ "ลูกหลานบางคนเขาก็ไม่อยากอยู่ในชุมชนแล้ว เขาก็อยากจะออกไปมีครอบครัวที่อื่น เพราะที่ดินตรงนี้มันก็ไม่มั่นคง แต่ก็ไม่ใช่ว่าทุกคนพร้อมที่จะออกไปอาศัยอยู่ที่อื่นได้ คนที่จะออกไปได้ก็ต้องมีทุนไปซื้อที่ดินไปซื้อบ้านอยู่ที่อื่น ผู้สูงอายุบางคนก็ไม่มีที่อยู่ ไม่มีที่ไป บางคนก็ไม่อยากออกไปอยู่กับลูก เพราะลูกก็แต่งงานมีครอบครัวแล้ว ผู้สูงอายุบางคนก็ไม่อยากไปเป็นภาระลูกหลาน เขาก็อยากจะพึ่งพาตัวเอง อยากมีที่อยู่ในบั้นปลายชีวิตของตนเอง" (สัมภาษณ์แม่ปัง วันที่ 18 ตุลาคม 2568)

การพัฒนาเมืองเชียงใหม่และการเพิ่มขึ้นของสภาวะเปราะบางทางสังคม

ผู้สูงอายุที่มีสถานะทางสังคมซ้อนทับกับการเป็น "คนจนเมือง"[7] นั้นเป็นประเด็นที่เกิดขึ้นในพื้นที่เมืองใหญ่ในหลาย ๆ ประเทศ กลุ่มคนเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นผู้อยู่อาศัยที่อยู่ในพื้นที่เมืองมาตั้งแต่เกิดอยู่แล้ว แต่ขาดต้นทุนในการดำรงชีวิตมาตั้งแต่แรก หรือบางส่วนก็เป็นแรงงานอพยพมาจากพื้นที่ชนบทอื่นๆ หรือ เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ กลุ่มไร้สัญชาติ กลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นคนจนเมืองเหล่านี้ดำรงชีวิตในฐานะ "แรงงานชนชั้นล่าง" ที่อยู่อาศัยในพื้นที่เมืองมาเป็นเวลานาน เมื่ออายุมากขึ้นก็ยังคงเป็นแรงงานอยู่ในพื้นที่เมืองและไม่ได้ทิ้งเมือง เพราะได้ลงหลักปักฐานและสร้างครอบครัวอยู่ในพื้นที่เมืองไปแล้ว ในกรณีของเขตพื้นที่อำเภอเมืองเชียงใหม่เองก็มีกลุ่มคนเหล่านี้อาศัยอยู่เป็นจำนวนมากเพราะพื้นที่เมืองจังหวัดเชียงใหม่เป็นพื้นหนึ่งที่มีการพัฒนาที่ดิน

เพื่อให้สอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ตั้งแต่ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504 - พ.ศ. 2509) จนมาถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในฉบับปัจจุบัน (ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์ เจริญเมือง, 2548) สอดคล้องกับข้อมูลภาคสนามที่พบว่า “กลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นคนจนเมือง” ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนที่อพยพเคลื่อนย้ายมาจากพื้นที่อื่น บางส่วนมาจากอำเภอรอบนอกของจังหวัดเชียงใหม่ บางส่วนมาจากต่างจังหวัดและบางส่วนเป็นคนในพื้นที่ที่ไร้ที่ดินอยู่ก่อนแล้ว จากข้อมูลการสัมภาษณ์กลุ่มคนเหล่านี้เริ่มเข้ามาอยู่อาศัยในพื้นที่ชุมชนต่างๆ ในตัวเมืองเชียงใหม่ ตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2500 และในหลายกรณีเริ่มเข้ามาอยู่อาศัยในชุมชน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2520 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นช่วงของการพัฒนาเมืองเชียงใหม่และช่วงที่มีการเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในภาคการท่องเที่ยว ภาคการค้าและการบริการ ซึ่งการเติบโตทางเศรษฐกิจเหล่านี้ก่อให้เกิดความต้องการแรงงานในภาคการผลิตต่าง ๆ ตามมาด้วย[8]

จากการสัมภาษณ์ในหลายกรณี พบว่า กลุ่มผู้สูงอายุที่ให้ข้อมูลส่วนใหญ่ คือ กลุ่มคนที่เข้ามาเป็นแรงงานอยู่ในพื้นที่เมืองตั้งแต่วัยหนุ่มสาว เป็นกลุ่มแรงงานที่เติบโตมาพร้อมกับการพัฒนาของเมืองเชียงใหม่ พื้นที่ชุมชนของกลุ่มคนเหล่านี้ส่วนใหญ่จึงตั้งใกล้สถานที่ทำงาน พื้นที่ในการจ้างงานและการสร้างรายได้เป็นหลัก เช่น การเป็นแรงงานรับจ้างตามโรงแรม ร้านอาหาร ตลาด โรงเรียนหรืองานก่อสร้างต่างๆ ไนท์บาร์ซ่า แหล่งท่องเที่ยว ถนนคนเดิน เป็นต้น ทำให้พื้นที่รกร้าง หรือ พื้นที่ที่ยังไม่ได้ถูกอ้างกรรมสิทธิ์ในระยะแรก จึงกลายเป็น “พื้นที่ของผู้มีรายได้น้อย” ที่สามารถเข้ามาจับจองได้และดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับความเจริญของเมืองไปด้วย

เนื่องจากกลุ่มคนเหล่านี้ไม่ได้มีต้นทุนมาตั้งแต่แรก ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการศึกษา จึงทำให้กลุ่มคนเหล่านี้ส่วนใหญ่จึงเป็นแรงงานรับจ้างทั่วไปและหารายได้จากพื้นที่ทางเศรษฐกิจของเมืองเป็นหลักเท่านั้น และในขณะเดียวกัน พื้นที่ทางเศรษฐกิจเหล่านี้ก็จะได้แรงงานราคาถูกจากกลุ่มคนเหล่านี้ไปด้วย ในทางหนึ่ง เราจึงปฏิเสธไม่ได้ว่า กลุ่มคนเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งในการ

ช่วยขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจของเมืองเชียงใหม่ แต่เป็นแรงงานในภาคเศรษฐกิจส่วนที่ไม่ได้ถูกให้ความสำคัญ (the hidden economy/the shadow economy/ the underground economy) เพราะงานที่กลุ่มคนเหล่านี้ทำ คือ งานที่ถูกทำให้มองไม่เห็นหรือถูกให้คุณค่าน้อยในทางเศรษฐกิจ เช่น พนักงานกวาดถนนให้กับหน่วยงานราชการ พนักงานทำความสะอาด ขนของ เก็บขยะ แรงงานแบกหาม รับจ้างทั่วไป แม่บ้านโรงแรม พนักงานรักษาความปลอดภัย (รปภ.) เป็นต้น หรือที่งานวิชาการบางชิ้นเรียกว่า แรงงานที่ถูกมองไม่เห็นเปรียบเสมือน “ผี” (ghost) ในพื้นที่เมืองที่ทำงานอยู่ในระบบเศรษฐกิจนอกระบบ (informal economy) ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่รองรับระบบเศรษฐกิจของเมืองประเภทอื่น ๆ การเติบโตของเมืองเองก็ต้องการแรงงานเหล่านี้ในหลายภาคส่วน โดยเฉพาะในภาคการบริการ ซึ่งเป็นภาคธุรกิจที่สำคัญของตัวเมืองเชียงใหม่ ตลาดแรงงานส่วนใหญ่จึงอยู่ในส่วนของภาคธุรกิจที่ไม่เป็นทางการและมีค่าตอบแทนต่ำ ไม่มีความมั่งคงในการจ้างงานและรายได้ ขาดความมั่นคงและขาดสวัสดิการทางด้านสังคม ซึ่งเงื่อนไขเหล่านี้ทำให้แรงงานต้องพยายามหากลไกอื่นในการจะดำรงอยู่ในระบบที่ไม่มั่นคงและต้องปรับตัวเพื่อดำรงชีวิตให้อยู่ภายใต้เงื่อนไขของระบบเศรษฐกิจและสังคมของเมืองให้ได้ (Bartolome, 1984:179) ซึ่งการสร้างที่อยู่อาศัยในพื้นที่สาธารณะที่ถูกปล่อยทิ้งให้รกร้างจึงเป็นอีกหนทางหนึ่งที่ทำให้แรงงานเหล่านี้สามารถอยู่ในระบบเศรษฐกิจและความเป็นเมืองได้ด้วยเหตุนี้เอง ชุมชนคนจนเมืองจึงได้กลายเป็นอีกพื้นที่หนึ่ง (a space of production) ที่ให้พื้นที่อยู่อาศัยแก่กลุ่มคนที่เป็นแรงงานชายขอบของเมือง และเป็นพื้นที่ที่ผลิตสร้างแรงงานนอกระบบของเมืองที่สัมพันธ์อยู่กับชีวิตทางวัฒนธรรม สังคม เศรษฐกิจและการเมืองของเมือง

จากข้อมูลของ ยาใจ กอนวงษ์ (2531) เรื่อง *การศึกษารูปแบบการขยายตัวของแหล่งเสื่อมโทรมในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่* พบว่า ชุมชนในตัวเมืองเชียงใหม่ ซึ่งงานวิชาการแต่เดิมจะใช้คำว่า “ชุมชนแออัด” หรือ “สลัม”[9] เริ่มมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2499 จากการสำรวจของการเคหะ

แห่งชาติและเทศบาลนครเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2527 พบว่ามีชุมชนแออัดอยู่ในพื้นที่ตัวเมือง 11 แห่ง มี 1,767 หลังคาเรือน 2,120 ครอบครัว จำนวนประชากรประมาณ 12,000 คน หรือ ร้อยละ 8 ของประชากรทั้งหมดในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่ โดยชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่จะอยู่แนวกำแพงดินและริมคลองแม่ข่า โดยมีชุมชนที่ใหญ่ที่สุดอยู่ที่ชุมชนระแกง 303 หลังคาเรือน และชุมชนที่เล็กที่สุด คือ ชุมชนวัดเกตุ 43 หลังคาเรือน พอมาในปี พ.ศ. 2529 สำนักงานปรับปรุงชุมชนแออัด เทศบาลนครเชียงใหม่ ได้ทำการสำรวจชุมชนเหล่านี้อีกครั้ง และพบว่ามีชุมชนเพิ่มขึ้นมาเป็น 14 แห่ง ประชากรเพิ่มขึ้นเป็น 15,000 คน หรือ เพิ่มเป็นร้อยละ 10 ของประชากรทั้งหมดในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่ นอกจากนี้ งานดังกล่าวยังพบว่า การขยายตัวของชุมชนในตัวเมืองเชียงใหม่เกิดขึ้นมากสุดในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2510 - 2519 ซึ่งงานชิ้นนี้มองว่า การขยายตัวของชุมชนในตัวเมืองเชียงใหม่เป็นเพราะการชักชวนของญาติพี่น้องและค่าเช่าราคาถูก มากกว่าจะมองว่าเป็นเพราะการพัฒนาและการเติบโตทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของภาคบริการในเขตเมืองที่ต้องการแรงงานจำนวนมากขึ้น ทำให้แรงงานในภาคเกษตรกรรมในพื้นที่รอบนอกตัวเมืองจึงอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาแสวงหาโอกาสในพื้นที่เมือง จากการสำรวจในปีพ.ศ. 2527 เมื่อเปรียบเทียบกับการสำรวจของคณะทำงานจัดทำแผนแม่บทเพื่อพัฒนาและแก้ไขปัญหาคลองแม่ข่า จังหวัดเชียงใหม่ในปี พ.ศ. 2561 เพื่อทำแผนแม่บทคลองแม่ข่า (พ.ศ. 2561-2565) พบว่ามี “ชุมชนแออัด” ในพื้นที่เขตเทศบาลนครเชียงใหม่ที่ตั้งเรียงรายริมฝั่งคลองแม่ข่ามีจำนวนทั้งหมด 26 ชุมชน (อ่านรายละเอียดและรายชื่อชุมชนทั้งหมดได้ในแผนแม่บทคลองแม่ข่า (พ.ศ. 2561-2565), หน้า 15) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่ต้องถูกโยกย้ายและเป็นพื้นที่ในการทำงานวิจัยในครั้งนี้

การพัฒนาในปัจจุบันเน้นพื้นที่ในเขตเมืองมากขึ้น เนื่องจากเมืองมีศักยภาพว่าจะสามารถสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและดึงดูดการลงทุนได้ค่อนข้างสูง เพราะเมืองมี “ต้นทุน” ทั้งในเรื่องสิ่งอำนวยความสะดวก

ต่าง ๆ และมีชื่อเสียงที่มีความเฉพาะตัวหรือเอกลักษณ์ที่สะสมผ่านกาลเวลามาก่อนอยู่แล้ว โดยที่รัฐไม่ต้องลงทุนโครงสร้างสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐานใหม่และไม่ต้องสร้างชื่อเสียงใหม่ให้กับพื้นที่ทั้งหมด เช่น กรณีของเมืองเชียงใหม่ที่เน้นเอกลักษณ์ของความเป็นล้านนาและธรรมชาติป่าเขา เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ “เมือง” จึงมีความพร้อมและมีต้นทุนต่าง ๆ ในการที่จะพัฒนา “ไปต่อ” ได้ แต่ในขณะเดียวกัน เมืองก็มีข้อจำกัดในเรื่องของ “พื้นที่” ที่มีอยู่อย่างจำกัดและราคาค่อนข้างสูง ด้วยเหตุนี้ พื้นที่สาธารณะและพื้นที่ภายใต้การดูแลของหน่วยงานรัฐจึงต้องถูกนำมาพัฒนาต่อยอดเพื่อนำไปสู่การสร้าง “ความเป็นเมืองในอุดมคติ” หรือ “ความเป็นเมืองแบบชนชั้นกลาง” มากขึ้น (ตามแนวคิดของ Ruth Glass ที่ได้นำเสนอแนวคิดเรื่อง “Gentrification” (1964:xviii) ในหนังสือเรื่อง *London: Aspects of Change* (1964) หรือ กระบวนการปรับเปลี่ยนพื้นที่ของกลุ่มชนชั้นล่างที่อาศัยอยู่ในเมืองหลวงให้มีรูปแบบวิถีชีวิตและรสนิยมแบบชนชั้นกลางในเมืองมากขึ้น) เช่น การสร้างพื้นที่สีเขียว พื้นที่สวนสาธารณะ พื้นที่ออกกำลังกาย ทางเดินริมแม่น้ำลำคลองที่ใสสะอาด พื้นที่พักผ่อนหย่อนใจที่ยังคงอนุรักษ์รักษาพื้นที่โบราณสถาน วัดเก่า เป็นต้น ซึ่งทั้งหมดนี้จะไปส่งเสริมให้ “เมือง” มีมูลค่าทางด้านเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงอยู่กับการท่องเที่ยว การค้าและการบริการมากขึ้น และด้วยเหตุนี้เอง พื้นที่ของชุมชนชนชั้นล่างที่ถูกมองว่าเป็น “ชุมชนแออัด” “สลัม” “แหล่งเสื่อมโทรม” “แหล่งอาชญากรรม ยาเสพติด แหล่งเชื้อโรค น้ำเน่าเหม็นสกปรก” ที่อยู่ในพื้นที่บริเวณเมืองจึงต้องถูกจัดการ ควบคุมและปรับเปลี่ยนเพื่อให้เข้ากับวิถีชีวิตแบบชนชั้นกลางในเมืองและตอบโจทย์กับภาคเศรษฐกิจที่เน้นการท่องเที่ยว การค้าและการบริการไปด้วย

จากจำนวนชุมชนที่เพิ่มขึ้นในหลายสิบปีที่ผ่านมาสะท้อนให้เห็นว่ามีการขยายตัวของชุมชนเหล่านี้ไปพร้อมๆ กับการขยายตัวของเมืองเชียงใหม่มาอย่างต่อเนื่อง ชุมชนเหล่านี้เป็นภาพสะท้อนของการเติบโตของเมืองที่ต้องการแรงงานในระดับล่างมากขึ้นและในขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นความเหลื่อมล้ำ

ที่มีมากขึ้นตามไปด้วย เพราะในขณะที่เมืองได้แรงงานราคาถูก แต่แรงงานเหล่านี้กลับไม่มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจและการดำรงชีวิต เช่นเดียวกับกลุ่มผู้สูงอายุที่มีสถานะเป็นคนจนเมืองด้วย ซึ่งครั้งหนึ่งกลุ่มคนเหล่านี้เคยเป็นแรงงานในวัยหนุ่มสาวและมีบทบาทสำคัญในภาคการผลิตนอกระบบของการพัฒนาเมืองเชียงใหม่ ในปัจจุบันเมื่อเข้าสู่วัยผู้สูงอายุ กลุ่มคนเหล่านี้ยังไม่มีความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจและด้านที่อยู่อาศัยในบั้นปลายชีวิตของตนเอง

ผู้สูงอายุในฐานะคนจนเมืองกับการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยในพื้นที่เขตเมืองเชียงใหม่

จากที่ได้กล่าวไปแล้วก่อนหน้านี้ กลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นคนจนเมืองจึงถือได้ว่ามีสถานะที่เปราะบางที่ทับซ้อนกันในหลายด้าน การดำรงชีวิตของผู้สูงอายุในบริบททางสังคมที่เฉพาะเหล่านี้จึงไม่สามารถเข้าใจได้ผ่านการมองมิติของการเป็นผู้สูงอายุในมิติเดียวได้ เพราะมิติของการเป็นผู้สูงอายุยังเกี่ยวพันกับสถานะทางสังคมอื่น ๆ ที่ต้องดำรงอยู่ด้วยเช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นการเป็นแรงงานชนชั้นล่างในเมืองและการเป็นคนจนเมือง เช่น กรณีของแม่ปัง อายุ 72 ปี จากชุมชน 5 ธันวา ซึ่งเป็นหนึ่งในแกนนำที่ออกมาเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยของชุมชนคนจนเมืองมาเป็นเวลานาน กล่าวว่า

“เราเริ่มเคลื่อนไหวมาตั้งแต่อายุ 19 ปี (ประมาณ พ.ศ. 2515) เพราะตอนนั้นมันมีนโยบายให้คนออกจากคลอง ตอนนั้นเราไม่มีที่อยู่ เราเลยต้องลุกขึ้นมาต่อสู้ จริงๆ อยากจะหยุดแล้ว ไม่อยากทำแล้ว มันเหนื่อย ทำงานเคลื่อนไหวมานาน ทำงานกับหน่วยงานรัฐ ทำงานกับนักวิชาการ ทำโครงการกันมานานแล้ว แล้วก็ไม่เกิดอะไรขึ้นมา ทำจนคนอื่นก็เริ่มไม่เชื่อแล้ว แต่ถ้าเราไม่ทำ ชุมชนเราก็จะเดือดร้อน ทำอะไรก็ไม่ได้ อยากให้ชุมชนได้อยู่ในที่ดินเดิม ทำมาบางคนก็ว่าเราดี บางคนก็ว่าเราไม่ดี บางคนบอกว่า แก่แล้วไป

ยุ่งอะไรกับเขา เราก็เลยบอกว่า เรายังทำไม่จบ มันยังไม่จบ ถ้าเราตายไป ชาวบ้านถูกไล่ที่ เราก็ตายตาไม่หลับ ลูกเรายังอยู่ ถ้าลูกเราโดนไล่ ลูกเราจะอยู่ไหน ถ้าเราตายทีหลังลูกเรา เราก็ไม่ห่วงแล้ว แต่ถ้าเราตายก่อน เราก็เป็นห่วงลูกเรา ถ้าเราตายไปแล้ว ใครอยากเอาไปทำอะไรก็เอาไปได้ คนที่มีทางไปเขาก็หาทางไปได้ แต่คนที่ยังไม่ตาย ยังไม่มีทางไป มันก็ไปไหนไม่ได้จริงๆ เราเคลื่อนไหวมานาน สู้มานาน ไม่เกิดอะไรขึ้นมาก็ท้อแล้วเหมือนกัน แต่ก็ไม่รู้จะทำยังไง ถ้าเราไม่ทำก็ไม่มีใครจะมาสานต่อ บางหน่วยงานก็เข้ามาหลอกใช้ชาวบ้าน ชาวบ้านก็ไม่ทัน" (แม่ปัง อายุ 72 ปี จากชุมชน 5 ธันวา สัมภาษณ์ 18 กุมภาพันธ์ 2567)

หรือกรณีของแม่น้อย ปัจจุบันอายุ 72 ปี จากชุมชนระแกง หนึ่งในแกนนำเครือข่ายคนแป่งเมือง (หรือเครือข่ายคนสร้างเมือง) ที่ขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยกับองค์กรชุมชนเมืองมาตั้งแต่ประมาณพ.ศ. 2540 จากนั้นก็เข้าร่วมกับเครือข่ายชุมชนเมืองรักษ์เชียงใหม่ ในช่วงต้นพ.ศ. 2560 ซึ่งเป็นเครือข่ายชุมชนดูแลคลองแม่ข่าและลำน้ำสาขา จากนั้นก็มาเป็นหนึ่งในแกนนำเครือข่ายคนแป่งเมืองในปัจจุบัน นอกจากนี้แม่น้อยยังเป็นหนึ่งในเครือข่ายคณะกรรมการร่วมทำงานเรื่องที่อยู่อาศัยกับทางหน่วยงานของรัฐ ซึ่งจะมีการประชุมทุก ๆ เดือน และทำงานร่วมกับหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง เช่น กรมธนารักษ์ กระทรวงการพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ จังหวัดเชียงใหม่ สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) เป็นต้น

ภาพที่ 2: บ้านของครอบครัวแม่น้อยในชุมชนระแกงที่มีมาก่อนปี พ.ศ. 2500 ซึ่งปัจจุบันบ้านหลังนี้ได้ถูกรื้อถอนออกจากชุมชนไปแล้ว



หมายเหตุ: ภาพโดยผู้เขียน (ผู้ให้ข้อมูลอนุญาตให้ใส่รูปนี้ไว้ในบทความ)

“Thai PBS มาสัมภาษณ์ เขาถามว่า ทำไมแม่ต้องดิ้นรนทำ (ร่วมขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย) เราก็เลยบอกว่า ตลอดแนวคลองนี้ ตั้งแต่บ้านลุงพร ตั้งแต่ดอนแก้ว เรารวมตัวกัน พูดคุยกัน เราอยู่สบายคนเดียวไม่ได้ เพื่อนพ้องน้องพี่ของเราต้องโดนเวนคืนหมด คนเราอยู่คนเดียวได้ไหมล่ะ มันก็อยู่ไม่ได้ แต่จะให้ชาวบ้านไปเรียกร้องกับหน่วยงานนั่น ๆ นี่ ๆ เขาก็ไม่รู้ว่าจะไปยังไง เขาไม่เคยไป แต่เราเคยเคลื่อนไหวมาแล้ว ไปเคลื่อนไหว ไปประชุมตามที่ต่าง ๆ เราก็ไปมาหมดแล้ว เราเป็นจิตอาสาตั้งแต่เป็นกรรมการชุมชน เป็นอสม. เป็นกลุ่มสตรี เมื่อก่อนมาเป็นเครือข่ายองค์กรชุมชนเมืองเชียงใหม่กับลุงชีพ พอลุงชีพตาย อะไรที่ทำมาด้วยกันก็แตกแยกกันไปหมด พอปี พ.ศ. 2559 เราก็รวมตัวกันใหม่เป็นกรรมการเครือข่ายดูแลชุมชนคลองแม่ข่าและแม่น้ำสาขา ทุกชุมชนก็รวมตัวกันเป็นกรรมการ แล้วเราก็มีประชุมกันทุกเดือน เราเป็นแกนนำ เวลามีปัญหาอะไร เราก็ต้องทำความเข้าใจกับชาวบ้าน” (แม่น้อย อายุ 72 ปี จากชุมชนระแกง สัมภาษณ์วันที่ 27 มกราคม 2567)

จากข้อมูลภาคสนาม หากเราพิจารณาผู้สูงอายุในฐานะของกลุ่มคนที่มีความหลากหลายภายใน ทั้งในเรื่อง ชนชั้น เพศภาวะ ศาสนา ชาติพันธุ์ และสถานะทางกฎหมาย เป็นต้น เราก็จะพบว่า ผู้สูงอายุที่เป็นกลุ่มคนจนเมืองหรือชนชั้นล่างในทางสังคมได้เข้ามามีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมาอย่างต่อเนื่องยาวนานตั้งแต่ยังอยู่ในวัยหนุ่มสาว เพราะกลุ่มคนเหล่านี้เข้าไม่ถึงทรัพยากรในด้านต่าง ๆ ที่จำเป็นในการดำรงชีวิตและขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานภาครัฐ การออกมาเคลื่อนไหวในประเด็นเหล่านี้จึงสะท้อนความจำเป็นในการดำรงชีวิตซึ่งกลายเป็นพื้นฐานสำคัญในการขับเคลื่อนทางสังคมที่กลุ่มคนเหล่านี้มีร่วมกัน แต่การเคลื่อนไหวเหล่านี้มักจะถูกมองข้ามจากรัฐ เพราะรัฐเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มคนเหล่านี้และก่อให้เกิดการตั้งคำถามเรื่อง “ความยุติธรรมในทางสังคม (social justice)” ในกลุ่มคนเหล่านี้ขึ้นมา

ดังนั้น การที่ผู้สูงอายุเข้ามามีส่วนร่วมในทางสังคมจึงต้องตั้งคำถามด้วยว่า บริบทเศรษฐกิจการเมืองแบบไหนที่มีส่วนทำให้ผู้สูงอายุเข้ามามีส่วนร่วมในภาคประชาสังคม และการเคลื่อนไหวในทางสังคมของกลุ่มคนเหล่านี้มีส่วนสะท้อนให้เห็นมุมมองวิธีคิดต่อการสร้างความหมายในฐานะผู้สูงวัย (self-image) และบั้นปลายชีวิตอย่างไร (Martinson and Minkler, 2006:320) และเงื่อนไขอะไรที่ทำให้ผู้สูงอายุก้าวข้ามข้อจำกัดทางด้านร่างกาย อายุและสุขภาพของตนเองมาสู่การเคลื่อนไหวในพื้นที่สาธารณะ (Boggs, 1992) เพราะจากการสังเกตการณ์ พบว่า แกนนำผู้สูงอายุหลายคนมีปัญหาทางด้านสุขภาพจึงต้องพกยาต่าง ๆ มาประชุมด้วยเสมอ หลายคนมีอายุมากกว่า 70 ปีขึ้นไป จึงเดินไม่ค่อยสะดวกเพราะมีปัญหาเรื่องเข่าเสื่อม แต่กลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้มีการนัดประชุมกันอยู่หลายครั้ง มีการพูดคุยและถกเถียงในประเด็นต่าง ๆ กันอย่างจริงจัง มีการวางแผนการเคลื่อนไหวและวางแผนการเดินทางเพื่อไปร่วมเคลื่อนไหวกับเครือข่ายเรื่องที่อยู่อาศัยในพื้นที่จังหวัดอื่น ๆ บางคนต้องออกเงินค่าเดินทางด้วยตัวเอง สภาพร่างกายและกิจกรรมในการเคลื่อนไหว

ในทางสังคมที่ดูเหมือนจะไม่เอื้ออำนวยต่อกัน กลับไม่ได้เป็นอุปสรรคในการเคลื่อนไหวทางสังคมของกลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้แต่อย่างใด

ภาพที่ 3: แม่ปัง อายุ 72 ปี ตัวแทนชุมชน 5 ธันวา
จากรายการฟังเสียงประเทศไทย
ตอน อนาคตคนและชุมชนริมคลองแม่ข่า วันที่ 23 ก.ค. 2565



หมายเหตุ: จาก รายการฟังเสียงประเทศไทย ตอน อนาคตคนและชุมชนริมคลองแม่ข่า https://www.youtube.com/watch?v=CyiYOXk71Ig

“ที่เรายังเคลื่อนไหวกันอยู่ทุกวันนี้ เพราะเรามีความหวัง แล้วเราก็ยังไม่ตาย พอเรามาดูชุมชนก็เริ่มไม่มีการร่วมกลุ่มกัน เริ่มมีความแตกแยก เราก็ไม่อยากให้มันล้มสลายในสิ่งที่เราสร้างมากับมือ เราก็ไม่ยอม เราก็ต้องลุกมาสู้ เราก็ยังมีเพื่อนที่แก่เฒ่าและห่วงใยในลูกหลานในชุมชนเหมือนกันอยู่... เขาก็ว่าเราว่าแก่แล้วจะมาสู้ไปทำไม ทำไมไม่ให้คนรุ่นลูกรุ่นหลานมาต่อสู้ เราก็ดึงคนรุ่นใหม่เข้ามามากขึ้น เราไม่มีเงินเดือน เราก็ต้องทำงานด้วยใจ... เรายังต้องทำ เพราะเรายังอยู่ เรายังไม่ตาย แล้วปัญหาเราก็ยังไม่ได้รับการแก้ไข ทุกวันนี้ก็ตายตาไม่หลับ 40 ปีที่ผ่านมา เราต้องหาวิธีแก้ไขอยู่ตลอดเวลาว่าเราจะทำยังไง เราอยากอยู่อย่างมั่นคง เราอยากให้ลูกหลานของเราได้มาอยู่ด้วย ลูกสามคนก็ไม่อยากต่อสู้แล้ว สองคนออกไปซื้อที่อยู่ที่อื่น แต่ลูกอีกคนก็ยัง

ออกไปซื้อที่อื่นไม่ได้ เราก็ยังเป็นห่วงลูกคนนี้ เราอยากให้เขามีที่อยู่ที่มั่นคง แต่ถ้าลูกคนนี้ไปซื้อที่ดินที่อื่นได้ เราก็ไม่ห่วงแล้ว แต่เราก็จะไม่ไปอยู่ด้วย **เราก็จะอยู่ในที่ดินเดิมของเราจนกว่าเราจะตาย ถ้าเราตายแล้ว ลูกหลานจะยกที่ดินให้หลวงก็ยกได้เลย เราอยู่ในที่ดินนี้ ตั้งแต่เริ่มต้นจากการบุกรุกมาเป็นบุกเบิก และจนมาถึงการต่อสู้ในเรื่องที่อยู่อาศัยมาหลายรุ่นแล้ว ยังไงก็ขอตายที่นี่ ตายไปแล้วก็ขอได้กลับมาเกิดในแผ่นดินนี้อีกเพื่อสู้ต่อ** ถ้าลูกหลานอยู่ได้อย่างมั่นคงก็นอนตายตาหลับ แต่ถ้ายังทำไม่ได้ ชาติหน้าก็อาจจะได้กลับมาแก้ต่อ มีคนตั้งคำถามกับเราตลอดว่าแก่แล้วทำไมยังมาเคลื่อนไหว มีแต่คนถามเราแบบนี้ตลอดเวลา เราไม่อยากให้ชุมชนเราล้มสลาย เรามาจากศูนย์ แต่มารวมตัวกันจนดีขึ้นมา แต่ถ้าชุมชนถูกย้ายไป ชื่อชุมชนของเราก็จะหายไปจากสารระบบ ไม่มีใครจำมันได้อีกในประวัติศาสตร์เมือง ถูกลืมไปเลย เหมือนกรณีชุมชนลอยเคราะห์ถูกย้ายไปสันผักหวาน ลูกหลานก็จำไม่ได้แล้วว่าพ่อแม่ต่อสู้กันมายังไง ถ้าวันหนึ่งชุมชนเราถูกย้ายไปหมดแล้ว เราตายไปแล้ว เราก็ไม่รู้ว่าจะมีคนรุ่นหลังจะมาสืบค้นเรื่องชุมชนของเราหรือเปล่า จะมีคนรู้ไหมว่าคนในชุมชนรวมตัวกันเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยมายังไงและย้ายไปอยู่ที่ไหน ประวัติศาสตร์บุคคลไม่เคยมีจารึกในประวัติศาสตร์เลย เราอยากให้มีประวัติศาสตร์เหล่านี้ อยากให้เห็นว่าคนจนมีส่วนช่วยในการค้ำจุนเมืองยังไงไปด้วยพร้อม ๆ กับการพัฒนาเมือง **ถึงแม้จะไม่มีชุมชนเหล่านี้แล้ว (ในเชิงลักษณะทางกายภาพ) แต่ก็ยังหลงเหลือ “ความทรงจำ” (space of memory) ไว้ว่าชุมชนเหล่านี้เข้มแข็งนะ เครือข่ายเข้มแข็ง คนแก่ทั้งนั้นที่ช่วยกันต่อสู้ปกป้องแผ่นดินเพื่อลูกหลาน ถ้าเขาได้อยู่และมีความทรงจำในประวัติศาสตร์การต่อสู้ของคนจนตรงนี้ เขาก็จะได้เห็นว่าพวกเราทำอะไรไว้บ้าง มันเป็นองค์ความรู้ที่เราสั่งสมมา แล้วมันก็จะไม่ตายไปกับเรา เราอยากให้เขาจดจำผู้สูงอายุว่าสิ่งที่เราทำคือการเป็นจิตอาสาเพื่อผลประโยชน์ให้กับคนรุ่นหลัง เราไม่ได้ทำเพื่อตัวเอง เราตายไป เราก็เอาอะไรไปไม่ได้สักอย่าง”** (แม่ปัง อายุ 72 ปี หนึ่งในแกนนำที่ออกมาเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยของชุมชนคนจนเมือง สัมภาษณ์ 19 กุมภาพันธ์ 2567)

การมาเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้สูงอายุแต่ละคนมีเงื่อนไขที่แตกต่างกัน แต่มีเป้าหมายที่เหมือนกัน คือ ความต้องการในการสร้างความมั่นคงในบั้นปลายชีวิตของตนเองและของคนในครอบครัว ชุมชนและสังคมโดยรวม ซึ่งความมั่นคงในชีวิตของคนจนเมืองที่สำคัญเกี่ยวพันกับเรื่องที่อยู่อาศัยอย่างปฏิเสธไม่ได้ กลุ่มคนเหล่านี้รู้สึกถึงความรับผิดชอบที่ต้องมีต่อครอบครัว ชุมชนและคนรุ่นต่อไป และมีวัตถุประสงค์ที่จะใช้ช่วงบั้นปลายชีวิตในการขับเคลื่อนทางสังคมเพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในทางสังคม เช่น กรณีของแม่เมย อายุ 73 ปี จากชุมชนทิพย์เนตร เริ่มมาเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 โดยไปอบรมกับอาจารย์ประทีป อึ้งทรงธรรม ฮาตะที่กรุงเทพมหานครและได้รับแรงบันดาลใจในการเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยในพื้นที่ชุมชนของตัวเอง

ภาพที่ 4: แม่เมย อายุ 73 ปี ตัวแทนชุมชนทิพย์เนตร
จากรายการ The Active ตอน คลองแม่ข่า ที่ (ไม่) ถูกลืม



หมายเหตุ: จากรายการ The Active ตอน คลองแม่ข่า ที่ (ไม่) ถูกลืม (วันที่ 30 ก.ค. 2565)
https://www.youtube.com/watch?v=OlljK_hGvE4

“เราต่อสู้เพื่อขอให้อยู่ในที่ดินเดิมที่เราเคยอยู่ โดยเราขอปรับปรุงตามโครงการของรัฐ โดยขออยู่ที่ดินเดิมได้ไหม ถ้าเราอยู่ไม่ได้จริง ๆ รัฐต้องหาที่ดินให้เราอยู่ ไม่ให้ห่างไกลความเจริญ เราก็คือผู้เสียภาษีให้กับรัฐ ที่ผ่านมาหน่วยงานรัฐไม่เคยทำอะไรให้ชัดเจน ไม่มีข้อมูลให้กับชาวบ้าน ไปกี่รอบก็ให้ชาวบ้านไปเอาข้อมูลมา ข้อมูลพอให้ไปแล้ว ก็ไม่มีอะไรเกิดขึ้น ชาวบ้านบางคนก็เข้าใจ บางคนก็ไม่เข้าใจ บางคนก็ไม่รู้หนังสือเลย ที่ผ่านมาเรารู้สึกว่าทำไมหน่วยงานของรัฐถึงข่มเหงใช้อำนาจที่ไม่เป็นธรรมกับชาวบ้าน บางครั้งเรารู้สึกเหมือนกับว่าบางครั้งรัฐใช้กฎหมายที่ไม่เป็นธรรมกับชาวบ้าน จริง ๆ เราก็เป็นคนไทย เป็นคนเสียภาษีคนหนึ่งให้กับรัฐเหมือนกัน รัฐน่าจะดูแลเราเหมือนกัน แต่มาบอกเราว่าอยู่ตรงนี้ก็ไม่ได้ อยู่ตรงไหนก็ไม่ได้ แต่ทำไมเอื้อแต่กับนายทุน ไม่ได้นึกถึงคนในพื้นที่ที่อยู่มาแต่เดิม...**เรามาเป็นนักเคลื่อนไหวเพราะเราไม่รู้อะไรเลย แต่เราอยากได้ความถูกต้อง เมื่อก่อนเห็นเจ้าหน้าที่ของรัฐก็กลัว มาถึงวันนี้ เราไม่กลัวแล้ว เราเรียนรู้มากขึ้น โลกมันไปไกลแล้ว คนตัวเล็ก ตัวน้อย คนยากจน คนที่ไม่มีอะไรเลย คนฐานรากหญ้าเสียงมันไม่ดังนะ** แต่นายทุนเสียงดังกว่า เอาเงินมาลง อีกวันตึกก็ขึ้นแล้ว แต่ชาวบ้านไม่มีอะไรเลย มีแต่เศษเหรียญ...**ที่ผ่านมาเรากลัว แต่เราก็ต้องสู้แบบหมาจนตรอก เพราะเราโดนกด เราไม่มีที่ไปแล้ว ถึงทางตันแล้ว เราก็ต้องมาคิดว่าเราจะทำยังไงต่อไป เราต้องหาทางไปเพื่อตัวเอง เพื่อพวกพ้อง เพื่อชาวบ้าน เพื่อพวกเรา คนจะได้อยู่ดีมีสุข ก็ต้องมารวมตัวกัน มาคุยกัน กลุ่มใหญ่ขึ้นมาจากชุมชนเดียว เป็นหลายชุมชน แล้วก็ไปต่อรองกับรัฐ เราไม่ใช่คนแก่ที่ใครเอากะลามาครอบไว้ แล้วก็คิดไม่ได้ โลกมันไปไกลแล้ว เราก็ต้องเรียนรู้เหมือนกัน”** (แม่เมย อายุ 73 ปี จากชุมชนทิพย์เนตร สัมภาษณ์ 18 กุมภาพันธ์ 2567)

การเข้าร่วมขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มผู้สูงอายุ โดยเฉพาะในกรณีของกลุ่มคนจนเมืองเชียงใหม่ ซึ่งขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมาเป็นเวลานาน ตัวแทนที่เข้าร่วมขับเคลื่อนจะมีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย แต่ส่วนใหญ่ผู้ที่

เข้าร่วมขับเคลื่อนจะเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ในขณะที่ผู้ชายจะทำหน้าที่เป็น “ประธานหรือผู้นำอย่างเป็นทางการ” และได้รับเลือกให้เป็นคณะกรรมการของหน่วยงานภาครัฐ ผู้หญิงจะทำหน้าที่ในการเตรียมข้อมูล สนับสนุนและให้คำแนะนำอยู่เบื้องหลัง ยกตัวอย่างเช่น กรณีของแม่ปัง อายุ 72 ปี ซึ่งมีประสบการณ์ในการเข้าร่วมเคลื่อนไหวในหลายประเด็นทางสังคม แต่แม่ปังไม่ได้ถูกเลือกจากหน่วยงานของรัฐในการเป็นคณะกรรมการอย่างเป็นทางการ “ถึงแม้เราจะไม่ได้เป็นผู้นำทางการ แต่เราวางแผนให้กับผู้นำผู้ชาย เราเตรียมข้อมูลให้ผู้นำผู้ชายเพื่อให้เขาไปขับเคลื่อนต่อ” นอกจากนี้ กลุ่มแกนนำผู้หญิงสูงอายุยังใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบไม่เป็นทางการที่มีในชุมชนในการระดมคนเพื่อรวมตัวกันไปขับเคลื่อนในประเด็นต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับของ Verta Taylor (1999) ที่มองว่า แม้ขบวนการทางสังคมจะไม่ได้เน้นประเด็นเรื่องเพศภาวะ (gender) โดยตรง แต่มิติทางเพศก็แทรกซึมอยู่ในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในทุกรูปแบบ ทั้งรูปแบบของการระดมทรัพยากร โครงสร้างของการเป็นผู้นำ การวางยุทธศาสตร์ อุดมการณ์ที่ถูกนำมาใช้ (เช่น ความเป็นชายกับประเด็นเรื่องชาตินิยม หรือ ความเป็นแม่เพื่อปกป้องครอบครัว) รวมถึงความคาดหวังผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต เป็นต้น เช่นเดียวกับกลุ่มผู้สูงอายุที่ขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย แม้ประเด็นเรื่องเพศในกลุ่มคนเหล่านี้จะไม่ได้ถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นประเด็นสำคัญในในการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย (เช่นเดียวกับประเด็นของอายุ) เพราะเป้าหมายหลักอยู่ที่การเรียกร้องเรื่องที่อยู่อาศัยที่มั่นคง แต่ภาพปรากฏส่วนใหญ่จะเป็นผู้หญิงสูงอายุและตัวแทนของแต่ละชุมชนจะเป็นผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย สมาชิกในชุมชนผู้ชายจะอ้างเรื่องการต้องทำงานหาเลี้ยงชีพ จึงทำให้ไม่สามารถมาเข้าร่วมการประชุมได้ ในขณะที่กลุ่มผู้สูงอายุผู้หญิงเองก็ต้องทำงานหาเลี้ยงชีพเช่นเดียวกับผู้ชายด้วยเช่นกัน แต่ผู้หญิงกลับมองว่าประเด็นเหล่านี้เป็นประเด็นสำคัญเพราะกระทบกับสมาชิกในครอบครัวของตนเอง และตนเองต้องออกมาทำหน้าที่ “ปกป้อง” และ “ดูแล” สมาชิกในครอบครัว

ยกตัวอย่างเช่น กรณีของแม่สุนิสา อายุ 80 ปี จากชุมชนระแกง เดิมทีเป็นคนจากจังหวัดอุตรดิตถ์ ย้ายมาทำงานอยู่ที่เชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2508 และมีการชักชวนกันจากคนรู้จักมาอยู่อาศัยในพื้นที่ชุมชนระแกง แม่สุนิสาเข้าร่วมกับกลุ่มที่ขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย ใน พ.ศ. 2538 (ตอนอายุ 51 ปี) เพราะหน่วยงานของรัฐมีโครงการเรื่องที่อยู่อาศัยให้กับชุมชน แม่สุนิสาจึงเข้าร่วมในโครงการเรื่องที่อยู่อาศัยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา จากนั้นก็หยุดไปเลี้ยงหลานและกลับมาเข้าร่วมกับกลุ่มเครือข่ายคนแป๋งเมืองอีกครั้งใน พ.ศ. 2563 เพราะชุมชนที่อยู่อาศัยอยู่ในพื้นที่ที่ต้องปรับขยับให้เข้ากับโครงการการพัฒนาของรัฐ ในขณะที่บางชุมชนก็ต้องถูกโยกย้ายไปอยู่ที่อื่น

ภาพที่ 5: บ้านของแม่สุนิสาในชุมชนระแกง



หมายเหตุ: ภาพถ่ายโดย ชเลฝัน ดิษฐ์ผู้ดี

“เราออกมาเคลื่อนไหว เพราะเราอยากให้กรมธนารักษ์ให้เราเช่าระยะยาว 20 ปีขึ้น แต่ตอนนี้มันเป็นสัญญาปีต่อปีอยู่ เราต้องเช่าปีต่อปี แต่ตอนนี้ชุมชนลอยเคราะห์ ก็เช่าปีต่อปีเหมือนเรา แต่ตอนนี้เทศบาลไม่ให้ต่อสัญญาแล้ว ก็ต้องย้ายออก เราก็กลัวว่าเราจะโดนแบบชุมชนลอยเคราะห์ เราก็ต้องทำเพื่อคนอื่นไปด้วย ถ้าเราเคลื่อนไหวสำเร็จ เขาก็จะได้กันไปด้วย ถ้าเขาจะไล่ ก็จะต้องโดนตั้งแต่ปากซอย (ที่ดินริมคลองแม่ข่า) ลงมาทั้งหมด

จนถึงคลองแม่ข่า เพราะเช่าธนารักษ์ทั้งหมด แต่บางที่ก็มีโฉนด บางที่ก็ไม่มีโฉนด แต่เราก็ไม่อยากจะไปยุ่งตรงนั้น บางคนก็บอกว่าอยู่ไปเถอะ แต่ถ้าหน่วยงานจะเอาคืนขึ้นมา เราก็ต้องลำบาก **เราออกไปเคลื่อนไหวให้กับที่อื่น เราก็ได้เห็นตัวอย่างที่อื่นว่าอะไรเป็นอะไร คนมีเงินเขาก็เอาที่ดินได้ง่าย แต่เราเบี้ยน้อย สู้อะไรไม่ได้ เราก็ต้องอยู่แบบนี้ เราแค่อยากมีที่ดินที่มั่นคง ถ้ามีแล้วเราก็จะได้อยู่สบาย ไม่ลำบาก ไม่ต้องถูกไล่** เราเข้ากลุ่มเคลื่อนไหวมีอะไรหน่วยงานต่าง ๆ ก็จะได้เข้ามาช่วยเราไปเคลื่อนไหว ไปส่งหนังสือให้กรมธนารักษ์ อยากให้เขายกเลิกกติกาเก่าที่ให้เช่าเป็นปี เป็นสัญญาระยะยาว เขาบอกเราว่าก็ต้องทำบ้านให้เป็นระเบียบ ต้องมีพื้นที่ปลูกต้นไม้ มีสนามเด็กเล่น เราก็เลยบอกว่าเราทำให้ได้ ถ้าบ้านเป็นสัดเป็นส่วนแล้ว มีเนื้อที่ว่างเราก็จะทำให้ เราเลยอยากให้เขาทำ 10 หลังก่อน (จะเอาที่ดินมารวมกัน แล้วจัดสรรใหม่เพื่อทำเป็นบ้านโมเดล) เราเลยอยากให้หน่วยงานต่าง ๆ มารับฟังด้วย **เราเคลื่อนไหวมาตั้งนาน เราก็คิดว่ามันน่าจะเกือบได้แล้วนะ** เพราะหลายหน่วยงานรับรู้แล้ว เขาสัญญาว่าจะทำให้บ้านเราเป็นมาตรฐาน พอช. จะทำเป็นบ้านโมเดล บ้านต้นแบบ แล้วที่อื่น ๆ ก็อาจจะตามมา เขาจะทำบ้านให้สวย ให้เป็นระเบียบ... **เราก็ไม่ได้ทำเพื่อตัวเอง เราแก่แล้ว อีกหน่อยเราก็อาจจะไม่อยู่แล้ว เจ้หมวย ลุงเหลิม เคลื่อนไหวด้วยกันมา ก็เสียชีวิตไปกันหมดแล้ว เราก็ทำเพื่อลูกเพื่อหลาน ลำพังตัวเขาเอง เขาก็คงไม่มาเคลื่อนไหวกันหรอก เราทำเพื่อเขาต่อไปเขาก็จะได้มีที่อยู่ที่สบาย หลังจากที่เราตายไปแล้ว เขาก็จะได้สบาย ไม่ต้องมาเคลื่อนไหวเหมือนรุ่นเรา รุ่นย่ารุ่นยาย ให้มันจบแค่ตรงนี้ก็พอแล้ว ให้มันจบที่ยาย...ผู้สูงอายุที่มาเคลื่อนไหวแต่ละคน แต่ละชุมชน ต่างคนก็ต่างเดือดร้อนไม่เหมือนกัน แต่ละพื้นที่มีปัญหาไม่เหมือนกัน เมื่อก่อนตอนที่เขาให้เราไปประชุมเคลื่อนไหวเราก็ไม่ชอบนะ ไปไหนก็ต้องเอาลูกเอาหลานไปด้วย จนตอนนี้โตกันหมดแล้ว แต่ที่อื่น ๆ ที่เคลื่อนไหวแถวกรุงเทพฯ ได้กันหมดแล้ว แต่เราก็ยังไม่ได้ เราก็ยังไม่ท้อ เราก็คิดว่า ลองมันอีกสักตั้ง เราเชื่อว่าเราอาจจะได้สักวันหนึ่ง”** (แม่สุนิสา อายุ 80 ปี จากชุมชนระแกง สัมภาษณ์ 16 มีนาคม 2567)

ทั้งนี้ Rachel L Einwohner, Jocelyn A. Hollander, and Toska Olson (2000) ตั้งข้อสังเกตว่า ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวทางสังคมที่มีภาพลักษณ์ของผู้หญิงรวมอยู่ด้วยนั้นอาจจะต้องเผชิญกับการมองไม่เห็นที่ซ้ำซ้อน (double bind) หมายถึง อาจจะได้รับความเห็นใจในระยะสั้น แต่ก็ถูกมองว่าอ่อนแอ ไม่จริงจัง ไม่ได้เน้นประเด็นใหญ่ในทางสังคม (เช่น ประเด็นเศรษฐกิจหรือนโยบายของรัฐ) เน้นแต่ประเด็นเล็ก ๆ หรือ ประเด็นครอบครัวของตนเองเป็นหลัก จึงทำให้ผู้หญิงถูกมองว่าไม่เหมาะสมกับการเมืองในระยะยาว เพราะพื้นที่ทางการเมืองถูกมองว่าเป็นพื้นที่ของผู้ชายหรือมีลักษณะของความเป็นชายมากกว่า ทั้งนี้ มีการมองว่าการขับเคลื่อนของกลุ่มผู้หญิงนั้นไม่ได้เป็นผลมาจากลักษณะทางชีวภาพหรือ ไม่ได้มาจากจำนวนการเข้าร่วมขบวนการการเคลื่อนไหวทางสังคม แต่เป็นผลมาจากระบบความหมายทางวัฒนธรรมที่กำหนดความคาดหวังและพฤติกรรมทางสังคมให้กับผู้หญิงว่าต้องมีลักษณะตามความคาดหวังทางเพศแบบไหนเพื่อที่จะสร้างความชอบธรรมในการเคลื่อนไหวทางสังคม เช่นเดียวกับกลุ่มผู้สูงอายุผู้หญิงที่มองว่าตนเองต้องทำหน้าที่ “แม่” ที่ต้องดูแลปกป้องครอบครัวและต้องสร้างความมั่นคงในที่อยู่อาศัยให้กับคนในครอบครัว เป็นต้น นอกจากนี้ กลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นผู้หญิงเหล่านี้ยังมองว่าสิ่งที่ตนเองทำคือ การเปลี่ยนสถานะของตนเองจาก “แม่ในบ้าน” ไปสู่บทบาทของการเป็น “แม่สังคม” (สัมภาษณ์แม่ปัง 18 ตุลาคม 2568) “เวลาเราไปร่วมเคลื่อนไหวอะไร เขาจะมองว่าผู้หญิงทำอะไรไม่จริงจัง ใช้แต่อารมณ์ เน้นแต่ปัญหาเล็ก ๆ ไม่ได้เน้นปัญหาหนัก ๆ ใหญ่ ๆ เท่ากับผู้ชาย แล้ววิธีการของผู้ชายก็จะเน้นความรุนแรง พูดจาแรง ๆ เขาก็บอกว่า เราต้องทำแบบนี้นะแม่ คนจะได้สนใจ แต่ถ้าเราด่าหน่วยงานรัฐแรง ๆ มันก็จะไม่มีใครฟังเรา เราก็ไปต่อรองกับใครไม่ได้ สุดท้ายก็ไม่มีใครที่อยากจะรับฟังปัญหาของเรา เรื่องบางเรื่องมันก็ละเอียดอ่อนในการที่จะแก้ปัญหาให้ตรงจุดได้ แต่ละภาคีเครือข่ายก็มีวิธีขับเคลื่อนไม่เหมือนกัน มันก็เป็นวิธีการของเขา แต่เราก็จะเน้นพูดคุย อาจจะเป็นเพราะกลุ่มเรามีแต่ผู้สูงอายุด้วยก็เลยใช้วิธีการรุนแรงไม่ได้” (สัมภาษณ์แม่ปัง 18 ตุลาคม 2568)

นอกจากนี้ กลุ่มผู้ให้ข้อมูลยังมองว่า แม้การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของหลาย ๆ คนจะเริ่มต้นมาจากครอบครัวเป็นหลัก แต่กลุ่มคนเหล่านี้ก็มองว่าตนเองทำในฐานะตัวแทนของชุมชน และต้องการให้การขับเคลื่อนของตนเองนำไปสู่การสร้างความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยให้กับทุกคน เช่น แม่น้อย อายุ 72 ปี กล่าวว่า “เราไม่ได้ทำเพื่อส่วนตัวอย่างเดียว แต่เราคิดว่าเราทำเพื่อสังคมด้วย เราคิดถึงคนที่เขาไม่มีบ้าน ทำเพื่อคนที่เขาเดือดร้อนเรื่องที่อยู่อาศัยเหมือนกันกับเรา เราขับเคลื่อนเพื่อคนที่มีรายได้น้อย คนไร้บ้าน คนชาติพันธุ์ที่เขาไม่มีที่ดินด้วย ตอนแรกที่เราไปร่วมขับเคลื่อนเมื่อปี 2542 ตอนนั้นก็ไม่ใช่เพื่อตัวเอง แต่เราไปช่วยขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยให้กับชาวบ้านที่อยู่ในที่ดินของการรถไฟ ตอนนี้คนที่เคลื่อนไหวด้วยกัน บางคนก็ได้ที่ดินไปแล้ว เราก็คิดว่าสักวัน เราก็น่าได้เหมือนกัน อีกอย่างเราก็อยากให้คนรู้ว่า ถึงเราจะอายุเยอะแล้ว แต่เรายังทำประโยชน์เพื่อสังคม เราไม่ได้ทำเพื่อครอบครัวเราอย่างเดียว” (สัมภาษณ์วันที่ 22 ตุลาคม 2568) เช่นเดียวกับ แม่ปังและแม่เมย ที่มองว่า แม้สิ่งที่ทำให้ตนเองต้องออกมาขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยนั้นจะเริ่มมาจากปัญหาของตนเองและคนในครอบครัวก่อน แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าสิ่งที่ขับเคลื่อนกันมาตลอดเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและกลุ่มคนอื่นๆ ที่ยังไม่มีที่อยู่อาศัยเป็นของตนเองด้วย เช่นเดียวกับการที่ผู้สูงอายุไปร่วมเคลื่อนไหวใน “วันที่อยู่อาศัยโลก” ที่กรุงเทพมหานคร วันที่ 5-6 ตุลาคม 2568 กลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้มองว่าตนเองไปร่วมงานในนามของชุมชนและเป็นส่วนหนึ่งของภาคีเครือข่าย (11 องค์กร) ที่ขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยจากจังหวัดอื่น ๆ เพื่อที่จะนำมติของชุมชนไปยื่นข้อเสนอแก่รัฐบาล และต้องการให้เกิดการแก้ไขปัญหาเรื่องที่อยู่อาศัยให้เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานตามรัฐธรรมนูญ (“housing for all”) นอกจากนี้ยังตั้งคำถามกับความไม่เป็นธรรมทางสังคมและความไม่มั่นคงในบั้นปลายของชีวิตหากไม่มีที่อยู่อาศัยอย่างถาวร ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้มองว่าเป็นประเด็นที่คนในสังคมมีร่วมกันและไม่ใช่ปัญหาของใครคนใดคนหนึ่งเท่านั้น “ถ้าครอบครัวเราอยู่ได้ ชุมชนก็อยู่ได้ สังคมก็อยู่ได้” (สัมภาษณ์แม่ปัง 18 ตุลาคม 2568)

ดังนั้น เมื่อเอาภาพลักษณ์ของการเป็นผู้หญิง สูงอายุและความยากจนรวมกัน จึงก่อให้เกิดภาพจำทางวัฒนธรรม (cultural images) ที่ซับซ้อนมากขึ้น เพราะภาพลักษณ์ของผู้หญิง การสูงอายุและยากจน เป็นภาพลักษณ์ของความอ่อนแอและการพึ่งพา ดังนั้น การออกมาขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยโดยกลุ่มผู้สูงอายุผู้หญิงที่เรียกตัวเองว่า “กลุ่มคนจนเมือง” จึงไม่ได้เป็นเพียงการสะท้อนประเด็นปัญหาของตนเองเท่านั้น แต่ยังต้องการให้ผู้คนในสังคมเห็นสภาพปัญหาที่กระทบกับตนเองและการนิยามปัญหามาจากมุมมองของตนเอง แม้กลุ่มคนเหล่านี้จะไม่ได้ใช้ภาพลักษณ์ทางเพศและความสูงวัยของตนเองในการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย แต่ภาพลักษณ์ทางเพศและความสูงวัย เช่น “แม่ที่สูงอายุ” ก็ทำให้ได้รับความสนใจจากคนบางกลุ่ม ในขณะที่คนบางกลุ่มก็มองว่าผู้สูงอายุควรจะหยุดพักและไม่ควรเข้ามาขับเคลื่อนในเรื่องเหล่านี้อีกแล้ว กลุ่มผู้สูงอายุจึงมองว่าการเข้าร่วมการขับเคลื่อนทางสังคมในฐานะผู้สูงอายุจึงมีทั้งข้อดีและข้อเสียที่แตกต่างกัน การเข้าร่วมการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมาโดยตลอดจนกระทั่งอายุมากขึ้นก็ทำให้ภาคีเครือข่ายมองว่ากลุ่มคนเหล่านี้ยังคงเข้ามามีส่วนร่วมในการขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยมาอย่างต่อเนื่อง ไม่ได้ละทิ้งความหวังของตนเอง แม้จะอายุมากแล้วก็ตาม แต่ในอีกด้านหนึ่ง กลุ่มผู้สูงอายุก็ไม่ต้องการให้ภาพลักษณ์ทางเพศและการสูงวัยเป็นจุดสำคัญในการขับเคลื่อนเรื่องความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยซึ่งเป็นเป้าหมายหลักของกลุ่มคนเหล่านี้ ผู้ให้ข้อมูลหลายคนจึงอ้างการมีประสบการณ์จากการไปขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยร่วมกับองค์กรต่าง ๆ ที่ผ่านมา โดยกล่าวว่า “เราต้องต่อสู้ทางความคิดด้วย ไม่ใช่เรื่องร่างกาย (ความแก่ชรา) อย่างเดียว” (สัมภาษณ์แม่ปัง 18 ตุลาคม 2568)

การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มผู้สูงอายุในข้างต้น แม้จะไม่ใช่การเคลื่อนไหวทางสังคมที่เป็นประเด็นเฉพาะของการเป็นผู้สูงอายุโดยตรง เช่น ประเด็นการประกันสุขภาพในสูงวัย ประเด็นการเกษียณอายุ ซึ่งเป็นประเด็นเฉพาะของผู้สูงอายุบางชนชั้นทางสังคม แต่การขับเคลื่อนในประเด็น

ที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนเหล่านี้ก็สะท้อนให้เห็นว่ายังคงมีประเด็นทางสังคมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของผู้สูงอายุด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ ประเด็นเรื่องที่อยู่อาศัยยังถือว่าเป็นประเด็นสำคัญที่จะนำมาซึ่งผลประโยชน์ส่วนรวม (common interest) ที่เชื่อมโยงกับคนอื่นๆ ในสังคมที่ยังไม่มีความมั่นคงในเรื่องที่ดินที่อยู่อาศัยด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มผู้สูงอายุจึงไม่ใช่เพื่อต่อต้านการใช้อำนาจของรัฐในการโยกย้ายถิ่นฐานของคนจนเมืองเท่านั้น แต่ยังเป็นการขับเคลื่อนที่ทำให้ผู้สูงอายุได้สร้างความหมายและความเข้าใจเกี่ยวกับการรับรู้ตัวตนและการดำรงบั้นปลายชีวิตของตนเองที่ยังคงเชื่อมโยงอยู่กับครอบครัว ชุมชนและสังคมโดยรวมด้วยเช่นกัน

ข้อสรุป

บทความวิจัยชิ้นนี้ต้องการสะท้อนให้เห็นว่า กระบวนการของการพัฒนาพื้นที่เขตเมืองและการจัดการพื้นที่ชุมชนคนจนเมืองไม่ได้ผูกขาดอำนาจตัวแสดงไว้ที่หน่วยงานของรัฐเพียงฝ่ายเดียว กลุ่มคนที่ออกมาขับเคลื่อนเรื่องความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยที่เป็น “กลุ่มผู้สูงอายุ” ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงและมีสถานะของการเป็น “คนจนเมือง” ได้แสดงให้เห็นภาพอีกด้านของการพัฒนาที่ถูกทำให้หายไปจากความทรงจำของสังคมด้วยเช่นกัน การออกมาเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนเหล่านี้ นอกจากจะเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อให้ได้มาซึ่ง “พื้นที่ในลักษณะทางกายภาพ (physical space)” หรือที่อยู่อาศัยในพื้นที่เมืองเพื่อการดำรงชีวิตแล้ว การเคลื่อนไหวดังกล่าวยังเป็นการต่อสู้เพื่อแย่งชิงพื้นที่ในการจดจำในทางสังคม (social memory) ของกลุ่มคนที่ต้องอยู่ในสถานะชายขอบที่เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้กับความเป็นเมือง โดยเฉพาะ “ผู้สูงอายุ” และการเป็น “คนจนเมือง” ที่เข้ามาเป็นแรงงานชนชั้นล่างในภาคบริการต่าง ๆ ที่สำคัญต่อภาคเศรษฐกิจในระบบการท่องเที่ยวและการเจริญเติบโตของเมือง แต่ถูกทำให้มองไม่เห็นในพื้นที่ของการพัฒนาเมืองมาโดยตลอด “การเป็นผู้สูงอายุและการเป็นคนจนเมือง”

ยิ่งตอกย้ำการถูกทำให้หายไปจากภาพการเจริญเติบโตของความเป็นเมืองมากขึ้น เมื่อ “ร่างกายและอายุ” ไม่สามารถตอบสนองต่อภาคการผลิตของเมืองอีกต่อไป คนกลุ่มนี้ก็จะถูก “หลงลืม” และ “ทิ้งขวาง” จากวาทกรรมของการสร้างความเจริญเติบโตของเมือง ดังนั้น การออกมาเคลื่อนไหวในเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มผู้สูงอายุ (ที่ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง เช่นเดียวกับงานของ Fine (2023) ที่นักเคลื่อนไหวผู้สูงอายุส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง) จึงไม่ใช่แค่การออกมาขับเคลื่อนในเรื่องที่กระทบกับความมั่นคงในการดำรงชีวิตในฐานะคนจนเมืองเท่านั้น แต่มีความต้องการที่จะสร้าง “พื้นที่ของความทรงจำ (space of memory)” เพื่อบ่งบอกว่า พวกเขารับรู้ตัวตนและการสร้างความหมายในการดำรงบั้นปลายชีวิตในฐานะผู้สูงอายุผ่านบทบาทของการขับเคลื่อนทางสังคมที่สัมพันธ์กับการดำรงอยู่ของระบบครอบครัว ชุมชนและสังคมอย่างไรด้วย การออกมาเคลื่อนไหวในเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนเหล่านี้ ในทางหนึ่งจึงเป็นการสะท้อนให้เห็นการพยายามช่วงชิงความหมายเพื่อต่อรองความสัมพันธ์กับหน่วยงานของรัฐและภาพที่ถูกผลิตซ้ำในเชิงลบที่มีอยู่ในสังคม เช่น การถูกมองว่าเป็นกลุ่มคนที่สูงอายุที่มีร่างกายเสื่อมโทรมและไม่สามารถสร้างมูลค่าใด ๆ ในทางสังคมไปสู่การเป็นกลุ่มคนที่กระตือรือร้นต่อประเด็นปัญหาของครอบครัว ชุมชนและต้องการสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในช่วงบั้นปลายชีวิตของตนเองเพื่อคนรุ่นต่อไป

ซึ่งกรณีนี้สอดคล้องกับแนวคิดและงานวิจัยของ บุญเลิศ วิเศษปรีชา (2562) ที่มองว่า การเคลื่อนไหวประเด็นเรื่องที่อยู่อาศัยในเขตเมืองของกลุ่มคนชายขอบกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มคนจนเมือง หรือ ชุมชนแออัด เป็นการเคลื่อนไหวที่ไม่ได้เรียกร้องในเรื่องที่อยู่อาศัยในเชิงวัตถุเท่านั้น แต่เป็นการต่อสู้เพื่อให้มีตัวตนในสังคมและเป็นการแสวงหาความชอบธรรมในทางสังคม ดังนั้น การเคลื่อนไหวทางสังคมของกลุ่มคนเหล่านี้จึงเกิดมาจากกระบวนการเรียนรู้รูปแบบของการเคลื่อนไหวที่หลากหลายและอัตลักษณ์ของตนเองที่ซับซ้อน เกิดการหยิบใช้อัตลักษณ์ที่ถูกกดทับมาเป็นประเด็นของการต่อสู้และต่อรอง

กับหน่วยงานของรัฐและทุนที่มีอำนาจมากกว่า ทั้งนี้ บุญเลิศยังได้เสนอแนวคิดที่เรียกว่า สิทธิที่จะมีส่วนร่วมในเมือง (the right to the city) ที่ผู้อยู่อาศัยในเมืองทุกกลุ่มต้องมีสิทธิและมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายการพัฒนาพื้นที่เมือง มากกว่าจะทำให้พื้นที่เมืองถูกผูกขาดด้วยอำนาจรัฐและทุนแต่เพียงอย่างเดียว เพราะการสร้างเมืองจะต้องประกอบไปด้วยการสรรค์สร้างจากกลุ่มคนหลายกลุ่ม ดังนั้น สิทธิในเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนเหล่านี้จึงต้องถูกขับเคลื่อนไปพร้อมกับสิทธิที่จะมีส่วนร่วมในเมืองด้วยเช่นกัน

จากข้อเสนอของบุญเลิศในข้างต้น บทความวิจัยชิ้นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่าการพัฒนาเมืองในปัจจุบันมีความซับซ้อนมากขึ้น โดยเฉพาะในเขตพื้นที่เมืองที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของจังหวัดเชียงใหม่ที่มีประวัติความเป็นมาทางประวัติศาสตร์และทิศทางการพัฒนาที่แตกต่างจากพื้นที่ตัวเมืองอื่น ๆ การพัฒนาที่ดินในตัวเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ถูกขับเคลื่อนโดยหน่วยงานรัฐในระดับท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังเชื่อมโยงไปถึง “ระบบเศรษฐกิจของโลก” “การท่องเที่ยว” “การเป็นเมืองมรดกโลก” “นายทุนจากส่วนกลาง” และ “อำนาจรัฐจากส่วนกลาง” ที่ทำให้การพัฒนาที่ดินในตัวเมืองเชียงใหม่กลายเป็น “พื้นที่” ที่มีการทับซ้อนและการต่อรองของอำนาจหลากหลายชุดและก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมในกระบวนการเจรจาและการต่อรองค่อนข้างมาก มีการใช้วาทกรรมในการพัฒนาหลากหลายชุดเพื่อสร้างความชอบธรรมในการจัดการพื้นที่เหล่านี้ นอกจากนี้ กลุ่มคนที่ออกมาเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัยในชุมชนคนจนเมืองส่วนใหญ่ยังเป็นผู้สูงอายุที่เคลื่อนไหวประเด็นเหล่านี้มาอย่างยาวนาน ทำให้อัตลักษณ์ของกลุ่มคนเหล่านี้จึงมีความซับซ้อนมากขึ้น ทั้งเรื่องอายุ ความยากจน เพศ สถานะทางกฎหมายและชาติพันธุ์ สิ่งเหล่านี้ส่งผลต่อรูปแบบการเคลื่อนไหวเรื่องที่อยู่อาศัย กลยุทธ์ วิธีการ ความคาดหวังและจินตนาการทางสังคมที่แกนนำผู้สูงอายุมีต่อตนเอง ชุมชนและสังคม การเรียกร้องเรื่องสิทธิเรื่องที่อยู่อาศัยและสิทธิที่จะมีส่วนร่วมในเมืองของกลุ่มคนเหล่านี้จึงได้ขยายไปสู่คำถามในเรื่องความยุติธรรมทางสังคมและ

การกินดีอยู่ดีทางสังคม (well-being) ที่มีมิติของช่วงวัย (generation) ร่วมอยู่ด้วย ดังนั้น การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นคนจนเมืองเหล่านี้ในด้านหนึ่งจึงเป็นภาพสะท้อนให้เห็นการพัฒนาในสังคมไทยที่ยังไม่สามารถสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิตให้กับกลุ่มคนทุกกลุ่มได้อย่างแท้จริง โดยเฉพาะเมื่อสังคมไทยได้ก้าวเข้าสู่สังคมสูงวัยในปัจจุบัน กลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นคนจนเมืองเหล่านี้จึงได้ออกมาขับเคลื่อนสิทธิเรื่องที่อยู่อาศัยซึ่งเชื่อมโยงไปถึงสิทธิที่จะดำรงชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรีและการได้รับการจดจำในทางสังคมด้วยเช่นเดียวกัน

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากที่กล่าวไปแล้วในข้างต้น การสร้างความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยให้กับกลุ่มคนเหล่านี้ จึงเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับบริบททางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ซับซ้อน ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่ากลุ่มคนเหล่านี้และองค์กรที่เกี่ยวข้องได้ยื่นข้อเสนอเชิงนโยบายต่อหน่วยงานของรัฐมาโดยตลอด แต่ข้อเสนอเหล่านี้ก็ยังไม่ได้นำไปปฏิบัติเพื่อสร้างความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยให้กับผู้มีรายได้น้อยอย่างแท้จริง ประเด็นเรื่องที่อยู่อาศัยของผู้มีรายได้น้อยในเขตพื้นที่เมืองไม่ใช่เรื่องใหม่แต่อย่างใด เพราะได้มีการศึกษาวิจัยกันมาโดยตลอด แต่ประเด็นที่น่าสนใจคือ ทำไมกลุ่มคนเหล่านี้ยังต้องออกมาขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยกันอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งเข้าสู่การเป็นผู้สูงวัย หากอ้างอิงจากข้อมูลภาคสนาม ปัญหาที่สำคัญคือแนวทางการปฏิบัติงานของหน่วยงานรัฐท้องถิ่นและระบบราชการที่ไม่เอื้ออำนวยต่อข้อเสนอเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนเหล่านี้ เช่น ระเบียบปฏิบัติของหน่วยงานราชการ ภาษาราชการและภาษาทางกฎหมายที่กีดกันกลุ่มคนเหล่านี้ออกจากความเข้าใจในประเด็นปัญหาของตนเอง เป็นต้น นอกจากนี้ จากการพูดคุยกับเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานรัฐท้องถิ่น ผู้วิจัยพบว่าตัวแทนของรัฐยังมองกลุ่มคนเหล่านี้ในลักษณะเชิงลบ เช่น มองว่ากลุ่มคนเหล่านี้เป็นผู้บุกรุกและสร้างความสกปรกเสื่อมโทรมให้กับพื้นที่ตัวเมือง

แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ใช้กลุ่มคนเหล่านี้ในฐานะแรงงานราคาถูกและฐานเสียงในช่วงเลือกตั้ง เป็นต้น ปัญหาเหล่านี้ส่วนหนึ่งมาจากการขาดข้อมูลและความเข้าใจเกี่ยวกับกลุ่มคนเหล่านี้อย่างรอบด้าน หน่วยงานต่าง ๆ มีการจัดเก็บข้อมูลเชิงสถิติ แต่ไม่มีการจัดเก็บข้อมูลในเชิงประวัติศาสตร์ความเป็นมาของแต่ละชุมชนและผู้คนที่อาศัยอยู่ในแต่ละชุมชนว่าเชื่อมโยงอยู่กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองภายในพื้นที่เมืองนั้น ๆ อย่างไร นอกจากนี้ตัวแทนของรัฐยังมีการตั้งข้อสมมติฐานว่าหากโยกย้ายกลุ่มคนเหล่านี้ออกจากชุมชน กลุ่มคนเหล่านี้ก็ต้องกลับไปยัง “พื้นที่เดิม” ของตนเอง ซึ่งตัดขาดบริบททางสังคมที่แวดล้อมกลุ่มคนเหล่านี้ออกไปทั้งหมด เพราะจากการลงพื้นที่ภาคสนามในหลายชุมชน ผู้วิจัยพบว่าผู้สูงอายุหลายคนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในพื้นที่เมืองมาเป็นเวลานาน ไม่สามารถย้ายกลับไปในพื้นที่เดิมของตนเองได้อีกแล้ว บางคนไม่มีญาติพี่น้องหรือครอบครัวและที่ดินเดิมแล้วจึงต้องออกมาร่วมขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัยให้กับตนเอง อีกทั้ง หากต้องสร้างบ้านในพื้นที่ใหม่ก็ไม่สามารถผ่อนชำระได้ด้วยเช่นกันเพราะมีฐานะที่ยากจน ทำให้กลุ่มคนเหล่านี้จึงยังไม่มีความมั่นคงในการดำรงบั้นปลายชีวิตของตนเอง แต่ในขณะเดียวกันผู้วิจัยก็พบว่ากลุ่มคนเหล่านี้ไม่ได้รอคอยความช่วยเหลือจากหน่วยงานรัฐเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ก็พยายามต่อรองกับหน่วยงานรัฐในหลาย ๆ ด้าน เช่น ขออยู่อาศัยในที่ดินเดิม โดยจะยอมปรับพื้นที่หรือขยับพื้นที่บางส่วน หรือหากต้องโยกย้ายก็ขอให้ได้พื้นที่ใกล้ตัวเมืองเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตและมีอาชีพได้เหมือนเดิม หรือ การขอเช่าระยะยาว (30 ปี) ในที่ดินเดิม เพื่อให้กลุ่มคนรุ่นต่อไปได้มีโอกาสการสะสมทุนและมีเวลาตัดสินใจในเรื่องที่อยู่อาศัยในอนาคตของตนเอง โดยแต่ละชุมชนจะไม่มีการอนุญาตให้คนกลุ่มใหม่เข้ามาอยู่อาศัยในชุมชนเพิ่มขึ้น เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการแก้ปัญหาที่เกิดมาจากข้อเสนอของกลุ่มคนเหล่านี้ ผู้วิจัยจึงเชื่อว่าหากหน่วยงานของรัฐ โดยเฉพาะหน่วยงานรัฐท้องถิ่น เอกชน โดยเฉพาะนายทุนรายใหญ่ ผู้ที่ได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนาเมืองและจากกลุ่มคนเหล่านี้ในฐานะแรงงาน องค์กรหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและกลุ่มคนในชุมชนคนจนเมือง

ร่วมมือกันเพื่อแก้ปัญหานี้อย่างจริงจัง โดยไม่มองว่าเป็นปัญหาเฉพาะของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น ก็อาจจะนำไปสู่การสร้างความมั่นคงในเรื่องที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนที่มีรายได้น้อยในสังคมไทยต่อไป

เชิงอรรถ

[1] ได้รับทุนสนับสนุนในการทำวิจัยจากกองทุนพัฒนาวิชาการ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

[2] แนวคิดเรื่องพฤฒพลัง (active ageing) พัฒนามาพร้อมกับ แนวคิดเรื่อง “successful ageing, healthy ageing and productive ageing” ซึ่งต้องการสร้างความหมายใหม่ให้กับการเป็นผู้สูงวัย จากแต่เดิมที่ผู้สูงวัยมักจะถูกมองในภาพลักษณ์เชิงลบของการที่มีร่างกายที่เสื่อมถอยและไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ แนวคิดเหล่านี้จึงถูกนำมาใช้เพื่อก่อให้เกิดการสร้างภาพลักษณ์เชิงบวกต่อผู้สูงอายุที่มีจำนวนเพิ่มสูงขึ้นในหลาย ๆ พื้นที่ทั่วโลก โดยจะเข้าไปวิเคราะห์การเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้สูงอายุในพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งแนวคิด เรื่อง (1) productive ageing (2) successful ageing (3) healthy ageing and (4) active ageing ทั้ง 4 คำนี้มีความหมายที่ทับซ้อนกันอยู่และไม่ได้มีความหมายที่ชัดเจน แต่ขึ้นอยู่กับการนำไปปฏิบัติในเชิงนโยบาย (Dommaraju and Wong, 2021)

[3] แต่เดิมแนวคิดเรื่อง การสร้างผลผลิต/การเพิ่มผลผลิต/ผลิตภาพ (productivity) จะเป็นแนวคิดที่เน้นการวิเคราะห์ในเชิงเศรษฐกิจและการจ้างงาน ซึ่งจะไม่สอดคล้องกับกลุ่มผู้สูงอายุเพราะถูกมองว่าไม่สามารถสร้างผลผลิตใด ๆ ในทางเศรษฐกิจ เนื่องจากถูกมองว่ามีร่างกายที่เสื่อมถอย มีปัญหาสุขภาพ อยู่ในสภาวะพึ่งพิงและต้องได้รับการดูแล กลุ่มคนเหล่านี้ จึงมักจะถูกมองว่าไม่ได้สร้างผลผลิตในทางเศรษฐกิจใด ๆ ไม่ว่าจะในรูปของตัวเงินหรือการจ้างงาน ซึ่งในด้านหนึ่งได้ทำให้กลุ่มคนเหล่านี้กลายเป็นกลุ่มคนชายขอบในทางสังคม (marginalization) และถูกมองว่าไม่ได้สร้าง “คุณค่า” ใด ๆ ให้กับสังคม นอกจากนี้ยังมีการวิเคราะห์และวิพากษ์ว่า แนวคิดเรื่อง การสร้างผลผลิต/การเพิ่มผลผลิต/ผลิตภาพ (productivity) หรือ อะไรที่ถูกมองว่า สร้างผลผลิตและอะไรคือสิ่งที่ไม่ได้สร้างผลผลิตนั้น ล้วนถูกกำหนดมาตรฐานมาจากกลุ่มคนชนชั้นกลาง ซึ่งได้แฝงอคติเรื่องชนชั้นเพศภาวะ เชื้อชาติ ชาติพันธุ์และอายุแฝงอยู่ด้วย ดังนั้น การนำแนวคิดเรื่อง ผู้สูงอายุที่ยังคุณประโยชน์ (productive ageing) มาใช้ ในด้านหนึ่งจึงต้องการจะทำให้ความหมายของ การสร้างผลผลิต/การเพิ่มผลผลิต/ผลิตภาพ (productivity) มีความหมายที่แตกต่างออกไปจากการมองแต่ในเรื่องเศรษฐกิจ ไปสู่การสร้างผลผลิตในรูปแบบอื่น ๆ ที่ไม่ได้วัดคุณค่า

จากรูปตัวเงินหรือการจ้างงานในระบบเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่ยังมีการสร้างผลผลิต/คุณค่าในรูปแบบต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการสร้างประโยชน์ให้กับสังคมและการอยู่รอดของสังคม ชุมชน ครอบครัว เพื่อนบ้าน หรือกลุ่มทางสังคมอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน ในที่นี้ การสร้างผลผลิต/การเพิ่มผลผลิต/ผลิตภาพ (productivity) อาจจะมีหลากหลายมิติ ทั้งในมิติของเศรษฐกิจ สังคม จิตใจ และจิตวิญญาณ ซึ่งการกระทำเหล่านี้สามารถรวมไปถึงการกระทำเล็ก ๆ น้อย ๆ ของผู้สูงอายุที่ยังเชื่อมโยงตัวเองกับผู้คนในสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม (Hooyman and Kiyak, 2011:463-523)

[4] จากการสำรวจชุมชน 21 ชุมชนริมคลองแม่ข่าและลำน้ำสาขาที่อยู่ในเขตการพัฒนาเมืองเชียงใหม่ของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) หรือ พอช. และใจบ้านสตูดิโอ (2565) พบว่า ในชุมชนดังกล่าวมี 2,169 ครอบครัว มีจำนวนประชากร 4,361 คน ในจำนวนนี้มีผู้สูงอายุประมาณ 25% หรือประมาณ 1,091 คน ซึ่งถือว่าอยู่ในสัดส่วนที่ค่อนข้างสูง

[5] แม้พื้นที่เป้าหมายหลักของการพัฒนาตัวเมืองเชียงใหม่จะเน้นบริเวณคลองแม่ข่าเป็นหลัก แต่พื้นที่ในบริเวณคลองสาขาที่เชื่อมต่อกับคลองแม่ข่า ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการตั้งชุมชนคนจนเมืองอยู่จำนวนหลายแห่งก็ถูกนับรวมให้อยู่ในพื้นที่ของการพัฒนาคลองแม่ข่าด้วยเช่นเดียวกัน

[6] กลุ่มผู้สูงอายุเหล่านี้ใช้คำว่า “การขับเคลื่อนเรื่องที่อยู่อาศัย” ในการอธิบายการกระทำของตนเองเพราะมองว่าสิ่งที่ตนเองทำนั้น คือ การต้องการผลักดันประเด็นเหล่านี้ไปข้างหน้า เป็นการกระทำที่มีเป้าหมายเพื่อต้องการที่อยู่อาศัยให้กับคนในครอบครัว รวมถึงกลุ่มคนอื่น ๆ ที่ยังมีปัญหาในเรื่องที่อยู่อาศัยและต้องการให้สังคมตระหนักรู้ถึงประเด็นปัญหาของคนจนในเรื่องที่อยู่อาศัยจริง ๆ

[7] Amartya K. Sen (2002) นิยามคำว่า “คนจนเมือง” ไว้ว่า กลุ่มคนเหล่านี้ไม่ได้ขาดแคลนในเรื่องของรายได้ที่แน่นอนและความต้องการขั้นพื้นฐานเท่านั้น แต่ยังเป็นกลุ่มคนที่ถูกเพิกถอนสิทธิในด้านต่าง ๆ ทั้งการดำรงชีวิตที่ดี (well-being) สวัสดิการทางสังคม (social welfare) และอิสระเสรีภาพ (freedom) ในด้านต่าง ๆ

[8] จากข้อมูลของสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (สศช.) พบว่า โครงสร้างทางเศรษฐกิจของจังหวัดเชียงใหม่ ในปีพ.ศ. 2562 ขึ้นอยู่กับการผลิตในภาคบริการในสัดส่วนที่สูงถึง 70.5 เปอร์เซ็นต์ รองลงมาคือ ภาคเกษตรกรรม 19.2 เปอร์เซ็นต์ และภาคอุตสาหกรรม 10.3 เปอร์เซ็นต์

[9] คำว่า “สลัม (slum)” เป็นคำที่เริ่มถูกใช้ในช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นคำที่ใช้ในความหมายที่ค่อนข้างให้ภาพเชิงลบต่อชุมชนคนชนชั้นล่างหรือกลุ่มคนจนที่อยู่ในพื้นที่เขตเมืองมาตั้งแต่แรก นอกจากนี้ ยังเป็นคำที่ถูกนำมาใช้เพื่อเป็นเครื่องมือหนึ่งในทางการเมือง (political instrumentalization) เพื่อที่จะจัดการพื้นที่ (หรือ กวาดล้างพื้นที่) ที่ถูกเรียกว่า “สลัม” เพราะมองว่าพื้นที่เหล่านี้เป็นแหล่งปัญหาทางสังคมและต้องแก้ปัญหาด้วยการทำให้พื้นที่เหล่านี้หายไปจากความเป็นเมืองที่ต้องพัฒนาเพื่อให้เจริญก้าวหน้าและทันสมัย (Petersen, 2013:7) ในที่นี้ Loïc Wacquant (2013) มองว่า พื้นที่ของชุมชนชนกลุ่มน้อยต่างๆ ในพื้นที่เมือง (ghetto) ไม่เหมือนกับคำว่า สลัม (slum) เพราะสลัมจะเน้นภาพของการเป็นปัญหาและยึดติดอยู่กับสิ่งที่เรียกว่าความยากจนเป็นหลัก แต่สำหรับ Wacquant มองว่า พื้นที่ชายขอบของกลุ่มคนกลุ่มต่างๆ ในพื้นที่เมือง (ghetto) นั้นอาจจะมองแต่เรื่องความยากจนอย่างเดียวไม่ได้ แต่อาจจะมองพื้นที่เหล่านี้ที่เป็นพื้นที่ที่มีเรื่องเชื้อชาติ ชาติพันธุ์ วัฒนธรรม ศาสนา ที่มีความเฉพาะในพื้นที่ของตัวเอง กลุ่มคนในพื้นที่เหล่านี้มีการสร้างอัตลักษณ์ร่วมที่เข้มแข็งและการผลิตสร้างวัฒนธรรมเฉพาะกลุ่มที่เข้มข้นขึ้นมาด้วยเช่นกัน แต่เนื่องจากพื้นที่เหล่านี้ถูกนิยามมาจากคนภายนอกว่า “แปลกประหลาด” “ผิดปกติ” จึงทำให้เกิดความเชื่อที่มีอคติต่อกลุ่มคนที่อยู่อาศัยในพื้นที่เหล่านั้นมากขึ้น เช่น การอยู่อาศัยเหนือคลองที่เป็นน้ำเสีย มีกลิ่นเน่าเหม็นถูกมองว่า “แปลกประหลาด” “ผิดปกติ” เป็นต้น การนิยามแบบนี้ทำให้ชุมชนของกลุ่มคนเหล่านี้ถูกแปลกแยกและถูกเบียดขับ (Ghettoization) อ อกไปจากพื้นที่ของความเป็นเมืองและหายออกไปจากการรับรู้ของผู้คนในสังคมไปในที่สุด

บรรณานุกรม

ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์ เจริญเมือง. (2548). *เมืองยั่งยืนในเชียงใหม่: แนวคิดและประสบการณ์ของเมืองในหุบเขา (Sustainable cities in Chiang Mai: a case of a city in a valley)*. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. (2562). “สิทธิที่จะมีส่วนร่วมในเมือง (The Right to the City)” *วารสารนิติสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (รัฐประหาร พื้นที่ พลเมือง),* 12(2): 85-122.

ยาใจ กอนวงษ์. (2531). *การศึกษารูปแบบการขยายตัวของแหล่งเสื่อมโทรมในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่.* เชียงใหม่: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

Bartolomé, Leopoldo J. (1984). “Forced Resettlement and the Survival Systems of the Urban Poor.” *Ethnology*, 23(3): 177-192.

Boggs, David L. (1992). “Civic Learning and Action among Older Citizens.” *International Review of Education*, 38(4): 393-402.

Dommaraju, P., & Wong, S. (2021). “The Concept of Productive Ageing.” In C. R. Martin, V. R. Preedy, & R. Rajendram (eds.), *Assessments, treatments and modeling in aging and neurological disease* (pp. 3–11). Academic Press. https://doi.org/10.1016/b978-0-12-818000-6.00001-9

Einwohner, R.L., Hollander, J.A., and Olson, T. (2000). “Engendering Social Movements: Cultural Images and Movement Dynamics.” *Gender and Society,* 14(5): 679-699.

Featherstone, Mike and Hepworth, Mike. (2005). “Images of Ageing Cultural Representations of Later Life.” in Malcolm L. Johnson, Vern L. Bengtson, Peter G. Coleman, and Thomas B.L.

Kirkwood (eds.) *The Cambridge Handbook of Age and Ageing*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 354-362.

Fine, Gary Alan. (2023). *Fair Share: Senior Activism, Tiny Publics, and the Culture of Resistance.* Chicago: The University of Chicago Press.

Glass, Ruth. (1964). "Introduction: Aspects of Change," In the Centre for Urban Studies (ed.). *London: Aspects of Change.* London: MacGibbon&Kee Ltd, xiii-xlii.

Gullette, Margaret Morganroth. (2015). "Age by Culture" In *the Routledge handbook of cultural gerontology*. London: Routledge, pp. 21-28.

Gutterman, Alan S. (2022). *Elder Rights Movement, Older Person's Rights Movement*. 1-14.

Hooyman, Nancy and Kiyak, H. Asuman. (2011). "Productive Aging: Paid and Nonpaid Roles and Activities." In *Social Gerontology: A Multidisciplinary Perspective. Essex: Pearson Education,* pp. 463-523.

Levy, Becca R. (2017). "Age-Stereotype Paradox: Opportunity for Social Change." *The Gerontologist,* 57(S2): S118-S126.

Martinson, Marty and Minkler, Meredith. (2006). "Civic Engagement and Older Adults: A Critical Perspective." *The Gerontologist,* 46(3): 318-324.

Petersen, Hans-Christian (ed.). (2013). *Spaces of the Poor: Perspectives of Cultural Sciences on Urban Slum Areas and Their Inhabitants.* Bielefeld: transcript-Verlag.

Petersen, Hans-Christian. (2013). ""...not intended for the Rich": Public Places as Points of Identification for the Urban Poor – St.

Petersburg (1850-1914)," In Hans-Christian Petersen (ed.) *Spaces of the Poor: Perspectives of Cultural Sciences on Urban Slum Areas and Their Inhabitants*, Verlag, Bielefeld. pp 71-96.

Sen, Amartya K. (2002). *Rationality and Freedom*: Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Taylor, Verta. (1999). "Gender and Social Movements: Gender Processes in Women's Self-Help Movements." *Gender and Society: Special Issue: Gender and Social Movements, Part 2,* 13(1): 8-33.

Twigg, Julia and Martin, Wendy. (2015). "The Field of Cultural Gerontology: An introduction" In *the Routledge handbook of cultural gerontology. London: Routledg*e, pp. 1-15.

Wacquant, Loïc. (2013). *"A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto."* In Hans-Christian Petersen (ed.) Spaces of the Poor: Pers pectives of Cultural Sciences on Urban Slum Areas and Their Inhabitants, Verlag, Bielefeld. Pp 15-46.

ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พ.ศ. 2439–2453[1]

The Father–Son Relationship Between King Chulalongkorn and Prince Chakrabongse, 1896–1910

สุรเชษฐ สุขลาภกิจ
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
Surachet Sukhlabhkich
Faculty of Liberal Arts, Thammasat University
surachet@tu.ac.th

วันรับบทความ: 13 สิงหาคม 2568 (Received August 13, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 9 ตุลาคม 2568 (Revised October 9, 2025)
วันตอบรับบทความ: 28 ตุลาคม 2568 (Accepted October 28, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งขยายความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ครอบครัวในแง่ประสบการณ์ความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างพ่อกับลูกชายจากกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ระหว่าง พ.ศ. 2439–2453 ในการศึกษา บทความเลือกใช้หลักฐานชั้นต้นประเภทจดหมายครอบครัวที่บอกเล่าประสบการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูก พร้อมทั้งเสนอว่าความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายคือศูนย์กลางหนึ่งของความสัมพันธ์แบบครอบครัวของชนชั้นนำ และส่งผลกระทบอย่างลึกซึ้งต่อความคิด ท่าที และอารมณ์ของผู้เป็นพ่อ ความสัมพันธ์นี้ทวีความสำคัญขึ้นพร้อมกับการสืบตระกูล

จากพ่อสู่ลูกชาย และดำเนินไปในสถานการณ์ใหม่ที่พ่อจำต้องส่งลูกชายออกไปศึกษาในยุโรปซึ่งเป็นหมุดหมายของความเป็นสมัยใหม่ อันตรายที่ตามมาจากสถานการณ์นี้คือประสบการณ์แบบข้ามชาติและข้ามวัฒนธรรมของลูกชาย ซึ่งมีด้านที่ไม่อาจยอมรับได้ในครอบครัวชนชั้นนำ และยังผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายตึงเครียดอย่างรุนแรง

คำสำคัญ: พระจุลจอมเกล้าฯ, เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ, ประวัติศาสตร์ครอบครัว, ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชาย

Abstract

This article aims to broaden the understanding of family history in terms of gender relations between father and son, focusing on the case of King Chulalongkorn and Prince Chakrabongse between 1896 and 1910. To accomplish this, it draws on primary sources, especially family letters, which reflect the lived experiences of their relationship. The article argues that the father-son relationship was central to elite families and profoundly affected fathers' thoughts, personalities, and emotions. This relationship was elevated in significance alongside the patrilineal succession from father to son and was shaped by a new situation in which fathers had to send their sons to study in Europe, which was regarded as the center of modernity. The danger that followed lay in the sons' transnational and transcultural experiences, which encompassed certain aspects that were unacceptable within elite families and ultimately strained the father-son relationship.

Keywords: King Chulalongkorn, Prince Chakrabongse, family history, father-son relationship

บทนำ: “เหตุการณ์ร้ายแรง” ที่คลี่คลายลงได้?

ในจดหมายจากกรุงเทพฯ ลงวันที่ 8 พฤษภาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) พระจุลจอมเกล้าฯ กษัตริย์สยามในฐานะผู้เป็นพ่อ เปรยกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาท หรือ “ลูกชายเล็ก” ซึ่งขณะนั้นอายุ 18 ปีและออกไปศึกษาอยู่ในรัสเซียว่า พระองค์ทราบข่าวว่า “เล็ก” กำลัง “ชอบพอกับผู้หญิงลครคนหนึ่ง แต่หาได้เปนอไรกันไม่เลย” และว่าข่าวนี้ทำให้ “เสด็จแม่” หรือพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี “วิตกมาก” ขณะที่พระองค์เองก็ “วิตก” เช่นกันว่าผู้เป็นลูกจะ “เพลิดเพลินถลำตัว” เพราะเชื่อมั่นในเสน่ห์ของตนเองที่ทำให้ “มีผู้หญิงติด” ทว่าพระองค์แสดงความเชื่อมั่นไว้ด้วยว่าผู้เป็นลูกจะมีความคิดไปในทางที่ถูกต้อง เนื้อความในจดหมายยังอบรมเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เกี่ยวกับการ “ประพฤติรักษาตัวให้ดี” และขอให้ตระหนักว่า “เดี๋ยวนี้ไม่เป็นเด็กนักแล้ว” พร้อมทั้งขอให้อย่ารู้สึกพยาบาทบุคคลที่รายงานข่าวนี้มาให้พระองค์ทราบ ในตอนท้ายพระองค์บอกข่าวเกี่ยวกับการตระเตรียมการแต่งงานของ “ชายอาภากร” (พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์) ซึ่งเป็นพี่ชายต่างมารดาของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ และวกกลับมากำชับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ว่า “อย่าให้ไปเอาฝรั่งเข้ามา” เพราะการกระทำเช่นนั้นเท่ากับ “แกล้งฆ่าพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย” ก่อนจบความในจดหมาย พระองค์เตือนสติเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ว่าอย่าปล่อยให้ความหลงเข้าครอบงำ และขอ “ให้นึกถึงความรักของพ่อแลของแม่ให้จงมาก” คำลงท้ายในจดหมายระบุว่า “จากพ่อที่รัก” พร้อมลงชื่อ “จุฬาลงกรณ์ ปร.” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 224–226)

จดหมายข้างต้นมีความสำคัญและน่าสนใจในแง่ประวัติศาสตร์อย่างไร? ไม่ต้องสงสัยเลยว่าจดหมายนี้เผยให้เห็นความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายของชนชั้นนำระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ และแน่นอนว่าความสัมพันธ์นี้อยู่ในสถานการณ์ที่ลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำเริ่มถูกส่งไปศึกษาต่อยังยุโรปซึ่งเป็นหมุดหมายของความเป็นสมัยใหม่นับตั้งแต่สยามเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25 เนื้อความในจดหมายยังเผยให้เห็นด้วยว่าความสัมพันธ์

ระหว่างพ่อกับลูกชายคู่นี้อยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ เนื่องจากผู้เป็นพ่อเห็นว่าลูกชายผู้เป็นที่รักและทายาทสำคัญตกอยู่ในความสุ่มเสี่ยงที่จะละเมิดความคาดหวังของตนเองอย่างรุนแรงด้วยการมีความสัมพันธ์ฉันชู้สาวกับผู้หญิงต่างชาติ การละเมิดความคาดหวังเช่นนี้ถือเป็นการทำลายความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ อย่างสิ้นเชิง ดังที่พระองค์ระบุในจดหมายด้วยน้ำเสียงกึ่งปรามกึ่งประชดและแฝงไว้ด้วยความวิตกว่า การ “เอาฝรั่งเข้ามา” ย่อมเป็นการ “ฆ่าพ่อแม่” และคงทำให้พระองค์ “ตรอมใจตาย” ที่สำคัญไม่น้อยไปกว่ากันคือความสัมพันธ์ฉันชู้สาวระหว่างเจ้าฟ้าชายผู้เป็นลูกกษัตริย์กับผู้หญิงต่างชาติถือเป็นการฝ่าฝืนธรรมเนียมของราชสำนัก ซึ่งเป็นทั้งหน่วยการปกครอง สมาชิกราชวงศ์และหน่วยความสัมพันธ์แบบครอบครัวที่มีพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์และพ่อเป็นประมุข ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงพาดอยู่บนการละเมิดความคาดหวังของผู้เป็นพ่อโดยลูกชาย ซึ่งทาบทับอยู่ระหว่างการละเมิดความคาดหวังของพ่อผู้เป็นกษัตริย์และกษัตริย์ผู้เป็นพ่อไปพร้อมกัน

แม้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จะยุติความสัมพันธ์กับ “ผู้หญิงลคร” ชาวต่างชาติลง แต่พระองค์กลับไม่อาจหลีกเลี่ยงการเริ่มต้นความสัมพันธ์ครั้งใหม่กับผู้หญิงต่างชาติอีกคนหนึ่งในเวลาต่อมา และความสัมพันธ์ครั้งใหม่นี้ลงเอยด้วยการแต่งงานก่อนเดินทางกลับสยามในปลาย พ.ศ. 2449 (ปฏิทินเก่า) แน่นอนว่าเหตุการณ์ครั้งนี้ไม่เป็นที่พอใจของพระจุลจอมเกล้าฯ อย่างมาก ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ นี้ไม่ใช่เรื่องใหม่นัก หากแต่เป็นที่รู้กันดีอยู่แล้วในหมู่ผู้สนใจเกร็ดประวัติศาสตร์ราชสำนัก งานเขียนสารคดีของศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย (2559) บรรยายว่าพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์และพ่อวางแนวทางอบรมลูกชายทุกคนให้ได้รับการศึกษาสมัยใหม่จากยุโรปเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อการรับใช้ประเทศ ซึ่งเป็นผลให้ประเทศไทย “รอดพ้นภัยพิบัติจากการคุกคามของนักล่าอาณานิคมตะวันตก” พร้อมทั้งยกย่องว่า เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ คงทำประโยชน์ให้แก่ประเทศได้อีกมากหากไม่ด่วน

ถึงแก่ชีวิตไปอย่างกะทันหัน สำหรับการแต่งงานระหว่างเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ กับผู้หญิงชาวต่างชาตินั้น ศันสนีย์ตีความว่าเป็น “เหตุการณ์ร้ายแรง” ที่ทำให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “เผชิญกับความกริ้วโกรธของสมเด็จพระบรมราชชนกชนนี” ก่อนที่จะคลี่คลายลงได้ในที่สุด เนื่องจากอุปนิสัยที่เด็ดขาดของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ

พระจุลจอมเกล้าฯ ในข้อเขียนของศันสนีย์เป็นทั้งพ่อและกษัตริย์ผู้ส่งเสริมการศึกษาให้แก่ลูกชาย และผู้พัฒนาประเทศตามแบบอารยประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคม ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์ชนิดที่ธงชัย วินิจจะกูล (2544: 57) เรียกว่าประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยม ซึ่งพร่ำสอนเรื่องราวของการต่อสู้เพื่อเอกราชที่ถูกคุกคามจากต่างชาติด้วยการนำของกษัตริย์ที่ปรีชาสามารถและรักษาเอกราชเอาไว้ได้ อย่างไรก็ดี งานเขียนของศันสนีย์มีคุโณปการอย่างมากต่อการนำความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เข้ามาพิจารณาในแง่ความสัมพันธ์แบบครอบครัวระหว่างพ่อกับลูกชาย ซึ่งถือเป็นหนึ่งในความสัมพันธ์พื้นฐานสำคัญที่สุดของมนุษย์

นอกจากงานเขียนของศันสนีย์ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายซึ่งเป็นแง่มุมหนึ่งของความสัมพันธ์ทางเพศสภาพในครอบครัวแทบไม่ได้รับความสนใจจากนักประวัติศาสตร์ไทยอีกเลย ข้อเท็จจริงนี้สะท้อนให้เห็นปัญหาที่กว้างออกไปในแง่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ด้วย ในรอบไม่กี่ทศวรรษที่ผ่านมานี้ แม้เพศสภาพและครอบครัวจะถือได้ว่าเป็นหนึ่งในประเด็นสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ได้รับความสนใจมากขึ้น แต่ประเด็นการศึกษากลับจำกัดอยู่ที่ผู้หญิงเป็นสำคัญ งานศึกษาที่มีอยู่มีแนวโน้มที่จะใช้ “เพศสภาพ” ราวกับเป็นคำพ้องความหมายของ “ผู้หญิง” และให้ครอบครัวเป็นหน่วยความสัมพันธ์ที่ยึดโยงกับผู้หญิงและความสัมพันธ์แบบสามี-ภรรยาเป็นสำคัญ เนื่องจากได้รับหรือไปไม่พ้นอิทธิพลของกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงที่มีพันธกิจในการคืนหน้าประวัติศาสตร์ที่เคยถูกยึดครองไว้โดยผู้ชายให้แก่ผู้หญิงที่ถูกซ่อนเร้นเอาไว้

(ดูตัวอย่างงานบุกเบิกการศึกษาลักษณะนี้และงานศึกษาในระยะหลังได้ที่ Tanaprasitpatana, 1989; สายชล สัตยานุรักษ์, 2564 ตามลำดับ) ขณะที่งานศึกษาจำนวนหนึ่งซึ่งเริ่มขยับความหมายของเพศสภาพและครอบครัวออกจากการมีผู้หญิงเป็นศูนย์กลางก็ยังไม่ได้ให้ความสนใจแก่ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายมากนัก เช่น บทความของจุงโกะ โคอิซูมิ (Junko Koizumi, 2000) ที่เสนอข้อถกเถียงว่าการปฏิรูปครอบครัวในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เกี่ยวพันกับสำนึกเรื่องชนชั้นและปิตาธิปไตย ดังนั้นจึงมีเฉพาะครอบครัวชนชั้นล่างเท่านั้นที่ผู้หญิงได้รับสิทธิในการเลือกคู่ครอง ขณะที่ผู้หญิงในครอบครัวชนชั้นนำไม่ได้รับสิทธินั้นและต้องอยู่ในอำนาจปกครองของพ่อ และบทความของณัฏฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (2564, 2567) ที่ศึกษาความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวที่เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่สมัยใหม่เริ่มต้นขึ้นในพุทธศตวรรษที่แล้ว โดยมิได้เน้นคู่ความสัมพันธ์หนึ่งใดในครอบครัวอย่างชัดเจน ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายซึ่งเป็นหนึ่งในแกนกลางสำคัญของหน่วยความสัมพันธ์พื้นฐานอย่างครอบครัวจึงเป็นช่องว่างใหญ่ที่รอการศึกษาทางประวัติศาสตร์อยู่

บทความนี้เลือกศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัว โดยเน้นไปที่ประสบการณ์ความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างพ่อกับลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำจากกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จุดเน้นเช่นนี้มาจากข้อเสนอแนะของนักประวัติศาสตร์ด้านความเป็นชายคนสำคัญอย่างจอห์น ทอช (John Tosh, 2011: 29–31) ที่ชักชวนให้เราหันมาสนใจประสบการณ์ซึ่งเป็นสิ่งที่ขาดหายไปมากที่สุดในการศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นชาย และให้ทำความเข้าใจประสบการณ์นั้นในฐานะสิ่งที่ถูกกลั่นกรองออกมาจากความเข้าใจทางวัฒนธรรม ซึ่งจะเผยให้เห็นว่าพฤติกรรมของความเป็นชายและวาทกรรมของความเป็นชายในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ทางประวัติศาสตร์นั้นสัมพันธ์กันอย่างไร หลักฐานสำคัญที่บทความนี้เลือกใช้จึงเป็นจดหมายติดต่อกันระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่โดยทายาทชั้นหลานของฝ่ายหลัง[2]

และอาศัยวิธีการอ่านเอกสารด้วยการพิจารณาว่าจดหมายซึ่งกลายเป็นส่วนหนึ่งในวัฒนธรรมครอบครัวโดยเฉพาะของชนชั้นนำไทยในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นมากกว่าช่องทางในการสื่อสารและบอกเล่าความจริงอย่างตรงไปตรงมา หากคือความพยายามในการสร้างความหมายของชีวิตระหว่างผู้ส่งกับผู้รับ ต่อรองความคาดหวังของกันและกันบนความสัมพันธ์ที่ไม่หยุดนิ่ง และเป็นเวทีให้ผู้เขียนเล่าเรื่อง ใคร่ครวญเกี่ยวกับชีวิต และจัดลำดับประสบการณ์ของตนเองจากความเข้าใจเกี่ยวกับความคาดหวังทางสังคมและวัฒนธรรม (ดู Dobson, 2009: 60–61; Israngura Na Ayudhya, 2014: 32–33)

ข้อเสนอหลักของบทความคือความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างพ่อกับลูกชายคือศูนย์กลางหนึ่งในความสัมพันธ์แบบครอบครัวของชนชั้นนำ และเป็นหนทางที่ความเป็นชายหล่อหลอมขึ้นและแสดงออกมา ความสัมพันธ์นี้ดังที่เห็นได้จากกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ประกอบขึ้นพร้อมกับแนวคิดการสืบราชวงศ์หรือตระกูลกษัตริย์ที่ให้ความสำคัญแก่การสืบทอดตำแหน่งกษัตริย์จากพ่อสู่ลูกชายตามลำดับศักดิ์ที่เคร่งครัดครอบครัวชนชั้นนำและความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 ยังต้องเผชิญกับสถานการณ์ใหม่ที่พ่อผู้เป็นกษัตริย์จำต้องส่งลูกชายออกไปศึกษาในยุโรปเพื่อให้เรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่และเป็นกำลังของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ก่อรูปขึ้นท่ามกลางการขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตก สถานการณ์ใหม่นี้ไม่เพียงส่งผลให้พ่อกับลูกชายต้องอยู่ในความสัมพันธ์ทางไกลเท่านั้น หากยังนำมาซึ่งปัญหาการข้ามชาติและการข้ามวัฒนธรรมของลูกชายซึ่งมีด้านที่ล่อแหลมต่อความเป็นไทยและไม่อาจเป็นที่ยอมรับได้ในครอบครัวชนชั้นนำ ประสบการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในฐานะลูกชายจึงเต็มไปด้วยการต่อรองความคาดหวังของกันและกัน แม้ว่าฝ่ายแรกจะอยู่ในสถานะประมุขครอบครัวและฝ่ายหลังจะอยู่ในสถานะที่เป็นรองก็ตาม และการต่อรองนี้เป็นการแสดงความเป็นชายให้สมบูรณ์ตามปทัสถานความเป็นพ่อที่ดีและ

ความเป็นลูกชายที่ดีตามที่แต่ละฝ่ายเข้าใจและคาดหวังที่จะเป็นด้วย ขณะที่การละเมิดความคาดหวังของพ่อโดยผู้เป็นลูกย่อมมีความหมายเท่ากับการทำลายความเป็นพ่อซึ่งเป็นตัวตนที่สำคัญที่สุดด้านหนึ่งของผู้ชาย ดังที่จดหมายของพระจุลจอมเกล้าฯ ตัดพ้อเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ด้วยอารมณ์ที่ท่วมท้นว่าผู้เป็นลูกกำลัง “แกล้งฆ่า” ตนเองให้ “ตรอมใจตาย”

กษัตริย์ ลูก และธรรมเนียมราชสำนัก

ระหว่าง พ.ศ. 2410–2436 พระจุลจอมเกล้าฯ ให้กำเนิดลูกชายและหญิงรวม 76 พระองค์ โดยเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ซึ่งเกิดใน พ.ศ. 2425 (ปฏิทินเดิม) นับเป็นลำดับที่ 40 (กัลยาณิวัฒนา, 2548: 20) ความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ประกอบด้วยจำนวนลูกชายและหญิงที่มากเช่นนี้เป็นผลโดยตรงจากขนบผัวเดียวหลายเมียที่ราชสำนักและชนชั้นนำไทยถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมาอย่างยาวนาน ขนบนี้ผูกพันเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมการเมืองไทยก่อนสมัยใหม่ที่ถือว่าบารมีซึ่งเป็นหนึ่งในองค์ประกอบสำคัญโดยเฉพาะของกษัตริยภาพแบบบุรุษเพศนั้นแสดงออกด้วยจำนวนนางในที่ครอบครอง (Loos, 2005: 896–897) ยิ่งกว่านั้น ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พระจุลจอมเกล้าฯ พากเพียรสร้างขึ้นท่ามกลางการขับเคี่ยวทางอำนาจระหว่างกลุ่มการเมืองต่างๆ ในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 ก็เป็นการปกครองที่ยืนพื้นอยู่บนการสร้างเครือข่ายทางการเมืองจากนางในด้วย ขณะที่นางในและตระกูลของเธอก็ได้รับประโยชน์จากการมีสถานะที่สูงขึ้นด้วยการมีความสัมพันธ์กับกษัตริย์โดยตรง พระจุลจอมเกล้าฯ จึงมีภรรยาทั้งที่มาจากตระกูลที่มีอิทธิพลทางการเมือง ตระกูลที่สืบเชื้อสายราชวงศ์ ตระกูลเจ้าภาษีนายอากรจีน ตระกูลเจ้าประเทศราชและเมืองต่างๆ และตระกูลที่มีสายสัมพันธ์กับราชสำนักฝ่ายใน (ดู พรศิริ บูรณเขตต์, 2552: 83–113) อย่างไรก็ดี เฉพาะภรรยาที่มีสถานะเดิมเป็นเจ้านายในราชวงศ์เดียวกับกษัตริย์เท่านั้นที่จะให้กำเนิดลูกของกษัตริย์ที่ดำรงสถานะชั้นเจ้าฟ้าซึ่งถือเป็นสกุลยศสูงสุดในราชวงศ์ได้

ราชสำนักไทยตั้งแต่สมัยอยุธยามีกฎเกณฑ์เกี่ยวกับสถานภาพและการจำแนกช่วงชั้นของสมาชิกที่ละเอียด เคร่งครัด และซับซ้อนอย่างยิ่ง เพื่อจรรโลงกษัตริยภาพให้สูงส่งและศักดิ์สิทธิ์เหนือคนทั้งปวงอยู่เสมอ ความเป็นพ่อของกษัตริย์ในฐานะสถาบันทางสังคมที่รายล้อมด้วยระเบียบแบบแผนและพิธีกรรมต่างๆ ย่อมไม่พ้นไปจากกฎเกณฑ์ดังกล่าวอย่างแน่นอน กฎมนเทียรบาลอยุธยาที่อาจมีอายุถอยกลับไปถึงพุทธศตวรรษที่ 20 แยกลำดับศักดิ์ลูกชายของกษัตริย์ไว้สามชั้นจากสูงไปต่ำตามฐานะของมารดา ได้แก่ สมเด็จหน่อพระพุทธเจ้าซึ่งมารดาเป็นพระอัครมเหสี พระมหาอุปราชซึ่งมารดาเป็นแม่หยัวเมือง และพระเยาวราชซึ่งมารดาเป็นพระสนม ตามลำดับ พร้อมทั้งกำหนดแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับลูกตามฐานะของลูก ตัวอย่างหนึ่งคือการอนุญาตให้เพียงลูกชายที่เป็น “พระหน่อพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายหน้า” เท่านั้นที่เข้าเฝ้ากษัตริย์ในพระราชวังได้โดยมีผู้ถือเครื่องยศบางชิ้นติดตาม ขณะที่ลูกชายที่มีฐานะรองลงมาไม่ได้รับอนุญาตเช่นนั้น (*กฎหมายตราสามดวง,* 2505: 70–71, 157–158)

เมื่อถึงสมัยพระจุลจอมเกล้าฯ กฎเกณฑ์ที่ห้อมล้อมความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับลูกชายยิ่งทวีความซับซ้อนขึ้นอีก เนื่องจากความสืบเนื่องของราชวงศ์ถูกเน้นย้ำมากขึ้นและสิทธิธรรมของกษัตริย์ผูกพันกับการสืบทอดจากพ่อสู่ลูกชายมากขึ้น อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2565: 32, 82–84) อธิบายว่าเดิมทีการสืบสายเลือดกษัตริย์ไม่ใช่เงื่อนไขสำคัญที่สุดของการสืบราชสมบัติ การสืบทอดความเป็นกษัตริย์ก่อนสมัยใหม่ที่สวมความเป็นเทพเจ้าและพระโพธิสัตว์ไว้อาศัยการพิสูจน์ตนให้เป็นที่ประจักษ์ได้ว่าเป็นผู้มีบารมีสูงสุดเป็นสำคัญ การถือกำเนิดในราชวงศ์เพียงแต่เอื้อให้มีโอกาสเพิ่มพูนบารมีได้มากกว่าผู้อื่นเท่านั้น กษัตริย์ไทยก่อนสมัยใหม่จึงอาจสืบพงศาวลีของตนถอยกลับไปนับเนื่องกับพระมหาสมมติที่เป็นกษัตริย์ในอุดมคติของพุทธศาสนาได้โดยไม่ต้องอ้างความเกี่ยวพันทางสายเลือด แต่ด้วยการสมมติความเกี่ยวพันจากการกลับชาติมาเกิด (โจรี, 2563: 110–120) เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 25 อุดมคติกษัตริย์แบบเทพเจ้าและพระโพธิสัตว์เริ่มเสื่อมคลายลง เนื่องจาก

ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาขนานใหญ่ที่ส่งผลให้วิธีคิดของชนชั้นนำขยับเข้าหาความเป็นเหตุเป็นผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริงเชิงประจักษ์และศักยภาพของมนุษย์มากขึ้น พระจอมเกล้าฯ ผู้เป็นพ่อและกษัตริย์ก่อนหน้าพระจุลจอมเกล้าฯ เริ่มปฏิเสธคติเทพเจ้าและพระโพธิสัตว์ในฐานะที่มาแห่งกษัตริยภาพ และหันเข้าหาคุณสมบัติอย่างมนุษย์แทน ประกาศฉบับหนึ่งของพระจอมเกล้าฯ ระบุอย่างชัดเจนว่าการทำหน้าที่เป็นพ่อแม่ของราษฎรด้วยความกรุณาคือที่มาสำคัญประการหนึ่งแห่งความชอบธรรมของการเป็นกษัตริย์ *(ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*, 2547: 290) การสืบสายกษัตริย์และสิทธิในราชสมบัติจึงเคลื่อนมาอยู่ที่การสืบสายเลือดในตระกูลเดียวกันต่อเนื่องกันไปจากพ่อสู่ลูกชายมากขึ้น

ความสืบเนื่องของกษัตริย์และราชวงศ์ที่สำคัญมากขึ้นเป็นผลให้มีความจำเป็นในการจัดลำดับช่วงชั้นของสมาชิกราชวงศ์และกำหนดลำดับที่แน่นอนของลูกชายกษัตริย์ในการสืบราชสมบัติ พระจุลจอมเกล้าฯ จึงประมวล “ธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยาม” ขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรใน พ.ศ. 2421 และอธิบายความเปลี่ยนแปลงของ “ตำแหน่งยศเจ้านาย” ตั้งแต่สมัยอยุธยาอย่างละเอียด โดยเริ่มต้นที่ตำแหน่งยศสำหรับลูกกษัตริย์และแบบแผนการแต่งตั้งยศเจ้าฟ้าซึ่งถือเป็น “ยศวิเศษ” ตามด้วยตำแหน่งยศลำดับรองลงไป การเลื่อนตำแหน่งยศ และสุดท้ายคือตำแหน่งยศสำหรับผู้หญิงมีสามีตั้งแต่พระอัครมเหสีลงมา สำหรับลูกกษัตริย์และเจ้าฟ้า พระจุลจอมเกล้าฯ อธิบายว่าเดิมทีลูกกษัตริย์ที่เป็นเจ้าฟ้าได้นั้นมีเฉพาะลูกที่เกิดจากมารดาที่เป็นลูกหรือหลานกษัตริย์เท่านั้นตามกฎมนเทียรบาลสมัยต้นอยุธยา ลูกที่เกิดจากมารดานอกนั้นเป็นเพียง “ลูกเธอ” แม้แต่ที่เกิดจากพระอัครมเหสีที่ไม่ใช่ลูกหรือหลานกษัตริย์ก็เช่นกัน ต่อมาในช่วงครึ่งหลังของสมัยอยุธยาถึงสมัยกรุงเทพฯ ที่มาของเจ้าฟ้าจึงขยายออกไป อย่างไรก็ดี เจ้าฟ้าที่เป็นลูกกษัตริย์เท่านั้นที่จะรับการยกย่องสถานะไว้เหนือเจ้านายอื่นด้วยเครื่องแสดงยศ ธรรมเนียม และพิธีกรรมต่างๆ เช่น ได้รับน้ำอภิเษกด้วยเต้าเบญจครรภ มีพิธีโสกันต์เมื่อถึงวัยโกนจุก เริ่มต้น

ทรงกรมที่กรมขุน และได้รับสร้อยนามที่ผูกจากนามของกษัตริย์ผู้เป็นพ่อ (มหาจุฬาลงกรณ์, 2501: 5–26)

พระจุลจอมเกล้าฯ มีลูกชายที่เป็นเจ้าฟ้ารวม 14 พระองค์ จำนวนหนึ่งเสียชีวิตไปขณะอายุไม่มากนัก ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับลูกชายเหล่านี้แวดล้อมด้วยระเบียบแบบแผนและพิธีกรรมที่อลังการตาม “ธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยาม” เพื่อแสดงลำดับชั้นทางสังคมของเจ้าฟ้าให้เป็นที่ประจักษ์ สำหรับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทันทีที่อายุครบหนึ่งเดือน พระองค์ได้รับการสมโภชและตั้งนามให้มีสร้อยที่ประกอบด้วยนามเดิมของพระจุลจอมเกล้าฯ (จิรวัฒน์ อุตตมะกุล, 2546: 132–133) ต่อมาเมื่ออายุ 9 ปีได้รับการจารึกนามในแผ่นทองคำและตำแหน่งกรมขุนพิศณุโลกประชานารถ ประกาศใน *ราชกิจจานุเบกษา* ระบุว่าพระจุลจอมเกล้าฯ เห็นว่าการนี้เป็นการสถาปนา “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้า” ที่ “ทรงพระเจริญขึ้นสมควรกาล” ให้ดำรงสถานะ “อยู่ในบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์” ตาม “ราชประเพณีโบราณ” (ประกาศการรับพระสุพรรณบัตรเฉลิมพระนาม, 110: 390–391) และที่สำคัญคือเมื่ออายุ 11 ปีได้เข้าพิธีโสกันต์ พิธีนี้ไม่เพียงเป็นพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านจากเด็กสู่ผู้ใหญ่ หากยังเป็นส่วนหนึ่งของนาฏกรรมทางอำนาจของราชสำนักที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาและยังคงปฏิบัติอยู่ แม้ว่าราชสำนักสยามได้เริ่มปรับโฉมตัวเองให้ดูเป็นสมัยใหม่มากขึ้นตั้งแต่เข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25 แล้วก็ตาม ความยิ่งใหญ่ของพิธีนี้อาจเป็นรองเพียงพิธีบรมราชาภิเษกของกษัตริย์ โดยในพิธีมีการจำลองเขาไกรลาสขนาดใหญ่ขึ้นตามคติพราหมณ์ที่เชื่อว่าพระพิฆเนศซึ่งเป็นเทพเจ้าสำคัญโกนจุกที่เขาดังกล่าว จุดสำคัญสูงสุดของพิธีอยู่ที่การแห่เจ้าฟ้าขึ้นเขาไกรลาสและกษัตริย์ที่สมมติตัวเป็นพระอิศวรซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดคอยรับอยู่บนยอดเขา (พระราชพิธีมงคลการโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ, 113: 455–160; เวลส์, 2562: 133–145)

นอกจาก “ธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยาม” ในทศวรรษ 2430 ราชสำนักยังตระเตรียม “ร่างพระราชกฤษฎีกาที่ 1 ว่าด้วยราชประเพณีกรุงสยาม”

เพื่อวางกฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติที่แน่นอนขึ้นด้วย ร่างกฎหมายนี้กำหนดให้กษัตริย์ในฐานะสถาบันเป็น “อมฤตราช” หรือเป็นกษัตริย์ที่คงอยู่นิรันดร์ ด้วยการสืบทอดตำแหน่งกษัตริย์โดยมกุฎราชกุมาร และมกุฎราชกุมารต้องมีมารดาที่เป็นลูกหรือหลานของกษัตริย์ โดยลำดับของลูกชายที่จะเป็นมกุฎราชกุมารนั้นเรียงตามฐานะของมารดาจากพระบรมราชเทวี พระวรราชเทวี พระราชเทวี และพระอรรคชายา ตามลำดับ ความในร่างกฎหมายนี้ยังกำหนดต่อไปว่าหากลูกชายในลำดับแรกของการสืบราชสมบัติไม่มีอยู่แล้ว ตำแหน่งกษัตริย์จะตกทอดแก่หลานชายและเหลนชายในสายลูกชายคนแรก จากนั้นจึงย้ายไปที่ลูกชายคนรองและสายของลูกชายคนรองหากสิ้นสายลูกชายคนแรก เมื่อสิ้นสายลูกชายจึงย้ายไปที่พี่และน้องชายและสายของพี่และน้องชาย ถัดไปจึงเป็นลุงและอาและสายของลุงและอา และปู่และสายของปู่ ตามลำดับ (*รายงานการประชุมเสนาบดีสภา*, 2545: 56–60) ในแง่นี้ หากเป็นลูกชายที่มารดาฐานะสูงและเกิดก่อน ความสำคัญจากสิทธิในการสืบราชสมบัติย่อมมีมากยิ่งขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในฐานะลูกชายอยู่ในเงื่อนไขข้างต้นอย่างไม่ต้องสงสัย ด้วยสถานะเจ้าฟ้าที่เป็น “ยศวิเศษ” พระจุลจอมเกล้าฯ จึงถือว่าเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ คือลูกที่ “ตั้งตัวอยู่ในที่สูง” (*ถึงลูกชายเล็ก,* 2560: 389) สถานะเช่นนี้เป็นไปโดยสิทธิจากการมีมารดาเป็นลูกกษัตริย์ มารดาของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ คือพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งเป็นลูกสาวของพระจอมเกล้าฯ กษัตริย์พระองค์ที่สี่ของราชวงศ์และเป็นน้องสาวต่างมารดาของพระจุลจอมเกล้าฯ ในเวลาที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เกิดนั้น มารดาของพระองค์เป็นภรรยาของพระจุลจอมเกล้าฯ ที่มีสถานะเป็นรองเพียงจากพระนางเจ้าสว่างวัฒนาซึ่งเป็นพี่สาวและมีสถานะเป็นพระบรมราชเทวีเท่านั้น ทว่าต่อมาใน พ.ศ. 2438 พระนางเจ้าเสาวภาฯ ได้รับการเลื่อนสถานะจากพระวรราชเทวีเป็นพระอัครราชเทวีเมื่อเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธซึ่งเป็นลูกชายคนโตของพระนางและพี่ชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้รับการแต่งตั้ง

เป็นมกุฎราชกุมารพระองค์ใหม่แทนพระองค์เดิมซึ่งเป็นลูกชายของพระนางเจ้าสว่างวัฒนาและเสียชีวิตอย่างกะทันหันด้วยโรคไข้รากสาดน้อย (ประกาศออกพระนามพระชนนีแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช, 114: 211–212) ดังนั้นตราบเท่าที่เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธยังไม่ให้กำเนิดลูกชาย เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ย่อมอยู่ในลำดับที่ใกล้ชิดกับการสืบราชสมบัติอย่างมาก

การศึกษาของลูก อนาคตของเจ้าฟ้า และปัญหาอาณานิคม

ใน พ.ศ. 2439 พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ขณะอายุ 13 ปี ออกไปศึกษาต่อในยุโรป โดยเริ่มต้นที่อังกฤษ ก่อนจะย้ายไปที่รัสเซีย ก่อนหน้านี้ใน พ.ศ. 2428 พระองค์ส่งลูกชายรุ่นใหญ่ซึ่งมีสถานะเป็นพระองค์เจ้าไปศึกษาในยุโรปแล้ว กระทั่งใน พ.ศ. 2436 จึงมีการส่งเจ้าฟ้าซึ่งเป็นลูกชายที่มีสถานะสูงกว่าพระองค์เจ้าไปศึกษาในยุโรป โดยมีเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเป็นพระองค์แรก (พาชื่น สมคำนึง, 2520: 254) การสวมบทบาทเป็นพ่อผู้ให้การศึกษาและส่งลูกชายออกไปศึกษาในยุโรปนี้ถือเป็นสถานการณ์ใหม่ในครอบครัวของชนชั้นนำไทยอย่างมาก สถานการณ์ใหม่ที่ว่านี้เป็นผลโดยตรงจากการขยายอิทธิพลอย่างเข้มข้นของระบอบอาณานิคมยุโรปในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 ที่นำไปสู่การเปลี่ยนระเบียบโลกในความคิดในหมู่ชนชั้นนำจากเดิมที่มีจีนและชมพูทวีปเป็นศูนย์กลางมาเป็นมียุโรปเป็นศูนย์กลาง พร้อมกับความพยายามปฏิรูปประเทศด้วยการสร้างระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ต้องการกำลังคนจำนวนมากที่มีความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตกขึ้นมา (ธงชัย วินิจจะกูล, 2546: 6–10; อาวุธ ธีระเอก, 2560: 54–59) ยุโรปโดยเฉพาะอังกฤษซึ่งค่อนข้างเป็นที่นิยมและยอมรับของชนชั้นนำมากกว่าชาติอื่นๆ จึงกลายเป็นตัวเลือกลำดับต้นๆ ของการส่งลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำออกไปศึกษา

ก่อนพระจุลจอมเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 ราชสำนักไม่มีธรรมเนียมการส่งคนออกไปศึกษานอกประเทศ การศึกษาสำหรับลูกชายกษัตริย์เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่วัยเด็กด้วยวิชาการอ่านและเขียนหนังสือ และจบด้วยการบวช

เรียนก่อนเข้ารับราชการ เนื่องจากการศึกษาแต่เดิมผูกพันอย่างมากกับพุทธศาสนาซึ่งเป็นสถาบันความรู้สูงสุดแบบก่อนสมัยใหม่ (ดู ดำรงราชานุภาพ, 2498: 37–39) เมื่อราชสำนักตระหนักถึงความจำเป็นของภาษาและวิทยาการแบบตะวันตกในฐานะเครื่องมือสร้างความเป็นสมัยใหม่ ใน พ.ศ. 2414 จึงมีการส่งนักเรียนจำนวน 20 คนซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อสายราชวงศ์ที่ใกล้ชิดกับพระจุลจอมเกล้าฯ ออกไปศึกษาภาษาอังกฤษที่สิงคโปร์เป็นระยะเวลาสั้นๆ และคัดเลือกจำนวนหนึ่งที่มีผลการเรียนดีให้ออกไปเรียนต่อที่อังกฤษ หนึ่งในนั้นคือหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ซึ่งออกไปศึกษาวิศวกรรมศาสตร์ประยุกต์และกลายมาเป็นหนึ่งในกำลังสำคัญในช่วงต้นของการปฏิรูปที่พระจุลจอมเกล้าฯ ริเริ่มขึ้น (อาวุธ ธีระเอก, 2560: 61–64; ลูส, 2565: 42–44) อย่างไรก็ดี สำหรับลูกชายที่จะส่งไปศึกษาในยุโรปในเวลาต่อมา พระจุลจอมเกล้าฯ ประสงค์ให้ศึกษาวิชาระดับสูงที่จำเป็นต่อการปฏิรูปและสอดคล้องกับอุปนิสัยของแต่ละคน ได้แก่ กฎหมาย ทหารบก ทหารเรือ และการคลังเป็นสำคัญ (พาชื่น สมคำนึง, 2520: 111–114)

พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งลูกชายออกไปศึกษาที่ยุโรปแทบทุกคน ทว่าในบรรดาวิชาที่ควรศึกษานั้น พระองค์กำหนดลำดับวิชาที่เจ้าฟ้าควรศึกษาและวิชาที่พระองค์เจ้าควรศึกษาไว้ต่างกัน แน่นอนว่าเพื่อรักษาสถานะที่เหนือกว่าของเจ้าฟ้าและจรรโลงลำดับชั้นทางสังคมซึ่งยึดถือกันอย่างเคร่งครัดในหมู่สมาชิกราชวงศ์เอาไว้ เจ้าฟ้าถูกคาดหมายให้ศึกษาวิชาการทหารก่อนวิชาพลเรือน ขณะที่พระองค์เจ้าไม่ถูกคาดหมายอย่างเดียวกัน พระจุลจอมเกล้าฯ เล็งเห็นว่าการศึกษาวิชาพลเรือนนั้นขัดกับสถานะของเจ้าฟ้าที่ไม่อาจเริ่มต้นรับราชการจากตำแหน่งที่ “เป็นที่สอง” ได้ พระองค์ระบุว่า “คนชั้นสูงๆ มีพวกเจ้านายเป็นต้น เขาเห็นกันไปว่า ทำการพลเรือนเสียเกียรติยศที่ต้องถูกกระทบกระเทือนต่างๆ” ส่วนพระองค์เจ้า “จะเป็นทหารฤๅพลเรือนก็ไม่สู้กีดขวางอันใดนัก” ประการสำคัญคือพระองค์ตระหนักดีว่าหากระบอบการปกครองในอนาคตเปลี่ยนแปลงไปในทางที่มี “ปาลิเมนต์” ขึ้น เจ้าฟ้าย่อมทำราชการพลเรือน

ไม่ได้ เพราะ “ทนแอตแตกไม่ไหว” และความเปลี่ยนแปลงเช่นว่านี้ย่อมไม่อาจคาดเดาได้ว่าจะเกิดขึ้นช้าเร็วเพียงไร (*พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล*, 2504: 233) บทบาทของพระจุลจอมเกล้าฯ ในที่นี้จึงไม่เพียงทาบทับกันระหว่างพ่อผู้ให้การศึกษาและพ่อผู้ให้อนาคตซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของความเป็นพ่อเท่านั้น หากยังซับซ้อนยิ่งขึ้นเมื่อต้องรักษาสถานะที่สูงส่งและเกียรติยศของเจ้าฟ้าที่เหนือกว่าพระองค์เจ้าเอาไว้ท่ามกลางอนาคตที่อาจไม่แน่นอนของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมีผลต่อความอยู่รอดของราชวงศ์

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับลูกชายที่ออกไปศึกษาในยุโรปยังเผชิญกับปัญหาความเป็นครอบครัวสมัยใหม่ด้วย พระจุลจอมเกล้าฯ จำเป็นและระมัดระวังอย่างยิ่งที่จะไม่แสดงออกซึ่งความเป็นพ่อแบบผัวเดียวหลายเมียให้โจ่งแจ้งเกินไปนัก เนื่องจากวาทกรรมครอบครัวแบบจักรวรรดินิยมตะวันตกหลั่นระดับผัวเดียวหลายเมียให้อยู่ในขีดขั้นที่ต่ำทางอารยธรรม และราชสำนักสยามที่ปรารถนาจะได้รับการยอมรับจากชาติตะวันตกและครอบครองความเป็นสมัยใหม่ย่อมไม่อาจไม่ยอมรับวาทกรรมนี้ แม้ว่าจะปฏิเสธอยู่ในทีก็ตาม (Loos, 2006: 105–106, 121–124) อย่างไรก็ดี ท่าทีระมัดระวังที่จะแสดงออกซึ่งความเป็นพ่อแบบผัวเดียวหลายเมียนั้นดูจะเด่นชัดกว่าเมื่อเป็นการปฏิบัติต่อลูกชายระดับพระองค์เจ้า ไม่ใช่เจ้าฟ้า ดังในคราวส่งลูกชายรุ่นใหญ่สี่คนออกไปศึกษาครั้งแรกซึ่งทั้งหมดล้วนเป็นพระองค์เจ้า แม้พระจุลจอมเกล้าฯ จะยืนยันแก่ทั้งสี่ว่า “รับว่าเปนลูก แลมีความเมตตากรุณาตามธรรมดาที่บิดาจะกรุณาต่อบุตร” แต่กลับกำชับไม่ให้ทุกคน “ไว้ยศเปนเจ้า” และให้งดใช้คำนำนาม “ฮิสรอแยลไฮเนสปรินส์” โดยให้ถือตัวว่ามี “บันดาศักดิ์เสมอลูกผู้มีตระกูล” เท่านั้น เนื่องจากชาวยุโรปคงไม่อาจเข้าใจได้ว่า “เจ้านายฝ่ายเรามีมาก” ขณะที่ “เจ้านายฝ่ายเขามีน้อย” (*พระบรมราโชวาท*, 2466: 1–3) ยิ่งในเวลาต่อมาเมื่อเห็นว่า “ลูกไปอยู่ที่อิงแลนด์มากนัก” และถึงคราวที่ต้องส่งพระองค์เจ้าออกไปเพิ่มอีก พระจุลจอมเกล้าฯ ยิ่งเกรงว่า “มันจะเป็นการขบขัน

ของฝรั่งมากไป" (*พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล*, 2504: 225–226)

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งที่พระจุลจอมเกล้าฯ ต้องคิดคำนึงอย่างละเอียดถี่ถ้วนไปพร้อมกันคือประเทศปลายทางในยุโรปที่ลูกชายจะออกไปศึกษา ในฐานะกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่กำลังเผชิญหน้ากับการขยายอำนาจของจักรวรรดินิยมตะวันตก การส่งลูกชายออกไปศึกษาย่อมไม่ใช่เพียงเรื่องส่วนตัว หากแต่เกี่ยวพันอย่างมากกับการจรรโลงระบอบที่ตนเป็นประมุขและการแสวงหาสถานะของสยามในทางการเมืองระหว่างประเทศ พระจุลจอมเกล้าฯ จำเป็นต้องรักษาความเป็นพ่อให้อยู่ในทางที่ไม่ขัดต่อสถานะกษัตริย์ของตนเอง พระองค์จึงไม่ประสงค์ให้ลูกชายได้รับการบ่มเพาะไปในทางที่ทำให้เกิดความคิด "ฟุ้งซ่าน" และ "แรดิคัล" และกลายเป็น "คนที่กีดขวางในเมืองไทย" (พาชื่น สมคำนึง, 2520: 105) พร้อมทั้งกำหนดให้ฝรั่งเศสซึ่งเป็นสาธารณรัฐและมีวัฒนธรรมการเมืองที่ขัดต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ "ไม่เป็นประเทศที่เด็กควรอยู่" ส่วนประเทศที่คาดหมายให้ออกไปศึกษาได้คืออังกฤษ เดนมาร์ก และเยอรมนีเป็นสำคัญ (*พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล*, 2504: 226) โดยให้เข้ารับการศึกษาระดับต้นที่อังกฤษก่อน จากนั้นอาจย้ายไปประเทศอื่นหากไม่ศึกษาต่อระดับสูงที่อังกฤษ

ในกรณีเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พระองค์ได้รับเลือกจากพระจุลจอมเกล้าฯ ให้ไปศึกษาต่อที่รัสเซีย หลังจากศึกษาระดับต้นที่อังกฤษได้ระยะหนึ่ง ความแปลกพิเศษนี้เป็นผลจากความกระตือรือร้นของราชสำนักสยามต่อการเปิดสัมพันธไมตรีกับรัสเซียซึ่งเป็นหนึ่งในมหาอำนาจของยุโรป เพื่อหาหลักประกันความมั่นคงในยามที่อธิปไตยของประเทศเข้าสู่ภาวะคับขันมากขึ้นหลังฝรั่งเศสและอังกฤษประสบความสำเร็จในการสถาปนาอำนาจลงในดินแดนรอบข้างสยามในครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 เหตุการณ์ตึงเครียดที่สุดคือกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสอย่างรุนแรงเกี่ยวกับดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใน พ.ศ. 2436 สยามซึ่งได้รับคำปฏิเสธจากอังกฤษที่จะทำการใดๆ เพื่อแทรกแซงอำนาจของฝรั่งเศสจำเป็น

ต้องแสวงหามหาอำนาจที่สาม และรัสเซียคือตัวเลือกที่ดีที่สุดในเวลานั้น ทันทีที่ฝรั่งเศสปิดอ่าวไทย พระจุลจอมเกล้าฯ จึงขอความช่วยเหลือจากรัสเซียให้ “ช่วยป้องกันการนองเลือด” และ “จรรโลงสันติภาพในภูมิภาคนี้” (ฉลอง สุนทราวาณิชย์, 2516: 76–77) ขณะที่รัสเซียก็เริ่มตระหนักถึงความสำคัญทางยุทธศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีต่อการรักษาผลประโยชน์และขยายอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกไกลมากขึ้น และแสดงบทบาทเป็นผู้ไกล่เกลี่ยความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ความสัมพันธ์เช่นนี้นำไปสู่การตัดสินใจของพระจุลจอมเกล้าฯ ที่จะส่งลูกชายคนหนึ่งไปศึกษาต่อที่รัสเซียด้วยการอุปถัมภ์ของซาร์นิโคลัสที่ 2 ในที่สุด

“แต่การที่คิดถึงเล็ก ทำไมจะหาย”

การออกไปศึกษาต่างประเทศของลูกชายย่อมส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกอย่างไม่ต้องสงสัย พระจุลจอมเกล้าฯ ต้องทำหน้าที่พ่อจากระยะทางที่ห่างไกลขึ้นด้วยจดหมาย เพื่อรักษาความสัมพันธ์กับลูกเอาไว้ การติดต่อสื่อสารกันระหว่างสมาชิกในครอบครัวของชนชั้นนำด้วยวิธีการนี้เริ่มต้นขึ้นในเวลาเดียวกับการมาถึงของระบอบเอกสารอย่างใหม่ (new paper regime) จากการปฏิรูประบบราชการ กษัตริย์และราชสำนักตั้งแต่เข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25 เรียนรู้และอาศัยประโยชน์อย่างมากจากงานเอกสารในการยืนยันอำนาจหน้าที่และสร้างความเป็นศูนย์กลางของตน เพื่อให้ระบอบของตนดำรงอยู่ มีอำนาจควบคุม และแสดงตัวออกมาอย่างเป็นรูปธรรม (ดู Suwannakij & Ivarsson, 2020) ชนชั้นนำที่คุ้นเคยกับเอกสารย่อมไม่เพียงใช้ประโยชน์จากมันในทางราชการเท่านั้น หากแต่ครอบคลุมไปถึงเรื่องส่วนตัวและครอบครัวด้วย การใช้จดหมายติดต่อสื่อสารกันแพร่หลายและกลายเป็นส่วนหนึ่งในวัฒนธรรมครอบครัวของชนชั้นนำในที่สุด ตลอดชีวิตของพระจุลจอมเกล้าฯ พระองค์มีจดหมายจำนวนที่คงไม่อาจนับได้ถ้วนถึงสมาชิกในครอบครัวอยู่เสมอ โดยเฉพาะภรรยาและลูกที่ใกล้ชิดและเป็นที่โปรดปราน

นักประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและเพศสภาพที่ศึกษาการประกอบสร้างและแสดงบทบาทความเป็นชายในอังกฤษคริสต์ศตวรรษที่ 18 เห็นว่าจดหมายคืองานเขียนประเภทหนึ่งที่แสดงอัตลักษณ์ของบุคคลเมื่อต้องสัมพันธ์กับผู้อื่น อีกทั้งยังเป็นส่วนสำคัญของการตกลงและต่อรองความสัมพันธ์ที่พัฒนาไปตลอดเวลาระหว่างผู้ส่งและผู้รับจดหมาย และมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการก่อรูปและเปลี่ยนรูปความสัมพันธ์นั้นๆ ชีวิตครอบครัวซึ่งเป็นความสัมพันธ์พื้นฐานที่สุดอย่างหนึ่งของมนุษย์จึงถูกสร้างความหมายและไต่ร่ตรองผ่านจดหมายอย่างเห็นได้ชัดในทุกระดับขั้นของความสัมพันธ์และอัตลักษณ์ที่แสดงออก ไม่ว่าจะเป็นการเป็นสามี การเป็นพ่อ หรือการเป็นลูกก็ตาม (Israngura Na Ayudhya, 2014: 31–33) ในกรณีประวัติศาสตร์ไทย วิทยานิพนธ์ของปวีณา กุดแถลง (2561: 8–20) ตั้งข้อสังเกตว่าจดหมายครอบครัวเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มักไม่ได้รับการเผยแพร่เป็นการทั่วไปมากนัก จดหมายประเภทที่บอกเล่าเรื่องราวในครอบครัวและเป็นตัวเลือกที่นักประวัติศาสตร์ไทยสามารถเข้าถึงได้ง่ายกว่าคือจดหมายขอคำปรึกษาและแสดงความเห็นของชนชั้นกลางที่ปรากฏจำนวนไม่น้อยตามหน้าสื่อสิ่งพิมพ์โดยเฉพาะนิตยสารผู้หญิงที่เติบโตขึ้นในยุคเฟื่องฟูของสื่อสิ่งพิมพ์ หนึ่งในนั้นคือ *สตรีสาร* ซึ่งวางจำหน่ายต่อเนื่องยาวนานระหว่าง พ.ศ. 2491–2539 นักประวัติศาสตร์ไทยส่วนหนึ่งจึงอาศัยหลักฐานประเภทอื่นในการศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัว ดังเช่นณัฏฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (2567) ที่เลือกใช้หนังสืออนุสรณ์งานศพเป็นหลักฐานในการศึกษาชีวิตครอบครัวของกระฎุมพีข้าราชการสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขทางสังคมและการเมือง

ในกรณีของชนชั้นนำ นอกจากวัฒนธรรมการเขียนจดหมายครอบครัวจะเด่นชัดกว่าคนกลุ่มอื่นในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 แล้ว จดหมายครอบครัวจำนวนไม่น้อยของพวกเขายังตกทอดมาถึงปัจจุบันและได้รับการเผยแพร่ในทางสาธารณะอยู่บ้าง สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ และเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ นับตั้งแต่ฝ่ายหลังเดินทางออกจากสยามไปศึกษาต่างประเทศจนกระทั่งฝ่ายแรก

เสียชีวิตลง ทั้งคู่มีจดหมายติดต่อกันรวมกว่าสองร้อยฉบับ จดหมายเหล่านี้คือหนทางสำคัญที่สุดของการทำหน้าที่ที่มีต่อกันระหว่างพ่อกับลูก และรักษาความสัมพันธ์ของทั้งคู่โดยเฉพาะในเวลาที่ห่างไกลกันและไม่ได้อาศัยอยู่ด้วยกันเอาไว้ เนื้อความในจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงมีทั้งการแสดงความคิดถึงและความรัก การติดตามความก้าวหน้าในการศึกษาของลูกชาย การแนะนำจริยธรรมของชีวิต การส่งข่าวและเล่าเรื่องราวในครอบครัว และการบอกเล่าสถานการณ์ของประเทศและงานราชการต่างๆ ทั้งหมดนี้เพื่อหล่อหลอมความเป็นพ่อของตนเองขึ้นมาให้สมบูรณ์ เพราะความเป็นพ่อไม่อาจประกอบขึ้นจากการแสดงบทบาทใดบทบาทหนึ่งเท่านั้น ทว่าต้องมาจากหลายบทบาทที่ล้วนแต่เกี่ยวพันกัน ได้แก่ พ่อผู้เปี่ยมด้วยความคิดถึง พ่อผู้ให้การศึกษา พ่อผู้ให้คำแนะนำและสนับสนุน พ่อผู้เป็นประมุขครอบครัว และแน่นอนว่าสำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ย่อมต้องรวมถึงพ่อผู้เป็นกษัตริย์ด้วยอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

จดหมายฉบับแรกจากพระจุลจอมเกล้าฯ มีขึ้นราวหนึ่งเดือนหลังพระองค์ส่งเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ โดยสารเรือออกเดินทางออกจากสิงคโปร์มุ่งสู่ยุโรป ในเวลาที่เขียนนั้น พระจุลจอมเกล้าฯ อยู่ระหว่างการท่องเที่ยวชวาซึ่งเป็นอาณานิคมของเนเธอร์แลนด์ เนื้อความในจดหมายเล่าเรื่องราวต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่ตนพบและสนใจ กิจกรรมที่ทำ สุขภาพของคนในครอบครัว การปกครองของเจ้าอาณานิคม และจบด้วยการเน้นย้ำความรู้สึกต่อผู้เป็นลูกในย่อหน้าสุดท้ายว่า “แต่การที่คิดถึงเล็ก ทำไมจะหาย พ่อยังไม่รู้จะทำอย่างไรเลย” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 24) ข้อความที่ตั้งใจเปิดเผยให้เห็นความรู้สึกเช่นนี้ย่อมไม่ใช่อื่นใดนอกจากการแสดงให้เห็นว่าความห่างไกลจากลูกชายก่อให้เกิดความกระวนกระวายใจอย่างที่สุดต่อผู้เป็นพ่อจนไม่อาจหาทางระงับได้ แน่นอนว่าการแสดงความรู้สึกเช่นนี้เป็นมากกว่าการเขียนตามแบบแผนและไม่ได้ถูกถ่ายทอดลงในจดหมายฉบับเดียวเท่านั้น พระจุลจอมเกล้าฯ เน้นย้ำความคิดถึงไว้ในจดหมายอยู่เสมอ ตัวอย่างหนึ่งคือฉบับวันที่ 16 กุมภาพันธ์

ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2440) พระองค์ยืนยันอย่างหนักแน่นต่อผู้เป็นลูกว่าการ “บ่น” คิดถึงไม่ใช่เพียงถ้อยคำที่มักใช้ลงท้ายในหนังสือราชการ เช่น “ในที่สุดหนังสือนี้” หรือ “ด้วยโอกาสนี้ ข้าพเจ้าขอแสดง” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 50) และในฉบับวันที่ 9 ธันวาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) พระองค์เขียนว่า “พ่อคิดถึงเป็นอย่างยิ่ง ได้นอนฝันถึงครั้งหนึ่ง” ซึ่งเป็นการทำให้ผู้เป็นลูกประจักษ์ว่าความคิดถึงของผู้เป็นพ่อมีอยู่ตลอดเวลาแม้กระทั่งในเวลานอนและฝัน (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 149)

ความคิดถึงที่ต้องย้ำอยู่เสมอเช่นนี้เผยให้เห็นว่าความใกล้ชิดกับลูกชายเป็นสิ่งที่พ่อปรารถนาหรือเข้าใจดีว่าต้องแสดงออก เมื่อต้องห่างไกลกัน ความคิดถึงย่อมถูกแสดงออกซ้ำแล้วซ้ำอีก เพื่อทดแทนความใกล้ชิดที่ขาดหายไป พร้อมกับรักษาความสัมพันธ์กับลูกและความเป็นพ่อเอาไว้ ไม่เพียงเท่านั้น การแสดงความคิดถึงยังถักทอเข้ากับความรักที่ดูจะกลายเป็นบรรทัดฐานทางอารมณ์ของความเป็นพ่อชนชั้นนำในเวลานั้นด้วย งานศึกษาที่ผ่านมามักเชื่อมโยงความรักสมัยใหม่เข้ากับชนชั้นกลางและครอบครัวของชนชั้นกลางเป็นสำคัญ (Barmé, 2006; สมิทธ์ ถนอมศาสนะ, 2558; ณัฏฐพงษ์ สกุลเลี่ยว, 2564) ทว่าจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ กลับแสดงให้เห็นว่าความรักคือองค์ประกอบหนึ่งของความสัมพันธ์ในครอบครัวชนชั้นนำเช่นกัน จดหมายบางฉบับจากพระจุลจอมเกล้าฯ เลือกใช้คำว่า “รัก” เพื่อเป็นคำลงท้ายจดหมายและขยายความความเป็นพ่อของตัวเองให้แจ่มชัดยิ่งขึ้นในทางอารมณ์ เช่น “พ่อที่รักของเล็ก” และ “แต่พ่อผู้มีความรักยิ่ง” เมื่อต้องการเน้นมากขึ้น (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 66, 149) อย่างไรก็ดี ความรักกลับไม่ถูกพรรณนาหรือรำพึงรำพันออกมาให้มากและชัดเจนเท่ากับความคิดถึง สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ความรักจึงอาจไม่ใช่ลำดับแรกของอารมณ์ที่ผู้เป็นพ่อปรารถนาจะแสดงออกต่อลูกชายหรือไม่ใช่สิ่งที่ต้องแสดงออกอย่างท่วมท้น ขณะที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เองก็เลือกใช้คำอื่นเพื่อระบุอารมณ์ในความสัมพันธ์กับผู้เป็นพ่อ คำที่มักปรากฏในท้ายจดหมายที่เขียนถึงพระจุลจอมเกล้าฯ

คือ “ความระลึกถึง” ซึ่งมีนัยถึงความเคารพและนอบน้อม (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 15 เป็นต้น) ในแง่นี้ ความรักอาจไม่เพียงไม่ใช่อารมณ์ที่ต้องแสดงออกเป็นลำดับแรกเท่านั้น แต่การแสดงออกนั้นยังถูกสงวนไว้แก่พ่อซึ่งมีสถานะในครอบครัวเหนือกว่าลูกด้วย

พร้อมกับการแสดงความคิดถึงและความรัก ความเป็นพ่อยังประกอบและแสดงออกด้วยการให้การศึกษาแก่ลูกชาย และพระจุลจอมเกล้าฯ เอาใจใส่ต่อเรื่องนี้เป็นอย่างมาก จดหมายเหตุรายวันที่พระองค์บันทึกและใช้เป็นที่ใคร่ครวญถึงความจำใจที่ต้องส่งเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ออกไปศึกษาต่างประเทศ ระบุว่าเป็นเพราะผู้เป็นลูก “มีอายุสมควรจะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปเพื่อความดีแก่ตัวเขาต่อไปภายน่า” แม้ว่าจะทำให้ตนเองต้อง “เพิ่มเติมความไม่สบายในเวลาที่ไม่สบายอยู่แล้ว” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2468: 3) การศึกษาของลูกชายจึงมีความหมายอย่างยิ่งต่อการประคับประคองความเป็นพ่อของผู้เป็นพ่อเอาไว้และสำคัญยิ่งกว่าความห่างไกลกันระหว่างพ่อกับลูก และนำไปสู่การติดตามและถามไถ่การศึกษาของลูกชายอยู่เสมอ ตัวอย่างหนึ่งคือจดหมายฉบับในเดือนมกราคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2441) ซึ่งเป็นเวลาที่พระจุลจอมเกล้าฯ ตัดสินใจให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ย้ายจากอังกฤษไปศึกษาต่อที่รัสเซียแล้ว เนื้อความในจดหมายฉบับนี้แสดงความเป็นห่วงที่ผู้เป็นลูกต้องเริ่มต้นเรียนภาษารัสเซียใหม่ซึ่ง “ดูยากเย็นเสียจริง” และ “จะเสียเวลามาก” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 73) เมื่อบทบาทผู้ให้การศึกษาแก่ลูกชายสำคัญเช่นนี้ ความสำเร็จทางการศึกษาของลูกย่อมเติมเต็มความเป็นพ่อและทำให้พ่อรู้สึกอิ่มเอมใจ ดังที่จดหมายอีกฉบับของพระจุลจอมเกล้าฯ แสดงความ “ดีใจ” ที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “มีความอุตส่าห์ที่เรียนภาษารัสเซียโดยแข็งแรง” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 79)

ไม่เพียงเท่านั้น การศึกษาของลูกชายยังมีความหมายอย่างลึกซึ้งต่อสถานะทางสังคมของผู้เป็นพ่อด้วยการเป็นหมุดหมายสำคัญที่พิสูจน์ความสำเร็จหรือความล้มเหลวตนเอง ความอ่อนไหวของพระจุลจอมเกล้าฯ ในแง่นี้ปรากฏอย่างชัดเจนในคราวที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ รับอาสาทำหน้าที่ฝึกหัดพลทหารใหม่

ระหว่างศึกษาอยู่ในรัสเซีย และพลทหารใหม่นั้นผ่านการสอบไล่ตรวจพลด้วยความเรียบร้อยเป็นอย่างดีและได้รับการชมเชยอย่างมากจากผู้บังคับการ จดหมายฉบับวันที่ 27 เมษายน ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ รายงานเรื่องนี้ให้พระจุลจอมเกล้าฯ ทราบและบอกต่อไปว่าเรื่องนี้จะได้รับการรายงานให้ซาร์แห่งรัสเซียทราบด้วย พร้อมทั้งยืนยันว่าตน “ได้ทำการโดยเอาใจใส่แลตั้งใจจริงๆ” และว่าการฝึกหัดทหารใหม่เป็น “ของลำบาก” แต่ “ไม่เสียเปล่า” เพราะเป็นการยืนยันว่า “พระราชโอรสของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไม่ใช่คนเหลวไหล” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 356) หลังได้รับจดหมายนี้พระจุลจอมเกล้าฯ ไม่เพียงตอบกลับด้วยความชื่นชมว่า “พ่อมีความยินดี” เท่านั้น หากยังย้ำด้วยว่าความสำเร็จของลูกชายคือ “พยาน” ที่ทำให้ “พ่อจะได้มีน่าคุยกับเขาได้” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 365) สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ความมีหน้ามีตาจากความสำเร็จที่น่าเชิดชูของลูกชายเช่นนี้เองที่จะทำให้ตนกลายเป็นหรืออวดอ้างได้ว่าเป็นพ่อที่ประสบความสำเร็จไม่น้อยไปกว่าคนอื่น และทำให้การเอาใจใส่และติดตามความก้าวหน้าในการศึกษาของลูกเป็นสิ่งที่ไม่อาจละเลยไปได้

ในทางกลับกัน สำหรับผู้เป็นลูก การศึกษาอย่างตั้งใจมีความหมายสำคัญไม่น้อยไปกว่าการที่พ่อเอาใจใส่ต่อการศึกษาของลูกเลย การศึกษาอย่างตั้งใจไม่ใช่เพียงการทำหน้าที่ของลูกชายให้สอดคล้องกับความคาดหวังของพ่อบนพื้นฐานความสัมพันธ์ที่พ่อเป็นผู้ปกครองและทรงอำนาจเหนือลูกเท่านั้น หากแต่คือหนทางที่ลูกตระหนักดีว่าจะทำให้ตนเองเป็นที่ยอมรับของพ่อด้วย จดหมายที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เขียนถึงพระจุลจอมเกล้าฯ จึงมักรายงานความก้าวหน้าในการศึกษาของตนเองอยู่เป็นระยะ โดยเฉพาะเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงสำคัญ ดังเช่นฉบับวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) พระองค์รายงานว่า “บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียนเต็มตามที่กะไว้” พร้อมทั้งระบุรายวิชาและกิจกรรมที่ต้องทำในแต่ละวัน ได้แก่ “เลข ภาษารัสเซียน ฟิสิก พงศาวดารรัสเซียน แนชูราลฮิสตอรี่ (natural history)” และ “หัดเขียน

เต้นรำ ดีดหีบเพลง แทงดาบแลขี่ม้า” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 112) จดหมายบางฉบับในเวลาต่อมายังระบุอย่างตรงไปตรงมาด้วยว่าการเรียนวิชาทหารอย่างเต็มตัวและมีวิชาพลเรือนอย่างกฎหมายเพิ่มเติมนั้น “สมกับพระราชประสงค์” ของพระจุลจอมเกล้าฯ (*ถึงลูกชายเล็ก,* 2560: 200) แน่นอนว่าการอ้างถึงความประสงค์ของผู้เป็นพ่อเช่นนี้คงไม่จำเป็นเลย หากการเป็นที่ยอมรับของพ่อไม่ใช่สิ่งสลักสำคัญนักสำหรับลูก

ท่ามกลางระยะทางที่ห่างไกล บทบาทอีกด้านหนึ่งที่พระจุลจอมเกล้าฯ ยังคงประคับประคองเอาไว้คือการเป็นพ่อผู้แนะนำจริยธรรมของการใช้ชีวิต เมื่อเกิดเหตุการณ์จลาจลในเมืองหลวงของรัสเซีย พระองค์มีจดหมายถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2448) เพื่อชี้ให้เห็นว่า การที่ผู้เป็นลูกยังอยู่ในรัสเซีย “อาสาในเวลาที่เขาขัดข้อง” ถือเป็นสิ่งสมควรที่ “คนที่ดีแลมีความกตัญญูแลความอายจำต้องทำ” เพื่อตอบแทนซาร์แห่งรัสเซีย พร้อมทั้งตักเตือนด้วยความห่วงใยและขอให้ลูกชายนึกถึง “การสำคัญในเมืองเรา” ด้วยเพราะ “เขาไม่ขัดสนคนเหมือนเรา” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 346) และในอีกฉบับที่ตามมาในสี่เดือนให้หลัง พระจุลจอมเกล้าฯ ยังคงชื่นชมความกล้าหาญที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “อยู่ต่อ” ในรัสเซีย เพราะแสดงให้เห็นว่า “ไม่ย่อท้อกระป้อกระแป้ตื่นตะกาย” ซึ่งเป็นนิสัยที่พระองค์มีเช่นกันและเป็น “มรดกบ้า” ที่ตกทอดมาจากพระพุทธยอดฟ้าฯ ผู้เป็นต้นตระกูล ทั้งยังเล่าต่อไปว่าคนอื่นในครอบครัวไม่มีใครเห็นดีต่อการที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เลือกที่จะอยู่ในรัสเซียต่อไป ไม่ว่าจะเป็นแม่ ลุง หรือพี่ชายก็ตาม และย้ำว่า “พ่อ” เป็นเพียงคนเดียวที่ “อยู่นอกความคิดที่จะเอาเล็กกลับ” (*ถึงลูกชายเล็ก,* 2560: 365) การแนะนำจริยธรรมที่ควรยึดถือในการใช้ชีวิตให้แก่ลูกชายเช่นนี้จึงควบคู่ไปกับการสนับสนุนเมื่อลูกประพฤติในทางที่ควรด้วย

การบอกข่าวเกี่ยวกับครอบครัวมักปรากฏเป็นระยะในจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เช่นกัน ข่าวที่บอกมีทั้งเรื่องสุขภาพของ “เสด็จแม่” (พระนางเจ้าเสาวภาฯ) การหมั้นหมายของ “จิระ” (พี่ชาย

ต่างมารดา) การตายของ “น้อย” (น้องชายต่างมารดา) การแต่งงานของ “ชายอาภากร” (พี่ชายต่างมารดา) อาการป่วยของ “น้องเอียดเล็ก” (น้องชายร่วมมารดา) งานโกนจุก “น้องชายติ๋ว” (น้องชายร่วมมารดา) และงานเผาศพ “พี่หนู” (พี่สาวต่างมารดา) เป็นต้น นอกจากบอกให้ลูกชายรับทราบความเป็นไปในครอบครัวและรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวในยามที่ต้องจากมาไกลแล้ว ข่าวที่บอกมาในจดหมายเช่นนี้ยังเป็นการแสดงให้เห็นว่าผู้เป็นพ่อยังคงทำหน้าที่ดูแลครอบครัวอย่างสมบูรณ์ เหตุการณ์หนึ่งที่พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งข่าวถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ด้วยจดหมายฉบับวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) คือการป่วยหนักจนเกือบถึงแก่ชีวิตของ “น้องเอียดเล็ก” หรือเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธระหว่างการเดินทางเยือนชวา พระองค์เล่าว่าตนเองคือคนแรกที่รู้สึกผิดสังเกตต่ออาการป่วยของเจ้าฟ้าอัษฎางค์ฯ ที่กำเริบขึ้นในตอนกลางคืน “พ่อจึงเที่ยวไปปลุกหมอมา” แม้กระทั่งพระนางเจ้าเสาวภาฯ ที่อยู่ห้องติดกัน “ก็ไม่ตื่น” และตนเองคือผู้ที่ตัดสินใจให้ทำการรักษาทุกวิถีทาง “ที่เหนว่ามีทางรอด” ขณะที่คนอื่นต่าง “ไม่มีใครยอม” และ “ร้องไห้กันกริ๊ดๆ” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 233–234)

บทบาทสำคัญในการดูแลครอบครัวที่เล่ามาในจดหมายข้างต้นคือการย้ำเตือนให้ลูกชายเห็นถึงความเอาใจใส่ที่พ่อมีต่อครอบครัวอย่างไม่ต้องสงสัย อย่างไรก็ดี การย้ำเตือนนี้ยังเร้นไปด้วยน้ำเสียงและความพยายามที่จะข่มความสำคัญของคนอื่นในครอบครัวที่อาจเป็นคู่แข่งที่บั่นทอนสถานะประมุขครอบครัวของผู้เป็นพ่อลง โดยเฉพาะแม่ที่เริ่มถอยห่างตัวเองออกจากความสัมพันธ์แบบเป็นรองจากพ่อ ในจดหมายฉบับวันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) พระจุลจอมเกล้าฯ เขียนเล่าอาการ “เฟื่องต่างๆ ออกจะฟุ้งไปบ้าง” ของ “เสด็จแม่” ให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทราบ พระองค์ระบุว่า “เสด็จแม่” ที่มี “อาการแต่ก่อน” ต้องอาศัย “ยาอย่างเมาๆ แก้ปวด แก้กระตุกต่างๆ” จนส่งผลให้โศกเศร้าเกินเหตุ เกียจคร้านเกินเหตุ และนอนมากถึง 15 ชั่วโมงต่อวัน และอาการเช่นนี้เกิดเป็นประจำ “เกือบจะหาเวลาปรกติไม่ได้” น้ำเสียง

ในจดหมายประชดประชันด้วยว่า “ถ้าจะให้พ่อพูดตรงๆ แล้วเปนเพราะเหตุที่ถือว่า อายุมาก เปนผู้ใหญ่แล้ว ... จะเปนอินดิเปนเดนแก่ตัว” ทำให้ “กดลงเอาทางกลางไม่ได้เพราะเปนอินดิเปนเดนห่างพ่อไป” พระจุลจอมเกล้าฯ อธิบายสำทับไปพร้อมกันอีกว่าตนเอง “รู้อัทยาไศรยเสด็จแม่” มากกว่าใครๆ และว่าความถือตัวเช่นนี้เกิดจาก “พระองค์ไหวอย่างผู้หญิง” เพราะเคยทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในช่วงหนึ่ง พร้อมทั้งเปรยว่า “พ่อเหนเปนโอเวอคอนฟิเดนซตัวเองไป” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 354–355) เรื่องที่บอกเล่าในจดหมายนี้จึงไม่ใช่การยืนยันว่าผู้เป็นพ่อได้ทำหน้าที่ต่อแม่ของลูกเป็นอย่างดีและตัดพ้อแม่ของลูกที่กำลังท้าทายสถานะของพ่อเท่านั้น หากยังเป็นการรักษาลำดับชั้นสูงสุดของผู้เป็นพ่อต่อหน้าลูกเอาไว้ให้คงเดิมด้วยการข่มผู้เป็นแม่ที่กำลังแข็งขืนต่อพ่อด้วยการชี้ให้เห็นว่าผู้เป็นแม่มีความบกพร่องและป่วยไข้ และให้ภาพว่าความมั่นใจในตัวเองอย่างล้นเกินซึ่งเป็นคุณสมบัติที่ผู้หญิงไม่ควรมีคือเหตุที่ทำให้ความสัมพันธ์แบบมีลำดับชั้นในครอบครัวต้องเสื่อมคลายลง

นอกจากบอกข่าวความเป็นไปในครอบครัว จดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งเป็นทั้งพ่อและกษัตริย์ยังส่งข่าวเกี่ยวกับสถานการณ์และราชการต่างๆ ของประเทศอยู่บ่อยครั้ง เช่น การเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างๆ การปักปันเขตแดนทางใต้กับอังกฤษ ปัญหาคนในบังคับต่างชาติหลังจีนถูกคุกคามจากเจ้าอาณานิคม และที่สำคัญที่สุดคงหนีไม่พ้นปัญหาพิพาทเรื่องดินแดนกับฝรั่งเศสซึ่งกระทบกระเทือนจิตใจ ตัวตน อารมณ์ และความคิดของชนชั้นนำไทยมากที่สุดและเป็นหนึ่งในเหตุสำคัญที่ทำให้พระจุลจอมเกล้าฯ ตัดสินใจเดินทางเยือนยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. 2440 (ดู ฉลอง สุนทราวาณิชย์, 2544) ปัญหาข้อหลังนี้จึงปรากฏในจดหมายหลายฉบับระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ดังเช่นในฉบับวันที่ 4 ตุลาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) พระจุลจอมเกล้าฯ สรุปความคืบหน้าในการเจรจาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทราบอย่างสั้นๆ โดยแยกออกเป็นหัวข้อ เช่น นิยามคนใน

บังคับ เขตปลอดทหาร การเดินเรือในแม่น้ำโขง และการจ้างชาวฝรั่งเศสเข้ารับราชการ (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 138) แน่นอนว่าการส่งข่าวเช่นนี้คงไม่ได้มีความประสงค์อยู่ที่การปรึกษาหารือเพื่อกำหนดนโยบายอย่างจริงจัง ทว่าอาจเป็นการทดสอบความคิดอ่านของลูกชายที่กำลังเติบโตเกี่ยวกับสถานการณ์ที่ล่อแหลมของประเทศและตระเตรียมให้เขามีความพร้อมที่จะทำหน้าที่ในโลกของผู้ชายที่เติบโตแล้วด้วยการรับราชการตามชาติกำเนิดที่เป็นลูกกษัตริย์ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ซึ่งเข้าใจความคาดหวังของผู้เป็นพ่ออย่างดีจึงมีจดหมายตอบกลับและพยายามหาคำอธิบายให้แก่ปัญหา พร้อมทั้งออกตัวเพื่อให้ผู้เป็นพ่อประจักษ์ชัดถึงความกระตือรือร้นที่ตนเองมีต่อปัญหาของประเทศว่า “ข้าพระพุทธเจ้านึกถึงเรื่องนี้ทำให้หัววุ่นมาก” (*ถึงลูกชายเล็ก,* 2560: 146)

ขณะที่ในฐานะพ่อผู้เป็นกษัตริย์ พระจุลจอมเกล้าฯ บอกเล่าสถานการณ์ของประเทศเพื่อทดสอบความคิดอ่านของลูกชายที่ต้องรับราชการในอนาคต ในทางกลับกัน ในฐานะกษัตริย์ผู้เป็นพ่อ พระองค์บอกเล่าเรื่องทำนองเดียวกันนี้ในแง่ที่ส่งผลกระทบในทางส่วนตัว โดยเฉพาะสุขภาพซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับชีวิตสมัยใหม่ที่ถูกกำกับไว้ด้วยความรู้ทางการแพทย์ (ดู ทวีศักดิ์ เผือกสม, 2550) ในจดหมายฉบับวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) พระจุลจอมเกล้าฯ ระบุว่าปัญหาพิพาทกับฝรั่งเศสที่ยังคงยืดเยื้อและลุกลามถึงขั้นเสียเมืองตราดทำให้พระองค์ “น่ามึดเวียนหัว ไม่มีแรง โลหิตอ่อน น่ากลัวจะเปนโบราณโรค” จนต้อง “ทิ้งราชการหมด” เพื่อพักผ่อนด้วยการ “เที่ยวต้น” และ “ปล่อยใจเสียเดือนหนึ่ง” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 341) เมื่อผู้เป็นพ่อเชื่อว่าปัญหาของประเทศกระทบต่อสุขภาพของตนเองเช่นนี้ จดหมายตอบกลับของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ก็เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ปัญหาพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศสมีความหมายเท่ากับปัญหาสุขภาพของพ่อที่ลูกต้องห่วงใยและหาทางช่วยบรรเทา ดังที่จดหมายของพระองค์ระบุว่า “พระอาการต่างๆ” ของพระจุลจอมเกล้าฯ ทำให้ตนเอง “เกิดวิตกมาอยู่เสมอ” ขณะเดียวกันก็เสนอแนะวิธีที่จะ “แก้เผ็ด” ฝรั่งเศสด้วย เพื่อให้พ่อผู้เป็นกษัตริย์ทุเลาจาก “ความเจ็บในใจเรื่องฝรั่งเศส

ทำกวน” และเห็นความเอาใจใส่ที่ลูกมีต่อปัญหาของประเทศไปพร้อมกัน (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 341, 347–348)

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงอยู่ระหว่างความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายและความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับเจ้าฟ้า การศึกษาของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เป็นทั้งการเตรียมคนให้แก่ระบบราชการตามหน้าที่กษัตริย์ และความมีหน้ามีตาของพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อ ขณะที่ปัญหาของประเทศที่ผู้เป็นพ่อบอกเล่ามาทางจดหมายเป็นทั้งแบบทดสอบความถึงพร้อมในการรับราชการที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ต้องพิสูจน์และสัมพันธ์กับสุขภาพและความป่วยไข้ของพ่อที่ลูกต้องห่วงใย ทว่าทั้งหมดนี้จะเผชิญกับความล่อแหลมของการข้ามชาติและการข้ามวัฒนธรรมของผู้เป็นลูกที่ข้ามถิ่นฐานจากบ้านเกิดไปสู่ต่างแดน และความล่อแหลมนี้ได้นำไปสู่การละเมิดความคาดหวังของพ่อผู้เป็นทั้งพ่อและกษัตริย์ในที่สุด กระทั่งบั่นทอนความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ลง และยังผลหยั่งลึกให้ตัวตน อารมณ์ และท่าทีที่แสดงออกในความสัมพันธ์ของทั้งคู่เปลี่ยนแปลงไป

“จะเปนขอแต่อย่าให้ไปเอาฝรั่งเข้ามา”

อันตรายของการข้ามชาติและวัฒนธรรมที่มาพร้อมกับการออกไปศึกษาในยุโรปคงเป็นที่ตระหนักดีอยู่แล้วสำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ดังที่พระองค์เคยเรียก “นักเรียนนอก” รุ่นแรกๆ ด้วยน้ำเสียงเหน็บแนมและล้อเลียนอยู่ในทีว่า “[พวก]เรียนโก้หร่าน” ซึ่งหมายถึงการสมาทานความเป็นตะวันตกอย่างออกนอกหน้า (อาทิตย์ เจียมรัตตัญญู, 2560: 82–84) ดังนั้นก่อนออกเดินทางจากกรุงเทพฯ มุ่งหน้าสู่สิงคโปร์และต่อไปยังยุโรปโดยไม่รู้วันรู้คืนที่จะได้กลับบ้านเกิดอีกครั้ง ในวันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2439 เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงต้อง “แสดงตนต่อหน้าพระสงฆ์” บันทึกของพระจุลจอมเกล้าฯ ในวันนั้นระบุว่าพิธีดังกล่าวมีขึ้นเพื่อให้ “ลูกจะได้รับศีลอุบาสกตามสาสนาของเรา” (จุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว, 2468: 4) สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ อันตรายประการแรกของการข้ามชาติและวัฒนธรรมที่อาจถั่งโถมเข้าใส่ผู้เป็นลูกจึงอยู่ที่ความเป็นไปได้ของการสูญเสียศรัทธาที่มั่นคงต่อพุทธศาสนา และความศรัทธานี้ไม่อาจอนุญาตให้สูญเสียไปได้ เพราะพุทธศาสนาเป็นทั้งหัวใจสำคัญที่สุดของความเป็นไทยที่คอยทัดทานโลกียสาธารณ์ที่ทึกทักไว้แล้วว่าผูกติดมากับความเป็นตะวันตก และเป็นศาสนาที่กษัตริย์สยามประกาศตัวเป็นผู้อุปถัมภ์เพื่อยืนยันเอกราช อารยธรรมของชาติ และสถานะของประเทศต่อชุมชนนานาชาติ (โจรี, 2563: 186–188)

นอกจากการสูญเสียศรัทธาต่อพุทธศาสนา อันตรายอีกชนิดที่ต้องระแวงระวังไม่น้อยไปกว่ากันคือกิริยามารยาทที่อาบไปด้วยความเป็นตะวันตก เมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ เดินทางเยือนยุโรปใน พ.ศ. 2440 และได้พบกับบรรดาลูกชายที่ออกไปศึกษาในยุโรป ความเป็นตะวันตกที่ “จับ” ผู้เป็นลูกจึงตกเป็นเป้าที่ผู้เป็นพ่อจับจ้องมากกว่าสิ่งอื่นใด จดหมายที่พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งถึงพระนางเจ้าเสาวภาฯ บรรยายถึงการพบกับลูกชายสองคนระหว่างแวะพักในอิตาลีว่าทำให้พระองค์ถึงกับ “น้ำตากบจนเลยไหล” พร้อมทั้งระบุว่า “มีรอยฝรั่งจับทั้งสองคน” (*พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์*, 2463: 125–126) จดหมายฉบับต่อมาเล่าต่อไปอีกว่าสิ่งที่ทำให้พระองค์ตื้นตันใจอย่างมากคือ “เขากราบบาทด้วย” (*พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์*, 2463: 127) ความตื้นตันเช่นนี้เผยให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระจุลจอมเกล้าฯ ปรารถนาเป็นอย่างยิ่งที่จะให้ลูกชายที่ออกไปศึกษาในยุโรปรักษาความเป็นไทยและทัดทานความเป็นตะวันตกที่อาจทาบทับลงมาในกิริยามารยาทเอาไว้ เพราะการกราบเท้าคือการแสดงความเคารพสูงสุดแบบไทยต่อผู้เป็นพ่อ และเป็นหัวใจของความสัมพันธ์ทางสังคมแบบมีลำดับชั้นที่ยังคงถือปฏิบัติกันอยู่ในราชสำนัก แม้ว่าจะมีการประกาศยกเลิกอย่างเป็นทางการเพื่อสร้างภาพลักษณ์ความเป็นสมัยใหม่ให้แก่สยามและหันมาใช้วิธีการเคารพด้วยการโค้งคำนับแบบตะวันตกนานกว่าสองทศวรรษแล้วก็ตาม (ดู Jory, 2021: 40–66) ไม่ต้องสงสัยเลยว่าความปรารถนา

ของพระจุลจอมเกล้าฯ เช่นนี้ย่อมหมายใจถึงลูกชายทั้งหมดที่กำลังศึกษาอยู่ในยุโรป

งานศึกษาประวัติศาสตร์นักเรียนนอกของอาทิตย์ เจียมรัตตัญญู (2558: 562) เสนอไว้แล้วอย่างน่าสนใจว่า นักเรียนนอกในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 คือกลุ่มทางสังคมที่อยู่ในภาวะก้ำกึ่งจากการเปลี่ยนผ่านในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นมิติพื้นที่ มิติภูมิปัญญา มิติวัฒนธรรม และมิติวัย และภาวะก้ำกึ่งดังกล่าวเปิดโอกาสให้แก่การกระทำที่อาจขัดต่อมาตรฐานต่างๆ กระทั่งนักเรียนนอกที่อยู่ท่ามกลางอันตรายจากการเปลี่ยนผ่านต่างๆ กลายเป็นบุคคลอันตรายเสียเองในที่สุด สำหรับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ความเป็นไปได้ที่จะสูญเสียศรัทธาในพุทธศาสนาและการสวมกิริยามารยาทที่เป็นตะวันตกนั้นไม่เป็นที่ประจักษ์แก่พระจุลจอมเกล้าฯ ในทางตรงกันข้าม พระองค์สามารถรักษาความเป็นไทยเอาไว้ด้วยการแสดงตัวเป็นผู้เกื้อกูลพุทธศาสนาในดินแดนที่ตนออกไปศึกษา ดังในคราวที่กลับมาเยือนสยามชั่วคราวเมื่อ พ.ศ. 2442 พระองค์ได้ขอแบ่งอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าที่เพิ่งค้นพบในอินเดียจากพระจุลจอมเกล้าฯ เพื่อมอบให้แก่พุทธศาสนิกชนในรัสเซีย หลังกลับสู่รัสเซียและทำการมอบอัฐิธาตุเรียบร้อยแล้ว เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เขียนจดหมายถึงพระจุลจอมเกล้าฯ และบรรยายฉากการมอบอย่างละเอียด พร้อมทั้งย้ำว่า “พระราชกุศลซึ่งได้ทรงบำเพ็ญในครั้งนี้เปนอย่างใหญ่มาก” และว่าตนเอง “มีความยินดีเปนอันมากที่ได้เปนผู้จัดการสำเร็จตลอด” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 157) ขณะที่พระจุลจอมเกล้าฯ ไม่เพียงตอบจดหมายชื่นชมผู้เป็นลูกเท่านั้น หากยังแสดงความปลาบปลื้มด้วยการ “แต่งข่าวลงราชกิจจาจากหนังสือเล็ก” เพื่อประกาศให้สาธารณชนรับทราบถึงการกุศลที่ลูกชายเป็นผู้ “อนุเคราะห์” ด้วย (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 162; พระราชทานพระสารีริกธาตุ, 118: 685–686)

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ยังถูกทดสอบจากอันตรายชนิดอื่นของการข้ามชาติและวัฒนธรรมต่อไปอีก โดยเฉพาะเมื่อผู้เป็นลูกสุ่มเสี่ยงที่จะมีความรักข้ามชาติกับผู้หญิงต่างเชื้อชาติซึ่งละเมิด

ต่อความคาดหวังของผู้เป็นพ่อและกฎเกณฑ์ของราชสำนัก ความสัมพันธ์ทางเพศข้ามชาติโดยเฉพาะกับชาวตะวันตกเช่นนี้ถูกพิจารณาว่าเป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อระเบียบทางสังคมและการควบคุมประชากรของสยามมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นอย่างช้า ดังที่ราชสำนักของอยุธยาซึ่งในเวลานั้นเปิดสัมพันธ์กับชาติตะวันตกมากขึ้นและกลายเป็นเมืองท่านานาชาติได้สั่งห้ามราษฎร “ยกลูกสาวหลานสาวให้เปนเมียฝารัง” ซึ่ง “ถืออย่างมฤฉาทิฐินอกพระ[พุทธ]ศาสนา” และอาจ “เบียดเบียนพระนครธานีขอบขันทเสมา” (ธีรวัต ณ ป้อมเพชร, 2550: 244–245) และเมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 25 ความสัมพันธ์ทางเพศข้ามชาติยิ่งกลายเป็นปัญหาที่ทบทวีขึ้นอีก เนื่องจากการขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่ก่อให้เกิดการเดินทางข้ามถิ่นฐานขนานใหญ่และเปิดโอกาสให้ผู้คนต่างเชื้อชาติมีปฏิสัมพันธ์และสร้างความสัมพันธ์อันลึกซึ้งต่อกัน

แน่นอนว่าความสัมพันธ์ทางเพศข้ามชาติอาจเกิดขึ้นได้สองรูปแบบ หนึ่งคือระหว่างชาวต่างชาติที่เข้ามาในสยามกับคนในบังคับสยาม และอีกหนึ่งคือระหว่างคนในบังคับสยามที่ข้ามถิ่นฐานไปยังต่างแดนกับชาวต่างชาติในที่นั้น สำหรับสยามซึ่งขณะนั้นตกอยู่ในสภาพกึ่งอาณานิคม ความสัมพันธ์แบบแรกเกี่ยวข้องอย่างยิ่งกับปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เนื่องจากก่อให้เกิดความคลุมเครือเกี่ยวกับสถานะทางกฎหมายของผู้ที่แต่งงานกับชาวต่างชาติที่ได้รับสิทธิดังกล่าว ตลอดจนลูกที่เกิดจากการแต่งงานนั้น (ดู ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2549: 81–86) ขณะที่ความสัมพันธ์แบบหลังคือปัญหาที่มักเกิดขึ้นโดยตรงกับนักเรียนที่ราชสำนักสยามส่งออกไปศึกษาในยุโรป กรณีอื้อฉาวที่สุดของปัญหานี้เกิดขึ้นในต้นทศวรรษ 2440 เมื่อลูกชายขุนนางคนสำคัญแต่งงานข้ามเชื้อชาติหลังออกไปศึกษาในอังกฤษโดยไม่ได้รับอนุญาตจากกษัตริย์ตามธรรมเนียมราชสำนัก ซ้ำร้ายยังก่ออาชญากรรมรุนแรงด้วยการยิงภรรยาชาวอังกฤษของตนบาดเจ็บสาหัส (ดู Loos, 2012) ราชสำนักที่วิตกต่อปัญหาการแต่งงานข้ามเชื้อชาติจึงออกคำสั่งให้ราชทูตในยุโรปสอดส่อง

และกวดขันนักเรียนหลวงที่ “มีความเสนหารักใคร่ติดพันธ์ชอบพอแก่หญิง” ไม่ให้ “ถึงแก่กล่าวสู่ขอกันโดยไม่ได้ขอพระบรมราชานุญาต” และให้ลงโทษนักเรียนที่ฝ่าฝืนด้วยการตัดเงินค่าเล่าเรียนและส่งตัวกลับกรุงเทพฯ ในทันที (กระทรวงศึกษาธิการ, 2442)

ดังนั้นเมื่อได้รับรายงานว่าเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “ชอบพอกับผู้หญิงลครคนหนึ่ง” ระหว่างที่ศึกษาอยู่ในรัสเซีย พระจุลจอมเกล้าฯ จึงมีจดหมายตักเตือนผู้เป็นลูกซึ่งอยู่ในวัยที่ “ไม่เป็นเด็กนักแล้ว” ให้ “ประพฤติรักษาตัวให้ดี” ด้วยความวิตกและกลัวว่าลูกชาย “จะเพลิดเพลินถลำตัวเข้าไป” และสั่งห้ามอย่างเด็ดขาดว่า “การจะเปนอย่างไรก็ตามแต่ จะเปนขอแต่อย่าให้ไปเอาฝรั่งเข้ามา” เพราะจะเป็นเหตุให้ “ฉิบหายล่มจมแลให้ความลำบากเปนอันมาก” พร้อมทั้งห้ามปรามและตัดพ้ออยู่ในทีว่าหาก “หลวมตัวเข้าไป” จน “เกิดความขึ้น” ย่อม “นับว่า เปนอันเล็กแกล้งฆ่าพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 224–226) ข้อความที่ท่วมท้นไปด้วยอารมณ์และพระจุลจอมเกล้าฯ บรรจงเลือกมาบรรยายเพื่อให้ผู้เป็นลูกรับรู้ถึงความวิตกของตนเช่นนี้คงไม่ใช่เพียงการตะล่อมให้ผู้เป็นลูกประพฤติตัวอยู่ในร่องในรอยที่ผู้เป็นพ่อคาดหวังอย่างตรงไปตรงมาเท่านั้น ในทางตรงกันข้าม อารมณ์ที่ท่วมท้นยังเผยให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความคาดหวังและความผิดหวังที่พ่อมีต่อลูกชายนั้นกระทบร้าวลึกลงไปถึงชีวิตและจิตใจของพระจุลจอมเกล้าฯ มากเพียงไร การ “เอาฝรั่งเข้ามา” ที่พระองค์ห้ามเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ไว้อย่างเด็ดขาดจึงเป็นมากกว่าความรังเกียจเดียดฉันท์การแต่งงานข้ามเชื้อชาติที่เป็นข้อห้ามในครอบครัวชนชั้นนำ หากคือการทำลายความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ ลงอย่างสิ้นเชิง และการ “ตรอมใจตาย” ที่พระองค์ตัดพ้อไว้ก็ไม่ได้หมายถึงการสิ้นสุดชีวิตทางกายลง แต่คือการพังทลายลงของตัวตนที่ประกอบขึ้นจากความเป็นพ่อซึ่งเป็นตัวตนด้านที่สำคัญที่สุดด้านหนึ่งของผู้ชาย

หลังจากได้รับจดหมายตักเตือน เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ มีจดหมายตอบกลับเพื่ออธิบาย “เรื่องกวนพระทัย” ผู้เป็นพ่อด้วยการยืนยันว่า “ความสนิทสนมกับนักแสดงหญิงคนหนึ่ง” ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่ “เกินเลยไปกว่าเพื่อนสนิท” ไม่เพียงเท่านั้น เพื่อให้ผู้เป็นพ่อเชื่อมั่นในถ้อยคำยืนยันของตนเอง พระองค์ยังออกตัวอย่างหนักแน่นในจดหมายว่าคำสั่งสอนและตักเตือนที่หวังดีของพระจุลจอมเกล้าฯ คือ “พระเดชพระคุณล้นเกล้าฯ” ซึ่งทำให้ตนเองรู้สึก “ดีใจ” ที่มีพ่อ “ใจดีและมีพระเมตตา” เสมอมา และขอให้ผู้เป็นพ่อ “สบายพระทัยแลเชื่อใจ” ว่าตนเองจะ “ไม่ทำอันใดที่ไม่ควรทำแลเสื่อมเสียชื่อเสียง” พร้อมทั้งตำหนิผู้ที่รายงานความประพฤติของตนเองให้พระจุลจอมเกล้าฯ ทราบว่า “ไม่ได้มีความประสงค์ดี” และ “พยายามที่จะทำลายข้าพระพุทธเจ้า” และว่าการรายงานที่ปรักปรำตนเองนั้นเป็น “ความชั่วร้ายที่สุดในโลกนี้” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 231–232) สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อได้รับคำตอบเช่นนี้ ไม่ว่าจะคลายสงสัยลงหรือไม่ก็ตาม จดหมายของพระองค์ที่มีไปถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้เปลี่ยนท่าทีจากการตัดพ้อในจดหมายฉบับก่อนไปในทางตรงกันข้ามด้วยการชื่นชมที่ลูกชาย “ตั้งอยู่ในโอวาทของบิดา โดยความรักไม่แต่ความกลัว” และสำทับว่า “ยินดีมากถ้าเล็กมีสติสัมปชัญบริบูรรณจะรวังรักษาตัวดีได้แล้ว” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 235–236) ความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ ในที่นี้จึงเติมเต็มกลับขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งจากการที่ลูกชายแสดงท่าทียอมรับคำตักเตือนและสั่งสอนด้วยความเต็มใจและสำนึกถึง “พระเดชพระคุณ” และให้คำมั่นว่าจะประพฤติตัวให้อยู่ในความคาดหวังของผู้เป็นพ่อ หลังจากนี้ จดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ก็ไม่ได้เอ่ยถึงปัญหานี้อีกต่อไปแต่อย่างใด ซึ่งในแง่หนึ่งคงเป็นไปเพื่อแสดงให้ผู้เป็นลูกประจักษ์ถึงความเชื่อใจที่ตนเองมอบให้นั่นเอง

ปัญหาที่ดูจะยุติลงแล้วนี้จะกลับเป็นปัญหาขึ้นอีกครั้งในหลายปีถัดมาเมื่อเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เริ่มต้นความสัมพันธ์ข้ามเชื้อชาติครั้งใหม่จนถึงขั้นแต่งงานกับผู้หญิงชาวรัสเซียนามคัทริน เดสนิตสกี (Catherine Desnitski)

ก่อนเดินทางกลับสยามอย่างถาวร ทั้งคู่ทำพิธีแต่งงานที่ตุรกีตามพิธีกรรมแบบคริสตศาสนา โดยที่ผู้เป็นเจ้าฟ้าตระหนักดีว่าการกระทำเช่นนี้ “เป็นเรื่องคอขาดบาดตาย” เพราะ “ไม่เคยมีมาก่อนที่เจ้านายไทย ซึ่งเป็นพระราชโอรสของกษัตริย์ที่เป็นพุทธศาสนิกชนชาติหนึ่งในโลก จะมาทำพิธีสมรสในโบสถ์คริสต์ศาสนา” (นริศรา จักรพงษ์ และไอลีน ฮันเตอร์, 2560: 69) จากนั้นทั้งคู่จึงมุ่งหน้าสู่สิงคโปร์ และจากสิงคโปร์ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้ล่วงหน้าเข้าสู่กรุงเทพฯ โดยลำพังและรอคอยโอกาสอันเหมาะสมที่จะให้ภรรยาตามเข้ามา ทว่าไม่ทันไรก็เกิดข่าวลือแพร่สะพัดในกรุงเทพฯ ว่าเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ มีภรรยาพำนักอยู่ในสิงคโปร์ และล่วงรู้ถึงพระจุลจอมเกล้าฯ ในที่สุด ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ นับจากนี้จึงเป็นไปในทางที่เลวร้ายลง และเต็มไปด้วยความผิดหวังและหมดซึ่งความยินดีของผู้เป็นพ่อยิ่งกว่าในเวลาที่เคยตัดพ้อผู้เป็นลูกว่า “แกล้งฆ่าพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย”

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ยังผลให้ความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ และความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พังทลายลงเพียงไรนั้น จะเห็นได้จากถ้อยคำในจดหมายถึงลูกชายที่ผู้เป็นพ่อใช้บรรยาย “ใจคอ” ของตนเองและตำหนิผู้เป็นลูกด้วยความน้อยเนื้อต่ำใจดังนี้

> ในอาการที่พ่อเปนเช่นนั้น ไม่ใช่เปนแต่เพราะความโกรธ เพราะเหตุว่า ความรักของพ่อไม่อยู่แก่ตัวประการใดเล็กย่อมทราบหมดแล้ว ธรรมดารักย่อมปราถนาแต่จะเหนความเจริญของคนที่รัก เมื่อมาเหนคนซึ่งเปนที่รักตั้งอยู่ในฐานะที่น่าเก้อขวย ก็ย่อมนึกกระดากกระเคืองใจแทน แลย่อมมีความปราถนาจะให้เปนที่นิยมนับถือแลเปนที่มั่นใจของคนทั้งปวง มาเหนตกอยู่ในที่คนไม่นิยมฤๅหนักใจไปจนไม่วางใจ เพราะเหนว่า เอาแต่ใจตน ไม่นึกถึงการที่มีผล เปนคุณ ฤๅ เปนโทษ ปราศจากวิจารณ คือ ความพิจารณารอบคอบ ขันติความอดทน การข่มใจในทางปรารถนา ซึ่งไม่เปนประโยชน์ในทางที่จะตั้งตัวให้เจริญภายน่า ลุอำนาจแก่ความปรารถนา ยอมตัวให้ตกไปเสียจากที่ตั้งอันดี (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 388)

ความเป็นพ่อและความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายที่เห็นได้จากข้อความนี้จึงไม่ได้พังทลายลงจากการประพฤติผิดอย่างรุนแรงของผู้เป็นลูกที่นำมาซึ่งความโกรธขึ้งของผู้เป็นพ่อเท่านั้น ทว่าที่สำคัญกว่าคือเพราะผู้เป็นลูกไม่ไยดีต่อความรักและความปรารถนาดีของผู้เป็นพ่อที่หวังให้ลูกมีความเจริญและเป็นที่ยอมรับของผู้คน การแต่งงานข้ามเชื้อชาติไม่ใช่ปัญหาในตัวเองโดยลำพัง แต่เป็นเพียงเหตุตั้งต้นที่ผู้เป็นพ่อเห็นว่าจะทำลายอนาคตของผู้เป็นลูกลง โดยเฉพาะการทำให้ลูกซึ่งเป็นทั้ง “ข้าราชการคนหนึ่ง” และ “เจ้านายชั้นสูง” สูญสิ้นหนทางแห่งความเจริญและไม่เป็นที่ยอมรับของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ผู้เป็นพ่อย่อม “ใจคอซึมไป” และตกอยู่ใน “ความเศร้าสลดใจ” และ “ความง่วงเหงาใจ” จน “ไม่รื่นเริงได้” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 388–389)

การแต่งงานข้ามเชื้อชาติของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ดูจะส่งผลกระทบต่อจิตใจของพระจุลจอมเกล้าฯ ยิ่งขึ้นอีกหลังผู้เป็นลูกและภรรยาชาวรัสเซียให้กำเนิดลูกชายด้วยกันในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2450 (ปฏิทินเก่า) เมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์ตัดสินใจ “บอกเปนคำขาด” ไม่อนุญาตให้ลูกชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เป็น “เจ้า” ซึ่งอาจทำให้ตนเองตกที่นั่งกลายเป็นพ่อที่ไม่ดีในสายตาของลูก พระองค์จึงต้องเน้นย้ำว่าการตัดสินใจเช่นนี้ไม่ใช่เพราะ “ไม่มีความเมตตาปราณี” และขอให้ผู้เป็นลูก “คิดดู” ว่าคนทั่วไป “เหนเลวทรามเพียงไรเมื่อไปคบหาผู้หญิงฝรั่ง” ดังนั้นลูกที่เกิดมาย่อม “ไม่มีแห่งใดนับว่าเปนเจ้า” หากยอมให้เป็นเจ้าก็อาจเป็นตัวอย่างให้เกิดเรื่องซ้ำรอยกับลูกชายคนอื่นๆ อีก[3] “ไปมีลูกกับใครๆ ในทิศานุทิศใดๆ ก็จะต้องยอมรับว่า เปนเจ้าไปหมด ซึ่งผิดจากประเพณีเมือง” นอกจากนี้ พระองค์ยังยืนยันอีกว่ากษัตริย์คือผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดที่จะ “เลือกให้เปนเจ้า ฤๅไม่ให้เปน จะตั้งก็ได้ จะถอดก็ได้” และว่า “ลูกเจ้าลูกเธอที่เปนเจ้าเพราะเจ้าแผ่นดินยอมรับให้เปนเจ้า ที่ไม่ยอมรับก็มีถมไปทั้งไทยทั้งฝรั่ง” พร้อมทั้งย้ำเตือนเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ว่ากฎเกณฑ์เกี่ยวกับ “ผู้รับราชสมบัติเมืองไทย” ถือว่าลูกชายกษัตริย์ทั้งเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า “มีท่าทางอาจที่จะเลือกตั้งเปนรัชทายาทต่อไปได้ทั้งนั้น”

หากไม่มีการสถาปนามกุฎราชกุมารเอาไว้ เพื่อให้ยอมรับว่าลูกที่เกิดมานั้นไม่ควรแก่การเป็นเจ้าและไม่อยู่ในข่ายที่จะได้รับราชสมบัติ (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 391)

ไม่ต้องสงสัยเลยว่าปัญหาที่เกิดขึ้นจะไม่นำไปสู่ความเหินห่างระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ หนังสืออัตชีวประวัติลูกชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ บอกเล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างปู่กับพ่อของตนเองในช่วงเวลานั้นว่าทั้งคู่ต่าง “คุมเชิง” กันอยู่ และ “ต่างฝ่ายต่างไม่อยากจะเป็นคนแรกที่จะดีกันในเรื่องนี้” (จุลจักรพงษ์, 2566: 32) หากคำบอกเล่านี้ใกล้เคียงกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจริง การ “คุมเชิง” สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ก็อาจเป็นท่าทีที่เลือกแสดงออกเพื่อภาคทัณฑ์ให้ผู้เป็นลูกสำเหนียกถึงความผิดที่ก่อขึ้น และสำหรับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ก็คือการปฏิเสธความผิดของตนเองนั่นเอง อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ย่อมเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เสมอ โดยเฉพาะในห้วงเวลาที่ความรู้สึกนึกคิดที่กำกับความสัมพันธ์นั้นแปรเปลี่ยนไป ดังนั้นเมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ คลายความไม่พอใจลงและ “ออกคิดถึง” ผู้เป็นลูก พระองค์จึงอนุญาตให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “มากินข้าวด้วยวิกละครั้ง” เพื่อให้ “เปนที่สบายใจดี” แม้ว่าจะ “มีเคืองมีฉุนเปนครั้งคราว” ก็ตาม (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 394) ในแง่นี้ ความสัมพันธ์ที่มึนตึงระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงประกอบและปะปนไปด้วยความรู้สึกที่หลากหลายและสับสน แต่เมื่อความ “คิดถึง” กลับกลายเป็นตัวบ่งชี้สำคัญที่ชี้นำความรู้สึกของผู้เป็นพ่อ ความสัมพันธ์ที่เคยตึงเครียดจึงผ่อนคลายไปในทางที่ดีขึ้น พระจุลจอมเกล้าฯ เริ่มวางท่าที “คุมเชิง” ลงด้วยการเปิดโอกาสให้ลูกชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้ “เฝ้าหลายครั้ง” แม้จะยังไม่ยอมรับให้เป็น “หลานอย่างเปิดเผย” ก็ตาม (จุลจักรพงษ์, 2566: 35)

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกซึ่งเป็นความสัมพันธ์สองทาง การปรับความสัมพันธ์ที่มีปัญหาให้ดีขึ้นย่อมไม่อาจมาจากผู้เป็นพ่อแต่ถ่ายเดียว ทว่าต้องมาจากผู้เป็นลูกอีกถ่ายหนึ่งด้วย อย่างไรก็ดี ด้วยความสัมพันธ์แบบ

ครอบครัวที่พ่อเป็นใหญ่และลูกเป็นรอง ขณะที่พระจุลจอมเกล้าฯ แสดงท่าทีคลายความไม่พอใจลงซึ่งหมายถึงการให้อภัยแก่ผู้เป็นลูกอยู่ในที ลูกย่อมไม่อาจแสดงท่าทีในลักษณะเดียวกันได้ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ แสดงเจตจำนงต่อผู้เป็นพ่อว่าตนประสงค์ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุในพุทธศาสนาหลังจากทำราชการเป็นหลักเป็นฐานแล้ว พร้อมทั้งเน้นย้ำว่า “เสียใจมาก” ที่ยังไม่ได้อุปสมบท เนื่องจากยังไม่อาจหาผู้ทำหน้าที่ในตำแหน่งนายพลทหารบกแทนตนเองได้ (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 395–396) หากการอุปสมบทซึ่งเป็นประเพณีที่ผู้ชายในฐานะลูกมักถือปฏิบัติมีความหมายเท่ากับการแสดงความกตัญญูต่อบุพการีแล้ว การแสดงเจตจำนงของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ และการให้เหตุผลที่ยังไม่ได้อุปสมบทย่อมไม่ใช่อื่นใดนอกจากการทำให้ผู้เป็นพ่อประจักษ์ว่าตนยังคงสำนึกรู้ถึงบุญคุณอยู่เสมอ นอกจากนี้ พระองค์ยังเปรยให้ผู้เป็นพ่อทราบถึงความคับข้องใจที่ถูกเยาะเย้ยจากผู้คนว่าไม่ได้ตั้งใจจะอุปสมบทจริง เนื่องจากผู้คนเหล่านั้นเห็นว่าตนเอง “โซ๊ดฝรั่ง” ซึ่งหมายถึงการประพฤติตัวเป็นตะวันตกจนล้นเกินและปฏิเสธความเป็นไทย (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 396) ไม่ต้องสงสัยเลยว่าการแต่งงานข้ามเชื้อชาติจะเป็นปมเขื่องทางความรู้สึกที่ทำให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ อึดอัดต่อการถูกเยาะเย้ยมากเพียงไร ดังนั้นการแสดงเจตจำนงที่จะอุปสมบทจึงอาจเป็นการบอกโดยนัยแก่ผู้เป็นพ่อว่าการแต่งงานข้ามเชื้อชาติมิได้ทำให้ตนเองสวมความเป็นตะวันตกเอาไว้จนล้นเกิน พร้อมทั้งแสดงให้ประจักษ์ถึงความกตัญญูซึ่งเป็นคุณค่าสำคัญที่ผู้เป็นลูกต้องเกาะกุมเพื่อให้ดำรงตัวอยู่ในปทัสถานของความเป็นลูกชายที่ดีและเพื่อไถ่โทษที่ตนเองได้สร้างความผิดหวังอย่างรุนแรงให้แก่ผู้เป็นพ่อ

อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายที่ดูจะมีทิศทางที่ดีขึ้นนี้ต้องปิดฉากลงชั่วนิรันดร์เมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ เสียชีวิตใน พ.ศ. 2453 ทว่าความตายก็ได้เผยให้เห็นว่าพ่อมีความสำคัญต่อชีวิตและจิตใจของลูกมากเพียงไร ในจดหมายที่คัทรินเขียนถึงพี่ชายของเธอได้บรรยายถึงความรู้สึกของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในยามที่สูญเสียผู้เป็นพ่อไว้ว่า “เล็กดูจะเสียใจมาก ร้องไห้

เหมือนกับเด็กๆ เพราะเคารพรักบูชาพระราชบิดามาก” และเธอเองต้อง “พยายามอย่างดีที่สุดที่จะช่วยให้เล็กรู้สึกดีขึ้น” (นริศรา จักรพงษ์ และไอลีน ฮันเตอร์, 2560: 98) หากคำบรรยายนี้ไม่เกินจริงไปนัก การสูญเสียผู้เป็นพ่อได้ส่งผลทางอารมณ์อย่างลึกซึ้งและทำให้ผู้เป็นลูกต้องสูญเสียตัวตนบางด้านไปในชั่วขณะของความโศกเศร้า โดยเฉพาะความเป็นผู้ใหญ่และความเป็นชาย ดังที่เห็นได้จากคำบรรยายในจดหมายของคัทรินซึ่งแง้มให้เห็นว่าสามีของเธอไม่อาจประคับประคองท่วงทีของความเป็นผู้ใหญ่เอาไว้ได้และร้องไห้ออกมาราวกับเป็น “เด็ก” ในยามสูญเสีย และไม่อาจควบคุมตนเองไม่ให้แสดงความเสียใจออกมาซึ่งเป็นหนึ่งในคุณสมบัติสำคัญของความเป็นชาย

บทสรุป

บทความนี้ได้อภิปรายประวัติศาสตร์ครอบครัวจากความสัมพันธ์ทางเพศสภาพแบบพ่อ-ลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 โดยศึกษาจากความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ แม้ว่าความสัมพันธ์ของทั้งคู่จะไม่ใช่ประเด็นใหม่ที่ไม่เคยได้รับความสนใจมาก่อน แต่งานเขียนประวัติศาสตร์ก่อนหน้านี้มุ่งให้ภาพด้วยการสรรเสริญพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์และพ่อผู้เล็งเห็นการณ์ไกลและให้การศึกษาสมัยใหม่แก่ลูกๆ เพื่อประโยชน์ของประเทศที่กำลังเผชิญภัยพิบัติจากการล่าอาณานิคม รายละเอียดของความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในฐานะลูกชายจึงไม่เคยมีความหมายมากไปกว่าการเป็นสีสันของประวัติศาสตร์ราชสำนักสมัยพระจุลจอมเกล้าฯ บทความนี้มุ่งพิจารณาสิ่งที่เคยเป็นเพียงสีสันเสียใหม่ด้วยแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัว โดยให้ความสนใจลงลึกไปในรายละเอียดต่างๆ ของความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างสมาชิกในหน่วยความสัมพันธ์พื้นฐานอย่างครอบครัว และมุ่งหมายที่จะขยายประเด็นการศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัวที่เดิมมักจำกัดขอบเขตอยู่ที่เรื่องเกี่ยวกับผู้หญิงและความสัมพันธ์

ทางเพศสภาพแบบสามี-ภรรยาให้ออกไปสู่ประเด็นอื่นอย่างความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายซึ่งยังไม่สู้เป็นที่สนใจมากนักในหมู่นักประวัติศาสตร์ไทยด้วย

ประเด็นสำคัญที่บทความนี้มุ่งพิจารณาคือประสบการณ์ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำที่สังเกตได้จากหลักฐานประเภทจดหมายครอบครัวในกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ กรณีศึกษานี้ฉายภาพให้เราเห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างพ่อผู้เป็นกษัตริย์กับลูกชายผู้เป็นเจ้าฟ้าถูกหล่อหลอมและประกอบขึ้นจากเงื่อนไขนานัปการที่ทำให้ความสัมพันธ์ซับซ้อนต่างไปจากประสบการณ์ในครอบครัวชนชั้นอื่น ๆ แรกสุดคือธรรมเนียมราชสำนักที่เน้นลำดับชั้นทางสังคมของสมาชิกราชวงศ์และให้ความสำคัญแก่ลูกชายกษัตริย์ที่เป็นมีชาติกำเนิดเป็นเจ้าฟ้าเป็นพิเศษกว่าลูกที่มีชาติกำเนิดระดับรองลงไป และที่ยิ่งไปกว่านั้นคือสถานการณ์ใหม่ที่ครอบครัวชนชั้นนำในเวลานั้นต้องประสบอันเนื่องมาจากการก่อรูปขึ้นของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่อาศัยสมาชิกราชวงศ์เป็นกำลังสำคัญ การขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มาพร้อมกับวาทกรรมครอบครัวผัวเดียวเมียเดียว และการแสวงหาสถานะของประเทศท่ามกลางระเบียบโลกอย่างใหม่ ทั้งหมดนี้ยังผลให้ลักษณะความสัมพันธ์ในครอบครัวชนชั้นนำโดยเฉพาะพ่อกับลูกชายเปลี่ยนแปลงไปโดยเฉพาะในห้วงเวลาที่ผู้เป็นพ่อส่งลูกชายออกไปศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ในยุโรป

การออกไปศึกษาในยุโรปของลูกทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายกลับกลายเป็นความสัมพันธ์ทางไกล จดหมายติดต่อระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เผยให้เห็นว่าผู้เป็นพ่อพยายามอย่างยิ่งที่จะแสดงบทบาทให้สมบูรณ์ตามปทัสถานของความเป็นพ่อที่ดีที่ตนเองคาดหวังในทางต่างๆด้วยการแสดงความคิดถึง การให้การศึกษา การให้คำแนะนำและการดูแลครอบครัว ทว่าการออกไปศึกษาในยุโรปของลูกชายย่อมไม่อาจหลีกพ้นไปจากอันตรายของการข้ามชาติและวัฒนธรรมซึ่งล่อแหลมต่อความเป็นไทยและไม่อาจเป็นที่ยอมรับได้ในครอบครัวชนชั้นนำเวลานั้น โดยเฉพาะ

การมีความรักและการแต่งงานข้ามเชื้อชาติ ดังนั้นเมื่อเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ไม่อาจทัดทานอันตรายชนิดนี้ตามที่ผู้เป็นพ่อคาดหวังเอาไว้ได้ ผลที่ตามมาจึงไม่ใช่เพียงสายสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายที่เลวร้ายลงเท่านั้น หากคือการทำลายความเป็นพ่อซึ่งเป็นตัวตนด้านที่สำคัญที่สุดด้านหนึ่งของพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะผู้ชายคนหนึ่งลงอย่างสิ้นเชิงด้วย ดังที่เห็นได้จากข้อความในจดหมายที่พระองค์ตักเตือนและห้ามปรามไม่ให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ถลำตัวไปมีความสัมพันธ์ข้ามเชื้อชาติกับผู้หญิงตะวันตก เพราะการกระทำเช่นนั้นจะไม่เพียงเป็นเหตุให้ลูกต้อง “ฉิบหายล่มจม” และ “ลำบากเปนอันมาก” เท่านั้น แต่เหนืออื่นใดคือเป็นการ “แกล้งฆ่าพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย” อีกด้วย

เชิงอรรถ

[1] บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์เพศสภาพของความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พ.ศ. 2439-2453” ที่กำลังดำเนินการอยู่ โดยใช้ทุนวิจัยส่วนตัว อนึ่ง ผมขอขอบคุณ ดร.พนารัตน์ อานามวัฒน์ สำหรับข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ยิ่งต่อการปรับปรุงบทความนี้ ผศ. ดร.ตามไท ดิลกวิทยรัตน์ สำหรับบทสนทนาระหว่างการเขียนบทความ รวมถึงผู้ทรงคุณวุฒิที่พิจารณาบทความนี้

[2] นอกจากเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พระจุลจอมเกล้าฯ ยังมีจดหมายติดต่อกับลูกชายคนอื่นอีก เท่าที่มีการตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ได้แก่ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และสี่พระองค์เจ้าซึ่งเป็นลูกชายรุ่นแรกที่พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งไปศึกษาในยุโรป อย่างไรก็ดี เฉพาะจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ เท่านั้นที่ได้รับการตีพิมพ์ ขณะที่จดหมายจากฝ่ายลูกไม่ได้รับการตีพิมพ์รวมไว้ (ดู *พระบรมราโชวาท,* 2466: 1–19; *ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5,* 2493: 1–23; *พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,* 2493: 11–96; *งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์วัฒนาธร จิรประวัติ*, 2541: 75–90) เราจึงไม่อาจสังเกตความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับลูกคนอื่นได้มากเท่ากับกรณีเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ที่ปรากฏจดหมายจากทั้งพ่อและลูกชาย ทั้งนี้ ต้นฉบับของชุดจดหมาย

ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้รับการแปลงเป็นดิจิทัล (digitized) และเคยเผยแพร่ในเว็บไซต์หอสมุดแห่งชาติอังกฤษ (British Library) แต่เนื่องจากการถูกโจมตีทางไซเบอร์ (cyber-attack) ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2566 ทรัพยากรออนไลน์บางส่วนซึ่งรวมถึงจดหมายชุดนี้จึงไม่สามารถให้บริการได้ตามปกติในปัจจุบัน บทความนี้จึงอาศัยฉบับถอดข้อความจากต้นฉบับลายมือเป็นตัวพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ริเวอร์บุ๊คส์ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2560 แทน

[3] ใน พ.ศ. 2457 ราชสำนักสยามและกระทรวงการต่างประเทศได้ออกประกาศอย่างเป็นทางการห้ามสมาชิกราชวงศ์ ข้าราชการ และนักเรียนในต่างประเทศแต่งงานกับชาวต่างชาติก่อนได้รับอนุญาตจากกษัตริย์ (กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6, 2457) และท่าทีเดียดฉันท์การแต่งงานข้ามเชื้อชาติเช่นนี้จะนำไปสู่การตรากฎมนเทียรบาลให้ยกเว้น “เจ้านายผู้เปนเชื้อพระบรมราชวงศ์” ที่ “มีพระชายาเปนนางต่างด้าว” จากลำดับการสืบราชสันตติวงศ์ในท้ายที่สุด (กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์, 2467: 207–208)

บรรณานุกรม

กัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า. *จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระนามพระราชโอรส พระราชธิดา และพระราชนัดดา* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: บรรณกิจ 1991, 2548.

กฎมณเฑียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์. (2467). *ราชกิจจานุเบกษา.* เล่ม 41, หน้า 195–213.

กฎหมายข้อบังคับสำหรับนักเรียนสยามที่เรียนวิชาอยู่ณประเทศยุโรป. (108). *ราชกิจจานุเบกษา.* เล่ม 6 แผ่นที่ 44, หน้า 379–382.

กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1. (2505). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.

กระทรวงศึกษาธิการ. (2442, 29 ส.ค.–4 พ.ย.). ศธ.21/16. มีพระบรมราชโองการห้ามนักเรียนทุนหลวงในประเทศยุโรปรักใคร่กับผู้หญิง. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรุงเทพฯ.

กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. (2457, 2 พ.ค.–3 ก.ค.). ร.6 บ 1.6/7. ห้ามไม่ให้พระบรมวงษานุวงษ์ ซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศ แต่งงานกับชาวต่างประเทศ. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรุงเทพฯ.

งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์วัฒนาธร จิรประวัติ ต.อ.จ. ณ เมรุใต้ วัดเทพศิรินทราวาส. (2541). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.

จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2566). *เกิดวังปารุสก์ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสมัยประชาธิปไตย* (พิมพ์ครั้งที่ 19). กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จฯ พระ. (2468). *ระยะทางเที่ยวชวา กว่าสองเดือน*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

จิรวัฒน์ อุตตมะกุล. (2546). *พระภรรยาเจ้าและสมเด็จเจ้าฟ้าในรัชกาลที่ 5.* กรุงเทพฯ: มติชน.

โจรี, แพทริค. (2563). *ทฤษฎีกษัตริย์โพธิสัตว์: เวสสันดรชาดกในประวัติศาสตร์ไทย* [Thailand's Theory of Monarchy: The Vessantara Jātaka

and the Idea of the Perfect Man] (ฑิตฐิตา ชิ้มเจริญ, แปล). กรุงเทพฯ: อิลลูมิเนชันส์ เอดิชันส์.

ฉลอง สุนทราวาณิชย์. (2516). *รุสเซีย-ไทยสมัยรัชกาลที่ 5–6.* กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

_____. (2544). การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป. ใน กาญจนี ละอองศรี และธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (บ.ก.), *ลือโคตรเง่าก็เผาแผ่นดิน (รวมบทความเนื่องในวาระครบรอบ 60 ปีชาญวิทย์ เกษตรศิริ)* (น. 227–264). กรุงเทพฯ: มติชน.

ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ภาคปกิณณกะ ภาค 1. (2493). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.

ณัฏฐพงษ์ สกุลเลี่ยว. (2564). จากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์สู่ความสัมพันธ์เชิงมิตรภาพ: อารมณ์ความรู้สึกและชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางไทยในทศวรรษ 2500–2530. *มนุษยศาสตร์สาร*, 22(เพิ่มเติม), 95–111.

_____. (2567). ชีวิตครอบครัวของกระฎุมพีข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม. *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร,* 20(2), 91–117.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2498). *ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง).* ม.ป.ท.: ม.ป.พ.

ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2549). การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม: ไทยกับ “ฝรั่ง” ในประวัติศาสตร์สังคมสยาม. *ศิลปวัฒนธรรม*, 27(5), 79–92.

ถึงลูกชายเล็ก: พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 และลายพระหัตถ์ สมเด็จฯ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. (2560). กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊คส์.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2550). *เชื้อโรค ร่างกาย และรัฐเวชกรรม: ประวัติศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่ในสังคมไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธงชัย วินิจจะกูล. (2544). ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม จากยุคอาณานิคมอำพราง สู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของกระฎุมพีไทยในปัจจุบัน. *ศิลปวัฒนธรรม*, 23(1), 56–65.

_____. (2546). ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิวิไลซ์ เมื่อชนชั้นนำสยามสมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและพิพิธภัณฑ์ทั้งในและนอกประเทศ. *รัฐศาสตร์สาร*, 24(2), 1–66.

ธีรวัต ณ ป้อมเพชร. (2550). ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีในสังคมอยุธยากับพ่อค้าชาวดัตช์. ใน สุวดี เจริญพงศ์ และปิยนาถ บุนนาค (บ.ก.), *สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย* (น. 239–266). กรุงเทพฯ: บ้านพิทักษ์อักษร.

นริศรา จักรพงษ์, หม่อมราชวงศ์ และไอลีน ฮันเตอร์. (2560). *แคทยาและเจ้าฟ้าสยาม* [Katya and the Prince of Siam] (พันขวัญ ทิพม่อม, แปล; พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.

พรศิริ บูรณเขตต์. (2552). *นางใน: สถานภาพ พฤติกรรม และสัญลักษณ์ในวิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร.5*. กรุงเทพฯ: ฐานบุ๊คส์.

พาชื่น สมคำนึง. (2520). *ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปรับปรุงบ้านเมืองตามแบบตะวันตก* (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระบรมราโชวาทพระราชทานพระราชโอรสในรัชกาลที่ 5. (2466). พระนคร: โรงพิมพ์ไทย.

พระราชทานพระสารีริกธาตุแก่พุทธสาสนิกชนประเทศรัสเซีย. (118). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 16 แผ่นที่ 49, หน้า 685–686.

พระราชพิธีมงคลการโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ. (113). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 11 แผ่นที่ 50, หน้า 455–460.

พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีแต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113–118. (2504). พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร.

พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี. (2493). พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเขษม.

พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรป พ.ศ. 2440. (2463). พระนคร?: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. (2547). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทยร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ประกาศการรับพระสุพรรณบัตรเฉลิมพระนาม. (110). *ราชกิจจานุเบกษา.* เล่ม 8 แผ่นที่ 43, หน้า 390–391.

ประกาศออกพระนามพระชนนีแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช. (114). *ราชกิจจานุเบกษา.* เล่ม 12 แผ่นที่ 24, หน้า 211–212.

มหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระปรมินทร. (2501). *ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม.* พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคที่ 1 เรื่อง สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน. (2545). กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.

ลูส, ทามารา. (2565). *ปฤษฎางค์ กระดูกสันหลังแขวนคอ: ชีวิตและการลี้ภัยในยุคสมบูรณาญาสิทธิ์ของพระองค์เจ้าปฤษฎางค์* [Bones Around

My Neck: The Life and Exile of a Prince Provocateur] (ไอดา อรุณวงศ์, แปล). นนทบุรี: อ่าน.

เวลส์, เอช. จี. ควอริช. (2562). *พระราชพิธีแห่งกรุงสยามตั้งแต่โบราณกาลถึง พ.ศ. 2475* [Siamese State Ceremonies: Their History and Function] (สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์, แปล). กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.

สมิทธ์ ถนอมศาสนะ. (2558). *การเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นกลางไทยกับ "เรื่องอ่านเล่น" ไทยสมัยใหม่ ทศวรรษ 2460–ทศวรรษ 2480* (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สายชล สัตยานุรักษ์. (2564). ชีวิตและครอบครัวของผู้หญิงชนชั้นกลางไทยกับ "ความทุกข์ทนทางอารมณ์ความรู้สึก" และการก่อตัวของระบอบอารมณ์ความรู้สึกใหม่. *มนุษยศาสตร์สาร*, 22(3), 188–212.

อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2565). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สมมติ.

อาทิตย์ เจียมรัตตัญญู. (2558). "นักเรียนฟิลิปปินส์" ในทัศนะวิจารณ์ของชนชั้นนำไทยต่อนักเรียนนอกก่อนสงครามมหาเอเชียบูรพา. *ชุมทางอินโดจีน: เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปริทัศน์,* 4(7): 559-574.

_____. (2560). จาก "โซ๊ด" สู่ "สะวิง": อัสดงคตนิยมกับการเมืองของการแปลทางวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่. *รัฐศาสตร์สาร* 38(2), 73–130.

อาวุธ ธีระเอก. (2560). *ภาษาเจ้า ภาษานาย การเมืองเบื้องหลังการศึกษาภาษาอังกฤษ สมัยรัชกาลที่ 5.* กรุงเทพฯ: มติชน.

Barmé, S. (2006). *Woman, Man, Bangkok: Love, Sex, and Popular Culture in Thailand.* Chiang Mai: Silkworm Books.

Dobson, M. (2009). Letter. In M. Dobson & B. Ziemann (Eds.), *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History* (pp. 53–73). London & New York: Routledge.

Israngura Na Ayudhya, T. (2014). *Men in the Family: Constructions and Performance of Masculinity in England, c.1700–1820* (Doctoral thesis). London: Queen Mary University of London.

Jory, P. (2021). *A History of Manners and Civility in Thailand.* Cambridge: Cambridge University Press.

Koizumi, J. (2000). From a Water Buffalo to a Human Being: Women and the Family in Siamese History. In B. W. Andaya (Ed.), *Other Pasts: Women, Gender and History in Early Modern Southeast Asia* (pp. 254–268). Honolulu, HI: Center for Southeast Asian Studies, University of Hawai'i at Mânao, 2000.

Loos, T. (2005). Sex in the Inner City: The Fidelity between Sex and Politics in Siam. *The Journal of Asian Studies,* 64(4), 881–990.

_____. (2006). *Subject Siam: Family, Law, and Colonial Modernity in Thailand.* Chiang Mai: Silkworm Books.

_____. (2012). Besmirched with Blood: An Emotional History of Transnational Romance in Colonial Singapore. *Rethinking History,* 16(2), 199–220.

Suwannakij, S., & Ivarsson, S. (2020). Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices." *Modern Asian Studies*, 54(5), 1596–1630.

Tanaprasitpatana, S. (1989). *Thai Society's Expectations of Women 1851–1935* (Doctoral thesis). Sydney: University of Sydney.

Tosh, J. (2011). The History of Masculinity: An Outdated Concept? In J. H. Arnold & S. Brady (Eds.), *What is Masculinity? Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary world* (pp. 17–34). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

พื้นที่ปลอดภัยทางใจ: แฟนคลับดิสนีย์ไทยกับการเติบโตทางอารมณ์[1] และอัตลักษณ์

Emotional Safe Spaces: Emotional Growth and Identity Construction among Thai Disney Fans

ณาฏผไท คงคาเขตร์
คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
Nardpathai Kongkhakate
Faculty of Archaeology, Silpakorn University
mmeawmeew@gmail.com

วันรับบทความ: 26 พฤศจิกายน 2568 (Received November 26, 2025)
วันแก้ไขบทความ: 9 ตุลาคม 2568 (Revised October 9, 2025)
วันตอบรับบทความ: 28 ตุลาคม 2568 (Accepted October 28, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาแฟนคลับดิสนีย์ไทยวัยผู้ใหญ่ ในฐานะพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ช่วยส่งเสริมการเติบโต ทางอารมณ์และการประกอบสร้างอัตลักษณ์ ข้อค้นพบหลักชี้ว่าดิสนีย์ทำหน้าที่เป็นพื้นที่ปลอดภัยทางใจ (Safe Space) ที่ถูกประกอบสร้างขึ้นโดยแฟนคลับเอง ผ่านบรรยากาศทางอารมณ์ร่วมกัน

ข้อถกเถียงสำคัญคือ พื้นที่นี้ไม่ได้เป็นเพียงการหลบหนี (Escapism) จากโลกจริง แต่เป็นพื้นที่ปฏิบัติการ (Site of Practice) ที่แฟนคลับใช้เป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรม (Cultural Resource) พัฒนายุทธศาสตร์การต่อรอง (Negotiation Strategies) เพื่อสำรวจตัวตน ยอมรับความหลากหลาย และท้าทายความคาดหวังทางสังคม การวิเคราะห์อิงแนวคิดการถอดรหัสของ

Stuart Hall และวัฒนธรรมมีส่วนร่วมของ Henry Jenkins เพื่อเข้าใจแฟนคลับในฐานะผู้มีอำนาจในการตีความและสร้างความหมายใหม่ในบริบทชีวิตจริง

คำสำคัญ: ดิสนีย์, แฟนคลับไทย, อัตลักษณ์, พื้นที่ปลอดภัย, วัฒนธรรมป๊อป

Abstract

This article examines Thai adult Disney fans as a cultural space that fosters emotional growth and identity construction. The main finding indicates that Disney functions as a safe space—not one provided by the producer, but one actively constructed by the fans themselves through a shared affective atmosphere.

The key argument is that this space is not merely escapism from reality. Instead, it is a site of practice where fans use Disney as a cultural resource to develop negotiation strategies through which they explore their identities, embrace diversity, and challenge social expectations. Drawing on Stuart Hall's encoding/decoding model and Henry Jenkins' concept of participatory culture, the analysis understands fans as empowered agents who interpret and create new meanings relevant to their real-life contexts.

Keywords: Disney, Thai fandom, identity, safe space, pop culture

บทนำ เมื่อเทพนิยายไม่ได้มีไว้สำหรับเด็กเท่านั้น

ในปี 2014 ท่ามกลางกระแสความนิยมของภาพยนตร์แอนิเมชัน เรื่อง Frozen คุณทอย (ฐกรณ์ ขำพลับ) นักศึกษาปีที่ 3 มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งมีความหลงใหลในเทพนิยายดิสนีย์มาตั้งแต่เด็ก ได้ยืนอยู่หน้าทางแยกสำคัญ จะสมัครเข้าร่วมรายการโทรทัศน์แฟนพันธุ์แท้ (เจ้าหญิงดิสนีย์) หรือจะปล่อยโอกาสนี้ไป คำพูดของเพื่อนที่ว่า “ถ้ารู้สึกเสียดายที่ไม่ได้ทำ สู้ทำไปแล้วต่อให้ไม่ได้ก็ยังดีกว่า” ได้กลายมาเป็นคติที่ผลักดันให้เขาตัดสินใจเดินหน้าสมัครเข้าร่วมรายการ โดยตั้งแต่รอบคัดเลือกคุณทอยต้องนั่งรถทัวร์จากเชียงใหม่เพื่อเข้ากรุงเทพฯ หลายต่อหลายครั้งกว่าจะได้ผ่านเข้าร่วมรายการ ประสบการณ์นี้มิได้นำมาซึ่งชัยชนะและการเดินทางสู่ดิสนีย์แลนด์ครั้งแรกในชีวิตเท่านั้น แต่ยังเป็นก้าวสำคัญของการ “ปลดล็อก” ตัวตนที่แท้จริงของเขา เมื่อเขาตัดสินใจใส่ชุด แอเรียลไปออกรายการทีวี โดยท้าทายความกังวลเรื่องการเปิดเผยอัตลักษณ์ทางเพศต่อครอบครัวและสาธารณชน ประสบการณ์ของคุณทอยชี้ให้เห็นว่า ดิสนีย์มิใช่เพียงแค่สื่อบันเทิงสำหรับเด็กหากแต่ทำหน้าที่เป็นพื้นที่ปลอดภัยทางใจซึ่งเป็นสนามแห่งการต่อรองอัตลักษณ์ การเยียวยาทางอารมณ์ และการเติบโตของชีวิตจริงในบริบทสังคมไทย

ดิสนีย์ไม่ได้เป็นเพียงชื่อองค์กรธุรกิจบันเทิง หากแต่เป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่ขยายตัวและแทรกซึมเข้าในวิถีชีวิตและการทำความเข้าใจโลกของผู้คนอย่างลึกซึ้ง ตั้งแต่ประวัติศาสตร์การผลิตการ์ตูนไปจนถึงภาพยนตร์ รายการโทรทัศน์ สวนสนุก และสินค้าต่าง ๆ ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าโลกดิสนีย์ไม่ได้เป็นโลกแห่งจินตนาการเท่านั้น หากยังเป็นกลไกสำคัญในการสร้างกรอบคุณค่าความหมาย และอัตลักษณ์ผ่านเรื่องเล่าและตัวละครที่ดำรงอยู่ในสังคมมาหลายทศวรรษ

ในบริบทวัฒนธรรมป๊อปและการบริโภคร่วมสมัย ดิสนีย์มิได้ทำหน้าที่ถ่ายทอดเรื่องราวแบบทางเดียว แต่พัฒนาเป็นการเล่าเรื่องเชิงเครือข่าย (Transmedia Storytelling) ผ่านสื่อต่าง ๆ ประสบการณ์เหล่านี้มิได้จำกัด

เพียงความบันเทิง แต่ยังสร้างความผูกพันทางอารมณ์ที่เชื่อมโยงครอบครัวและชุมชนเข้าด้วยกัน ผู้ชมจึงมีส่วนร่วมอย่างแข็งขัน นำไปสู่การสร้างความทรงจำร่วมและความหมายทางสังคมที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่อง ขณะเดียวกันดิสนีย์ยังทำหน้าที่กำหนดและต่อรองค่านิยมทางวัฒนธรรมในหลายมิติ โดยเฉพาะเรื่องเพศ ความงาม และบทบาทหญิงชาย แม้การเล่าเรื่องแบบดั้งเดิมจะวางบทบาทตัวละครหญิงในกรอบของความงามและการรอคอยความสมบูรณ์ แต่การผลิตในยุคหลังก็ปรับเปลี่ยนไปสู่การเน้นย้ำศักยภาพ ความเข้มแข็ง และการตัดสินใจด้วยตนเองของตัวละครผู้หญิง สะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของภาพตัวแทน (Representation) และการเจรจาต่อรองทางวัฒนธรรมที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง

ในบริบทของแวดวงวิชาการไทย การศึกษาเกี่ยวกับดิสนีย์ส่วนใหญ่มักมุ่งเน้นไปที่การวิพากษ์ภาพตัวแทน (Representation) และโครงสร้างอำนาจที่ผลิตซ้ำความไม่เสมอภาคทางเพศ ดังเช่นการศึกษาของ สรารักษ์ โรจนพฤกษ์ และ ขจร ฝ้ายเทศ (2555, น. 1) ที่วิเคราะห์ภาพยนตร์การ์ตูนดิสนีย์และพบว่า แม้ตัวละครหญิงจะดูเหมือนมีบทบาทนำ แต่ในโครงสร้างการเล่าเรื่อง พวกเธอยังคงขาดสิทธิเสรีภาพในการตัดสินใจและต้องอยู่ภายใต้อำนาจกำหนดของผู้อื่น (โดยเฉพาะตัวละครชายหรือผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่า) ซึ่งสะท้อนให้เห็นวาทกรรมความเป็นหญิงที่ยังถูกกดทับในสังคม นอกจากนี้ยังมีการศึกษาในมิติของกระบวนการกล่อมเกลาทางสังคม (Socialization) เช่นงานของ กฤติญา สาริกา และ ฐิตินันท์ บุญภาพ คอมมอน (2565, น. 197) ที่ชี้ว่าวัยรุ่นหญิงไทยใช้ภาพยนตร์เจ้าหญิงดิสนีย์เป็นต้นแบบในการเลียนแบบบทบาท (Role Imitation) เพื่อประกอบสร้างอัตลักษณ์และความมั่นใจในตนเองตามค่านิยมสากล

งานวิจัยกลุ่มนี้ช่วยชี้ให้เห็นฐานคิดสำคัญว่า ในมุมมองเชิงโครงสร้างพื้นที่ของดิสนีย์อาจดูเหมือนถูกกำกับด้วยกรอบเพศสภาวะที่ตายตัวและไม่เหลือที่ทางให้กับความเป็นอื่น อย่างไรก็ตาม ช่องว่างทางวิชาการที่น่าสนใจคือ เหตุใด

กลุ่มผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศ (LGBTQ+) หรือผู้ที่รู้สึกแปลกแยกในสังคมไทย จึงยังคงเลือกใช้ดิสนีย์เป็นพื้นที่ปลอดภัยทางใจในการประกอบสร้างตัวตน บทความนี้จึงมุ่งที่จะสร้างบทสนทนาโต้ตอบกับงานวิจัยเหล่านั้น เพื่อฉายภาพความซับซ้อนของการต่อรองความหมายที่เกิดขึ้นจริงในภาคสนาม

เมื่อขยับเลนส์การศึกษาจากโครงสร้างเรื่องเล่ามาสู่มิติของผู้ชมและแฟนคลับ จะพบว่า ผู้บริโภคสื่อไม่ใช่เพียงผู้รับสารที่ถูกครอบงำ แต่เป็นผู้ปฏิบัติการทางวัฒนธรรม (Cultural Agents) ที่มีอำนาจในการเลือกตีความและสร้างความหมายใหม่ให้สัมพันธ์กับชีวิตจริง ตามที่ Stuart Hall (1980, pp.128–138) ได้อธิบายไว้ในกระบวนการถอดรหัส (Decoding) ว่าผู้ชมสามารถต่อรองความหมายจากผู้ผลิต (Encoding) เพื่อนำมาปรับใช้ให้เข้ากับบริบทของตนเองได้ การเป็นแฟนดิสนีย์ในสังคมไทยจึงไม่ใช่เพียงการติดตามผลงาน หากแต่เป็นกระบวนการประกอบสร้างอัตลักษณ์ที่สัมพันธ์กับการตีความทางสังคม แฟนคลับจำนวนมากเลือกที่จะปรับตัวตนให้สอดคล้องหรือท้าทายค่านิยมดั้งเดิมผ่านการตีความใหม่ (Re-interpretation)

ยิ่งไปกว่านั้น ในยุคดิจิทัลแฟนคลับดิสนีย์ยังแสดงบทบาทเชิงรุกตามแนวคิดของ Henry Jenkins (2006, p.3) ที่มองแฟนคลับในฐานะ ผู้ร่วมสร้างความหมาย (Participatory Culture) การแสดงออกทางอัตลักษณ์มิได้จำกัดอยู่เพียงพื้นที่ส่วนตัว แต่ขยายตัวอย่างกว้างขวางผ่านสื่อออนไลน์ แฟนคลับสามารถผลิตคอนเทนต์ของตนเองได้หลากหลาย เช่น การสร้างมีม (Meme) การแต่งคอสเพลย์ หรือการรีวิวเนื้อหาใหม่ ๆ กิจกรรมเหล่านี้ทำให้แฟนดิสนีย์กลายเป็นผู้ปฏิบัติการทางวัฒนธรรมที่ทั้งผลิตซ้ำและท้าทายคุณค่าที่ดิสนีย์พยายามกำหนด

ด้วยเหตุนี้ บทความนี้จึงมุ่งเน้นการศึกษา “พื้นที่ปลอดภัยทางใจ: แฟนคลับดิสนีย์ไทยกับการเติบโตทางอารมณ์และอัตลักษณ์” โดยเน้นไปที่ประสบการณ์ของแฟนคลับวัยผู้ใหญ่ การวิเคราะห์อิงตามกรอบแนวคิดของ Stuart Hall และ Henry Jenkins เพื่อทำความเข้าใจแฟนคลับในฐานะ

ผู้มีอำนาจในการตีความและสร้างความหมายในโลกของตนเอง บทความนี้เริ่มต้นด้วยการทำความเข้าใจเลนส์วิเคราะห์หลัก ซึ่งได้แก่ การถอดรหัส อำนาจ และการมีส่วนร่วมทางวัฒนธรรม ก่อนจะอธิบายถึงวิธีการศึกษาและสนามข้อมูล จากนั้นจึงนำเสนอการวิเคราะห์เชิงลึกว่า แฟนคลับไทยได้สร้างและนิยามพื้นที่ปลอดภัยทางใจอย่างไร และการตีความตัวบทดิสนีย์ช่วยส่งเสริมการเติบโตทางอารมณ์และการต่อรองอัตลักษณ์ของพวกเขาในสังคมไทยได้อย่างไร ในท้ายที่สุด

1. เลนส์วิเคราะห์: การถอดรหัส อำนาจ และการมีส่วนร่วม

การทำความเข้าใจปรากฏการณ์แฟนคลับในยุควัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) จำเป็นต้องก้าวข้ามกรอบคิดดั้งเดิมที่มองผู้ชมในฐานะผู้รับสารที่เฉื่อยชา (Passive Audience) บทความนี้จึงเลือกวิเคราะห์ผ่านสองเลนส์ทฤษฎีหลักที่ทำงานสอดประสานกัน

การถอดรหัสและการต่อรองความหมาย จุดเปลี่ยนสำคัญเกิดขึ้นเมื่อ Stuart Hall (1980) เสนอโมเดล "การเข้ารหัสและการถอดรหัส" (Encoding/Decoding) โดยชี้ให้เห็นว่า แม้ผู้ผลิตสื่อจะเข้ารหัสความหมาย เชิงอุดมการณ์ไว้ แต่ผู้ชมมีศักยภาพในการเจรจาต่อรอง (Negotiate) เพื่อสร้างความหมายใหม่ อย่างไรก็ตาม ฮอลล์ย้ำเตือนว่าความสามารถนี้มิได้เกิดขึ้นอย่างอิสระเสรี (Total Autonomy) แต่ยังคงถูกกำกับ (Constrained) ด้วยเงื่อนไขทางอุดมการณ์และประสบการณ์ชีวประวัติของผู้รับสารเสมอ (Hall, 1980, p. 135) ในงานวิจัยนี้ การถอดรหัสของแฟนคลับดิสนีย์ไทยจึงไม่ใช่การเลือกอ่านตามใจ แต่คือความพยายามในการงัดข้อกับความหมายที่ถูกเข้ารหัสไว้ก่อน (Preferred Reading) เช่น การมองข้ามกรอบ "รักแท้ดั่งเทพนิยาย" ไปสู่การให้ความสำคัญกับ “การค้นหาตัวตน” เพื่อสร้างพื้นที่ยืนให้กับอัตลักษณ์ของพวกเขาภายใต้ข้อจำกัดเหล่านั้น

การฉกฉวยตัวบทและวัฒนธรรมมีส่วนร่วม ในขณะที่ Hall มอบอำนาจในการตีความ Henry Jenkins (1992, p. 27) ได้ขยายขอบเขตไปสู่การปฏิบัติการเชิงรุกผ่านแนวคิด "การฉกฉวยตัวบท" (Textual Poachers) และ “วัฒนธรรมมีส่วนร่วม” (Participatory Culture) โดยมองว่าแฟนคลับคือนักล่าเก็บตกที่ "หยิบยืม" (Poach) วัตถุดิบจากสื่อมาผลิตซ้ำและสร้างสรรค์ใหม่ (Rework) เพื่อซ่อมแซมหรือเติมเต็มสิ่งที่ตัวบทต้นฉบับขาดหายไป ปฏิบัติการนี้เห็นได้ชัดเจนในวัฒนธรรมแฟนฟิคชั่น (Fan Fiction) หรือการตีความตัวละครในมิติเควียร์ (Queer Readings) (Tosenberger, 2014) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแฟนคลับไม่ได้เพียงแค่เสพสื่อ แต่กำลังใช้สื่อเป็นวัตถุดิบในการสำรวจและยืนยันอัตลักษณ์ทางเพศของตนเอง

ท้ายที่สุด เมื่อผนวกเข้ากับแนวคิดการเล่นทางอารมณ์ (Affective Play) ของ Matt Hills (2002, p. 92) จะพบว่าพลังขับเคลื่อนสำคัญของชุมชนมิใช่เพียงกิจกรรมทางปัญญา แต่คือการลงทุนทางความรู้สึกที่เข้มข้น ซึ่งก่อให้เกิด "พื้นที่ปลอดภัยทางอารมณ์" (Emotional Safe Space) ขึ้นมา กล่าวโดยเฉพาะเจาะจง งานวิจัยนี้ ขอนิยามพื้นที่ดังกล่าวว่าเป็นพื้นที่ที่แฟนคลับสร้างขึ้นเองเพื่อใช้ยืนยันอัตลักษณ์และเติบโตทางอารมณ์ ซึ่งมิใช่พื้นที่ที่ปลอดภัยจากความขัดแย้งโดยสมบูรณ์ (Not entirely safe) แต่เป็นพื้นที่ที่อนุญาตให้เกิดการปะทะสังสรรค์ทางอำนาจและการต่อรองความหมายได้ภายใต้บรรยากาศที่โอบอุ้มความรู้สึกของสมาชิกไว้

2. ระเบียบวิธีวิจัยและสนามข้อมูล

การวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยผสานแนวทางการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เข้ากับการสังเกตการณ์ในพื้นที่ดิจิทัล (Digital Observation) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดชาติพันธุ์วรรณนาดิจิทัล (Digital Ethnography) เนื่องจากชุมชนแฟนคลับดิสนีย์ไทยในปัจจุบันเป็นปรากฏการณ์ที่เติบโตและเคลื่อนไหวอย่างชัดเจน

ในพื้นที่ออนไลน์ สนามข้อมูลของการวิจัยนี้จึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่สถานที่ทางกายภาพ แต่ครอบคลุมเครือข่ายของแพลตฟอร์มดิจิทัลที่แฟนคลับใช้ในการรวมกลุ่มและแสดงอัตลักษณ์ ได้แก่ กลุ่ม Facebook สาธารณะและกลุ่มปิด, ช่อง YouTube, บัญชี TikTok, และห้องสนทนาใน Clubhouse ที่เกี่ยวข้องกับดิสนีย์ ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการสังเกตการณ์ในพื้นที่เหล่านี้ เพื่อทำความเข้าใจภาษาเฉพาะ (Jargon) บรรทัดฐานของชุมชน (Social Norms) และพลวัตของการมีปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น

ข้อมูลหลักของบทความนี้มาจากการสัมภาษณ์เชิงลึกแบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-Structured In-depth Interviews) ซึ่งดำเนินการทั้งในรูปแบบการพบหน้าโดยตรง (Face-to-Face) และผ่านระบบการประชุมออนไลน์ (Online Conferencing) ขึ้นอยู่กับความสะดวกของผู้ให้ข้อมูลแต่ละท่าน โดยใช้เวลาสัมภาษณ์เฉลี่ย 1.5 ถึง 2 ชั่วโมงต่อท่าน การสัมภาษณ์มุ่งเน้นให้ผู้ให้ข้อมูลได้เล่าเรื่อง (Narrative) ประสบการณ์ชีวิตและความสัมพันธ์ที่มีต่อดิสนีย์ เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกถึงกระบวนการตีความ การต่อรองอัตลักษณ์ และการเติบโตทางอารมณ์

การคัดเลือกผู้ให้ข้อมูลเป็นการ คัดเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) โดยคัดเลือกจากบุคคลที่เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) จำนวน 4 ท่าน ซึ่งมีบทบาทสาธารณะและเป็นที่รู้จักในชุมชนแฟนคลับดิสนีย์ไทยในปัจจุบัน ผู้ให้ข้อมูลหลักประกอบด้วย:

1. คุณฐกรณ์ ขำพลับ (ทอย): ผู้ชนะการประกวดรายการแฟนพันธุ์แท้เจ้าหญิงดิสนีย์ ปี 2014 และผู้ก่อตั้งเพจ Disney Princess Thailand Fanclub

2. คุณสมบัติ อินทรทัต (หมู): แอดมินหลักเพจ Disney Thailand Fanclub ซึ่งเป็นหนึ่งในชุมชนแฟนคลับดิสนีย์ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย

3. คุณเอกราช หาญวงไพบูลย์ (เอเจ): หนึ่งในผู้ร่วมก่อตั้งและแอดมินเพจ Disney & Musical Thailand Fanclub ซึ่งเติบโตจากการรวมกลุ่มใน Clubhouse

4. คุณปวริศ พันธ์ฟัก (พูห์): คอนเทนต์ครีเอเตอร์ด้านดิสนีย์ ในช่องทาง TikTok และ YouTube (Pooh Monster)

ผู้ให้ข้อมูลทุกท่านได้รับทราบวัตถุประสงค์ของงานวิจัย และอนุญาตให้ผู้วิจัยสามารถเปิดเผยชื่อจริงและตำแหน่งในชุมชนได้ เพื่อให้เกียรติและสะท้อนบริบทการวิเคราะห์อย่างถูกต้อง ภายใต้กระบวนการขอความยินยอมซ้ำเพื่อการตีพิมพ์เผยแพร่ในวารสาร

ในส่วนของการวิเคราะห์ข้อมูล (Data Analysis) ผู้วิจัยได้นำข้อมูลการสัมภาษณ์ทั้งหมดมาถอดเทป (Transcription) แบบคำต่อคำ จากนั้นจึงวิเคราะห์โดยใช้ การวิเคราะห์เนื้อหาเชิงธีม (Thematic Analysis) ตามแนวทางของ Braun และ Clarke (2006) เพื่อจัดกลุ่มประเด็นที่เกิดขึ้นซ้ำๆ (Recurring Themes) จากข้อมูลภาคสนาม โดยมีกรอบแนวคิดหลักของ Stuart Hall (1980) (การถอดรหัส) และ Henry Jenkins (1992; 2006) (วัฒนธรรมมีส่วนร่วม) ที่อภิปรายไว้ในหัวข้อที่ 2 เป็นเลนส์สำคัญในการตีความและอภิปรายข้อค้นพบ

3. การประกอบสร้างพื้นที่ปลอดภัยทางใจ: ปรากฏการณ์ในกลุ่มแฟนคลับไทย

> “บ้านพี่ตอนเด็กไม่ให้ดูการ์ตูนญี่ปุ่น เพราะเชื่อว่าการ์ตูนญี่ปุ่นมีความรุนแรง หยาบคาย เช่น การ์ตูนชินจัง ยุคพี่ดังมาก... ที่บ้านก็เลยเลือกควบคุมสื่อที่ให้ดูตอนเด็ก ๆ พี่เลยได้ดูแต่การ์ตูนของดิสนีย์ เพราะเขาเชื่อว่ามันปลอดภัย มันมีเนื้อหาที่ไม่รุนแรง เด็กไม่เลียนแบบพฤติกรรมที่ไม่ดี”
>
> (คุณทอย, แฟนพันธุ์แท้เจ้าหญิงดิสนีย์)

บทสนทนาข้างต้นสะท้อนให้เห็นรากฐานของคำว่า “ปลอดภัย” ในบริบทสังคมไทย ที่เริ่มต้นจากการเป็น "สื่อที่ปลอดภัย" (Safe Media) ในสายตาของผู้ปกครอง เพื่อทำหน้าที่เป็นกลไกการกล่อมเกลาทางสังคมที่ไม่เป็นพิษ ทว่าเมื่อเติบโตขึ้น ความปลอดภัยนี้มิได้จางหายไป แต่ได้แปรเปลี่ยนสถานะจากการควบคุมของครอบครัว มาเป็น “พื้นที่ปลอดภัยภายในใจ” (Internalized Safe Space) หรือหมุดหมายสำคัญของวิถีชีวิต แม้ในปัจจุบันคุณทอยจะไม่ได้เข้าร่วมกลุ่มทางดิจิทัลอย่างเข้มข้น แต่ดิสนีย์ยังคงทำหน้าที่เป็นบ้านทางอารมณ์ที่เขาสามารถกลับไปหาได้เสมอ

การทำความเข้าใจปรากฏการณ์พื้นที่ปลอดภัยทางใจ (Safe Space) ของแฟนคลับดิสนีย์ไทย จำเป็นต้องเริ่มต้นด้วยการท้าทายภาพจำของแฟนคลับในบริบทสังคมไทย ที่มักถูกผูกโยงเข้ากับโมเดลของแฟนคลับเกาหลี (K-Pop Fandom) ซึ่งมีลักษณะของการรวมกลุ่มที่ชัดเจน (High Mobilization) มีโครงสร้างองค์กร และมีพลังในการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างเป็นรูปธรรม แต่สำหรับแฟนคลับดิสนีย์ไทย พื้นที่แห่งนี้กลับมีพลวัตที่ต่างออกไป การเติบโตของชุมชนเกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไปในพื้นที่ดิจิทัล โดยเฉพาะหลังปี ค.ศ. 2014 พร้อมกระแสภาพยนตร์ Frozen และการขยายตัวของแพลตฟอร์มอย่าง Facebook และ TikTok ทำให้ลักษณะของพื้นที่ปลอดภัยนี้ไม่ได้ถูกสร้างขึ้นจากกฎระเบียบ (Rules) แต่ถูกประกอบสร้างและรักษาไว้ด้วย “บรรยากาศทางอารมณ์” (Affective Atmosphere) ร่วมกัน ซึ่งเมื่อพิจารณาผ่านเลนส์ทฤษฎีทางวัฒนธรรมศึกษา จะพบความแตกต่างที่มีนัยสำคัญ ดังนี้

ประการแรก ในเชิงสุนทรียะและการแสดงออก ชุมชนนี้แตกต่างจากวัฒนธรรมคอสเพลย์ (Cosplay) ตามที่ Lamerichs (2018) ได้อธิบายไว้ในงานวิจัยเรื่อง Productive Fandom ว่าหัวใจของคอสเพลย์มักอยู่ที่ “ความถูกต้องสมจริง” (Material Accuracy) และการแสดงออกเชิงสมรรถนะ (Performance) ผ่านทักษะเชิงช่างเพื่อให้เหมือนตัวละครต้นฉบับที่สุด แต่สำหรับแฟนคลับดิสนีย์ไทยในงานวิจัยนี้ กลับมิได้ให้ค่ากับความสมจริงภายนอกหรือ

ทักษะเชิงช่าง (Craftsmanship) เป็นหลัก หากแต่ให้ความสำคัญกับ “ความรู้สึกภายใน” (Affective Experience) และการสร้างบรรยากาศที่อนุญาตให้สมาชิกแสดงความเป็นเด็กออกมาได้โดยไม่ถูกตัดสิน

ประการที่สองในเชิงเป้าหมายของการรวมกลุ่ม แฟนคลับดิสนีย์ไทยมีลักษณะที่ผ่อนคลายกว่าเมื่อเทียบกับแฟนคลับ K-Pop ที่ขับเคลื่อนด้วย “แรงงานแฟนคลับ” (Fandom Labor) และการรวมกลุ่มอย่างมีระบบระเบียบเพื่อสนับสนุนศิลปิน (ภานรินทร์ แสงศรี น้ำเพชร และ สรัญญา ปัญญชิต, 2024) โดยพื้นที่ของดิสนีย์ถูกใช้ในฐานะ “พื้นที่หลบภัย” (Safe Haven) เพื่อเยียวยาจิตใจจากการทำงานหนัก มากกว่าการระดมพลเพื่อเป้าหมายทางเศรษฐกิจ สอดคล้องกับงานศึกษาของ Spradley (2024) ที่พบว่า ในขณะที่แฟนคลับดิสนีย์ในระดับสากล (Disney Adults) มักถูกสังคมภายนอกมองด้วยสายตาที่ตั้งแง่ (Stigmatized) หรือถูกมองว่ามีพฤติกรรมเหมือนลัทธิ (Cult-like) แต่สำหรับบริบทไทย พื้นที่นี้กลับถูกใช้งานในมิติของครอบครัวและการยอมรับตัวตน ที่ช่วยให้สมาชิกก้าวข้ามความรู้สึกแปลกแยกในชีวิตจริงได้

แฟนคลับในตู้: การต่อรองอัตลักษณ์ในโลกวิชาชีพ

พลวัตของความแปลกแยกและการแสวงหาการยอมรับนี้ มีความซับซ้อนยิ่งขึ้นเมื่อพิจารณาในบริบทของการทำงาน ในขณะที่คุณทอยแสดงให้เห็นถึงความปลอดภัยในระดับปัจเจก (Individual) กรณีศึกษาของคุณหมู (แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub) ได้แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการของชุมชนที่ต้องเผชิญแรงเสียดทานหนักหน่วงขึ้น โดยเฉพาะการปะทะกันอย่างรุนแรงระหว่าง “อัตลักษณ์แฟนคลับ” กับ “อัตลักษณ์ทางวิชาชีพ” ในสังคมไทย คุณหมูเล่าถึงสภาวะ “แฟนคลับในตู้” (The Closet Fan) ที่เขาต้องเก็บซ่อนความชอบนี้ไว้เป็นความลับนานถึง 3 ปี แม้แต่กับเพื่อนสนิทและครอบครัว เหตุผลสำคัญมาจากความกลัวการถูกตัดสินจากบรรทัดฐานทางสังคม

> “พอเราพูดถึงแฟนดิสนีย์ คนทั่วไปก็จะมีภาพจำว่าต้องเป็นผู้หญิง อายุไม่มาก แล้วมันขัดกับภาพลักษณ์ของพี่ทั้งหมดเลย... โตแล้วทำไมมาทำอะไรแบบนี้ แล้วด้วยหน้าที่การงานมีลูกน้องที่ต้องดูแล การพรีเซนท์ตัวเองในเชิงนี้ก็มีความเสี่ยงที่คนจะมองไปในทางที่ไม่ดี เขาก็อาจจะมองว่าแกแบบ ติงต๊อง ไร้สาระ แกเป็นหัวหน้าฉันนะ ทำไมเป็นแบบนี้... (ปัจจุบันพี่ทำงานในตำแหน่งผู้จัดการสำนักงาน...)”
>
> (คุณหมู, แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub)

คำว่า 'ติงต๊องไร้สาระ' คือคำพูดที่สะท้อนถึงการที่สังคมไทยยังคงตีตราความชอบดิสนีย์ว่าเป็นเรื่องเด็ก ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ Spradley (2024, pp. 49–50) ที่พบว่าในระดับสากล กลุ่ม Disney Adult มักถูกมองด้วยสายตาที่ตั้งแง่ (Stigmatized) และถูกตีตราว่าเป็นกลุ่มที่มีพฤติกรรมน่าอาย (Cringey) หรือหมกมุ่นจนดูเหมือนลัทธิ (Cult-like) แรงกดดันทางสังคมนี้เองที่บีบให้คุณหมูและแฟนคลับจำนวนมากต้องสร้างพื้นที่ปลอดภัยแบบปิด (Closet) ในระยะเริ่มต้น เพื่อปกป้องตัวตนจากการถูกตัดสิน ซึ่งสอดคล้องกับกลยุทธ์การสร้างตัวตนบนพื้นที่ออนไลน์ (รัชชานนท์ ศรีเพียชัย, อมรรัตน์ พรหมสาขา ณ สกลนคร, & อุทุมพร หลอดโค, 2567)

เมื่อวิเคราะห์เปรียบเทียบกรณีศึกษาของคุณทอยและคุณหมู จะพบว่านิยามของพื้นที่ปลอดภัยในบริบทแฟนคลับดิสนีย์ไทยนั้นมิได้หยุดนิ่ง แต่มีพลวัตที่แปรเปลี่ยนไปตามบริบทของช่วงวัยและแรงกดดันทางสังคม ในกรณีของคุณทอยความปลอดภัยถูกนิยามจากมุมมองของผู้ปกครอง (Parental Perspective) ในลักษณะของเกราะกำบังเพื่อกันเด็กออกจากเนื้อหาที่รุนแรง แต่สำหรับคุณหมูและแฟนคลับวัยผู้ใหญ่ พื้นที่ปลอดภัยได้เปลี่ยนสถานะมาเป็นพื้นที่หลบภัย (Safe Haven) เพื่อปกป้องตัวตนจากสายตาที่ตัดสินของบรรทัดฐานทางวิชาชีพ ความซับซ้อนนี้ชี้ให้เห็นว่า การเป็นแฟนคลับดิสนีย์ในไทยไม่ใช่แค่เรื่องรสนิยม แต่คือการต่อรองเพื่อหาพื้นที่ยืนยันตัวตนท่ามกลางนิยามความปลอดภัยที่เลื่อนไหลจากความไร้เดียงสาในวัยเด็ก ไปสู่อิสระที่จะเป็นตัวเองในวัยผู้ใหญ่

ประเด็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือเพศสภาวะ (Gender) ได้กลายเป็นตัวแปรสำคัญที่กำกับกระบวนการถอดรหัส (Decoding) ของกลุ่มตัวอย่าง หากพิจารณาตามแนวคิดของ Hall (1980) การที่แฟนคลับเพศชาย อย่างคุณหมู ต้องทำการต่อรองความหมาย (Negotiated Code) กับดิสนีย์อย่างเข้มข้นนั้น มิใช่เพียงเรื่องของรสนิยม แต่มีรากฐานมาจากความขัดแย้งระหว่างความเป็นชายกระแสหลัก (Hegemonic Masculinity) ในสังคมไทยที่กดทับการแสดงออกทางอารมณ์กับสุนทรียะความอ่อนโยน ที่ปรากฏในสื่อดิสนีย์ การเป็นผู้ชายที่มีรสนิยมทางเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิด ทำให้กระบวนการรับสารมิใช่การเสพความบันเทิงทั่วไป แต่เป็นการต่อสู้ เพื่อหาพื้นที่หายใจทางอารมณ์ภายใต้บริบทสังคมที่มองว่าความอ่อนไหวเป็นเรื่องของผู้หญิง ดังนั้น การถอดรหัสของคุณหมูจึงเป็นการรื้อสร้างเส้นแบ่งทางเพศ โดยใช้ดิสนีย์เป็นเครื่องมือในการประกาศว่าความเป็นชายและความอ่อนโยนสามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้

การออกจากตู้: การยืนยันตัวตนจากสาธารณะและการก่อรูปทางกายภาพ

จุดเปลี่ยนสำคัญของชุมชนแฟนคลับดิสนีย์ไทย คือการที่พื้นที่ปลอดภัยถูกขยายจากการเป็นเพียงพื้นที่ออนไลน์นิรนาม ไปสู่การยอมรับในพื้นที่สาธารณะ กรณีของคุณหมูคือตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดของการเปลี่ยนผ่านนี้ การเปิดเผยตัวตนของคุณหมูไม่ได้เริ่มต้นจากความกล้าหาญส่วนตัว แต่เกิดจากโอกาสที่เข้ามาท้าทาย นั่นคือการได้รับเชิญไปออกรายการ People You May Know (EP24 วอลท์ ดิสนีย์ หนึ่งร้อยปีแห่งความสุข) ของช่อง FAROSE Podcast ทาง Youtube ซึ่งเป็นรายการที่มีผู้ติดตามจำนวนมากในโลกออนไลน์ นี่คือการตัดสินใจที่ เต็มไปด้วยความเสี่ยง:

> “เราก็กลัวว่าจะเล่าผิด ๆ ถูก ๆ รึเปล่า... ช่วงนั้นเราก็ชั่งใจอยู่เหมือนกันเพราะเราก็รู้ว่ารายการเค้าฮิตอยู่ คนดูก็หลักแสน ถ้าดีก็ดีไปเลยถ้าพังก็พินาศ"
>
> (คุณหมู, แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub)

ปรากฏว่าผลลัพธ์ที่ได้นั้นตรงกันข้ามกับความกลัว คุณหมูกล่าวว่า “หลังจากไปออกรายการฟาโรสแล้วผลลัพธ์มันออกมาดีมาก ไม่มีใครมาแหกว่าเราพูดผิด” นี่คือช่วงเวลาสำคัญที่สังคมภายนอกได้มอบการยืนยันตัวตน (Validation) ให้กับเขา มันทำให้เขากล้าที่จะก้าวออกมาจากตู้และตระหนักว่า “เราจะอยู่แบบไม่มีตัวตนไม่ได้แล้ว”

การยอมรับจากสาธารณะนี้ นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง 3 ประการ: 1. การเติบโตทางอารมณ์ส่วนบุคคล (คุณหมูกล่าวว่าเขารู้สึก “สบายใจขึ้น เราโอเคขึ้นกับการออกหน้ากล้อง”) 2. การยอมรับจากสถาบัน (ดิสนีย์ประเทศไทยติดต่อเป็นพาร์ทเนอร์) และ 3.การก่อรูปของพื้นที่ทางกายภาพ (Physical Space) ชุมชนที่อดีตมีการจัดกิจกรรมรวมตัวกันน้อยไม่ค่อยได้พบหน้ากัน เริ่มกล้าที่จะจัดกิจกรรมออฟไลน์ เช่น การนัดรวมตัวแต่งคอสตูมตามธีมภาพยนตร์การ์ตูนในเครือดิสนีย์ ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากแบรนด์และห้างสรรพสินค้า



ภาพประกอบที่ 1 การรวมตัวทางกายภาพของกลุ่ม Disney Thailand Fanclub สะท้อนถึงวิวัฒนาการของชุมชนจากการเป็นพื้นที่นิรนามในโลกออนไลน์สู่การแสดงออกทางอัตลักษณ์ในพื้นที่สาธารณะ ภาพถ่ายโดย ศูนย์การค้าไอคอนสยาม

การเติบโตนี้ยังเป็นการถูกท้าทาย ที่นำไปสู่การพัฒนาตนเอง ดังที่คุณหมูสรุปว่า:

> “เราไม่ได้เป็นคนกล้าแสดงออกที่จะไปยืนถือไมค์พูดอยู่บนเวที แต่ด้วยเหตุต่างๆ เช่นดิสนีย์ติดต่อมาให้เราไปสัมภาษณ์นักพากย์... มันก็ท้าทายตัวเราเป็นสิ่งที่ทำให้เราออกจาก Comfort Zone ของเรา”
>
> (หมู, แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub)

กฎของพื้นที่: บรรยากาศแห่งการอนุญาตให้เป็นเด็ก

เมื่อพื้นที่ปลอดภัยนี้ได้ขยายตัวและมีตัวตนชัดเจนขึ้น คำถามสำคัญคือ ชุมชนนี้รักษาความปลอดภัยไว้ได้อย่างไร ? จากการสัมภาษณ์ พบข้อค้นพบที่น่าสนใจอย่างยิ่ง นั่นคือกลุ่มเหล่านี้แทบไม่ได้มีกฎระเบียบที่ลายลักษณ์อักษรชัดเจน แต่ถูกกำกับด้วยบรรยากาศทางอารมณ์ (Affective Atmosphere) หรือข้อตกลงโดยปริยาย (Tacit Agreement) ที่สมาชิกร่วมกันรักษาไว้ คุณเอเจ (ผู้ร่วมก่อตั้ง Disney & Musical Thailand Fanclub) นิยามบรรยากาศนี้ว่าเป็น “เซ้นส์ของความเป็นเด็ก” (Sense of Childlikeness) ที่อนุญาตให้ผู้ใหญ่กลับมาเล่นสนุก (Playful) ได้อีกครั้ง

ความน่าสนใจคือ เทคโนโลยีดิจิทัลได้เข้ามาช่วยรื้อถอนกำแพงทางเศรษฐกิจ ในการเข้าถึงบรรยากาศดังกล่าว จากเดิมที่ประสบการณ์ความสนุกสนานแบบดิสนีย์ (Playfulness) มักถูกผูกติดอยู่กับพื้นที่ทางกายภาพที่มีราคาสูง เช่น สวนสนุกดิสนีย์เวิลด์ในสหรัฐอเมริกา แต่คุณเอเจพบว่าเขาสามารถจำลองและประกอบสร้างพื้นที่แห่งความสุขนั้นขึ้นใหม่ได้ในประเทศไทย ผ่านแพลตฟอร์มเสียงอย่าง Clubhouse

> “เราสร้างห้องคุยกันทุกวันเสาร์ ทุกคนสนุกกันมาก พอทุกคนมีความชอบเหมือนกัน พอเราชวนทำอะไรเพิ่มเติม ทุกคนก็มีความยินดี เกิดเป็นโปรเจคต่างๆ มากมาย ช่วงที่ทำ Clubhouse

> แรก ๆ ถึงจะเป็น Mod เราก็แอบกลัวนะ ไม่กล้าร้องเพลง เพราะว่ามันเป็นการร้องเพลงที่เราไม่เห็นหน้าใครเลย ไม่ได้ยินเสียงตัวเองหรือใครเลย ไม่รู้ว่ารีแอคคนอื่นเป็นยังไง มันเกร็งมาก พอไปเรื่อย ๆ เริ่มสนิทกับทุกคนมันก็ง่ายขึ้น”
>
> (คุณเอเจ, แอดมินเพจ Disney & Musical Thailand Fanclub)

คำบอกเล่านี้ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่ปลอดภัยทางใจมิใช่สิ่งที่ดำรงอยู่ก่อน แต่เกิดจากการปฏิบัติการร่วมกัน (Participatory Practice) จนสามารถก้าวข้ามความเกร็งและความกลัวไปสู่ความไว้เนื้อเชื่อใจ ซึ่งบรรยากาศที่ถูกสร้างขึ้นในโลกดิจิทัลนี้ ทำหน้าที่คัดกรองคนและสร้างความรู้สึกเป็นพวกพ้องในลักษณะเดียวกับที่คุณเอเจเคยสัมผัสในสวนสนุกจริง ดังเรื่องเล่าที่เขายกตัวอย่างเปรียบเทียบว่า

> “เราคิดถึงตอนที่ทำงานในปาร์ค (ดิสนีย์เวิลด์, ฟลอริด้า)... เราก็โบกมือทักลูกสาวแขกคนหนึ่งว่า 'Hey! Princess' แล้วแม่เขาก็เดินมาบอกเราว่า 'Can you call me Princess Too!' เราก็ 'Sure of course Princess'... เราคิดว่าดีจังอายุเท่าไหร่ก็มีความขี้เล่น มีความเป็นเด็ก”
>
> (คุณเอเจ, แอดมินเพจ Disney & Musical Thailand Fanclub)

กรณีนี้แสดงให้เห็นพลวัตที่เชื่อมโยงกันอย่างลึกซึ้ง บรรยากาศที่ “อนุญาตให้เป็นเด็ก” (แบบที่แม่ (ผู้ใหญ่)ในสวนสนุกต้องการ) ได้ถูกคุณเอเจและเพื่อนสมาชิกนำมาผลิตซ้ำและส่งต่อผ่าน Clubhouse ในไทย ทำให้พื้นที่ดิจิทัลกลายเป็นพื้นที่หลบภัยที่สมาชิกสามารถแสดงตัวตนที่เปราะบางหรือขี้เล่นออกมาได้อย่างอิสระ โดยไม่ต้องกังวลกับการถูกตัดสินจากสังคมภายนอก

กรณีศึกษาเชิงลึก: การยืนยันอัตลักษณ์ที่ไม่เข้าพวก

หากบรรยากาศแห่งการ Playful คือกลไกของพื้นที่ปลอดภัย คำถามสุดท้ายคือ พื้นที่นี้ให้อะไรกับสมาชิก? กรณีศึกษาของคุณพูห์ (Pooh Monster) คือคำตอบที่ชัดเจนที่สุดว่าพื้นที่ที่ใจปลอดภัยนี้ ทำหน้าที่ยืนยันอัตลักษณ์ (Identity Validation) ให้กับผู้ที่รู้สึกแปลกแยกจากบรรทัดฐานสังคมกระแสหลัก คุณพูห์เริ่มต้นจากการนิยามตัวเองว่า “แปลกแยก” ซึ่งสะท้อนผ่านชื่อช่อง “Pooh Monster”

> “ชื่อช่อง Pooh Monster เกิดขึ้นจากคำนิยามว่า Monster = ปีศาจ ส่วนตัวผมรู้สึกว่าตัวเองเป็นตัวประหลาด รู้สึกแปลกแยกไม่เหมือนคนอื่น หลัก ๆ ก็เช่น การที่ผมทำงานเป็นฟรีแลนซ์ ในขณะที่แม่ (ที่บ้าน) มองว่าคนปกติธรรมดาควรทำงานประจำ การแต่งตัวที่ค่อนข้างโดดเด่น ผมชอบแต่งชุดที่มีสีสันสดใสอยู่เสมอ ในขณะที่เพื่อน ๆ จะชอบใส่แต่สีขาว-ดำกัน”
>
> (คุณพูห์, Pooh Monster)

คุณพูห์คือตัวแทนของความรู้สึกว่าตนไม่เข้าพวก (Monster) ทั้งในมิติของอาชีพ (ไม่ได้ทำงานประจำ) และการแสดงออก (การแต่งกาย) ในขณะที่โลกกระแสหลัก (เพื่อน, ครอบครัว) ตั้งคำถามกับตัวตนของเขา ชุมชนแฟนคลับดิสนีย์กลับทำหน้าที่ตรงกันข้าม คุณพูห์เล่าว่า เขาเคยทำคลิปเต้นทั่วไปแล้วแต่ยังไม่ได้รับความสนใจ จนเมื่อเขาเริ่มนำความชอบส่วนตัว (การเต้น) มาผสมผสานกับดิสนีย์ คุณพูห์กล่าวว่า “พอเริ่มมาทำคอนเทนต์เกี่ยวกับการเต้นดิสนีย์ก็ได้รับความสนใจทำให้สนุกมากขึ้น” นี่คือการที่ ชุมชนได้มอบการยืนยัน (Validation) ให้กับสิ่งที่เขาเป็น การที่ชุมชนสนใจและตอบรับการเต้นของเขาคือการส่งสารว่าสิ่งที่เขาเป็นและสิ่งที่เขาต้องการจะสื่อสาร (Monster) นั้นเป็นที่ยอมรับที่นี่

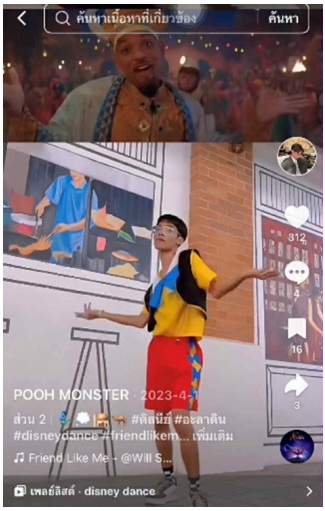

ภาพประกอบที่ 2 การแสดงออกเชิงสร้างสรรค์ของคุณพูห์ (Pooh Monster) ในแพลตฟอร์ม TikTok ซึ่งใช้การเต้นเพลงดิสนีย์เป็นเครื่องมือในการสื่อสารตัวตนและเชื่อมโยงกับชุมชน, ภาพโดย Tiktok: POOH MONSTER

การยืนยันตัวตนนี้ นำไปสู่การเติบโตทางอารมณ์โดยตรง ดังที่คุณพูห์กล่าวว่า “ดิสนีย์ช่วยพัฒนาให้เราเป็นคนกล้าแสดงออกมากขึ้น... แต่ก่อนเราเป็นคนไม่กล้าแสดงออกเลย” และที่สำคัญที่สุดพื้นที่ปลอดภัยทางใจสำหรับคุณพูห์ไม่ใช่แค่สื่อ แต่คือผู้คนและเครือข่ายทางสังคมที่เกิดขึ้นจริง จากการที่เขาได้พบปะกับแฟนคลับคนอื่น ๆ (เช่น คุณโอปอลล์ (Disney Babe Channel), คุณหมู (แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub) สำหรับผู้ที่รู้สึกแปลกแยกจากบรรทัดฐานสังคม การได้พบกลุ่มคนที่เข้าใจจึงเป็นมากกว่าความสุข แต่คือการได้ครอบครัวที่ยอมรับในสิ่งที่เขาเป็น

> “ประสบการณ์พิเศษเกี่ยวกับดิสนีย์ของผมคือ การได้เพื่อนจากดิสนีย์ มีความสุขทุกครั้งที่ได้ไปเจอคนในกลุ่ม ได้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน การได้ไปใช้เวลาร่วมกันกับคนในกลุ่มรู้สึกเหมือนมีครอบครัวอีกหนึ่งครอบครัว การได้ไปเจอทุกครั้งมีความสุขมาก

> ได้แชร์อะไรหลาย ๆ อย่างร่วมกัน ไม่ได้เฉพาะเรื่องดิสนีย์แต่รวมไปถึงเรื่องส่วนตัว เรื่องชีวิตประจำวัน พี่ ๆ ในกลุ่มทำให้เรากล้าทำสิ่งต่าง ๆ เช่น การเดินทางไปดิสนีย์แลนด์”
>
> (คุณพูห์, Pooh Monster)

ขีดจำกัดของพื้นที่: การต่อรองที่ยังไม่สิ้นสุด

อย่างไรก็ตาม พื้นที่ที่ใจปลอดภัยนี้ก็มิใช่ยูโทเปียที่สมบูรณ์แบบ แต่มันคือพื้นที่แห่งการต่อรอง (A Negotiated Space) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดที่ Stuart Hall (1980, p. 137) ได้เสนอไว้ แม้คุณพูห์จะกล้าแสดงออกมากขึ้น แต่เขาก็ยังเผยให้เห็นถึงขีดจำกัดที่เขาต้องต่อรองกับบรรทัดฐานทางเพศที่ฝังลึกในสังคม (และในใจเขาเอง):

> "ถึงแม้ว่าดิสนีย์จะทำให้เราพัฒนาเรื่องความกล้าแสดงออกมากขึ้น แต่ส่วนตัวคิดว่า ยังไม่กล้าแสดงออกถึงความชอบในเจ้าหญิงดิสนีย์ขนาดนั้น เช่นการใส่เสื้อผ้าที่มีลวดลายเจ้าหญิง หรือสีชมพู รู้สึกว่าลายมันสวยและเราก็ชอบแต่ก็ไม่กล้าใส่และรู้สึกเขิน ทำให้การแต่งกายเกี่ยวกับดิสนีย์ส่วนมากจะเน้นไปที่ลายดิสนีย์คลาสสิค เช่นลายมิกกี้เมาส์ หรือทอยสตอรี่"
>
> (คุณพูห์, Pooh Monster)

การที่คุณพูห์รู้สึกเขินและเลือกที่จะแสดงออกผ่านมิกกี้เมาส์ (ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นกลางทางเพศมากกว่า) สะท้อนให้เห็นว่า แม้ในพื้นที่ที่ปลอดภัยที่สุด เขาก็ยังคงต้องเจรจาต่อรองกับกรอบคิดเรื่อง “ความเป็นชาย” ที่สังคมตีตราว่าไม่ควรชอบเจ้าหญิง พื้นที่ปลอดภัยทางใจของแฟนคลับดิสนีย์ไทยจึงเป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่ซับซ้อน มันถูกประกอบสร้างขึ้นจากบรรยากาศทางอารมณ์ (Playfulness, Positivity) ที่อนุญาตให้สมาชิก โดยเฉพาะผู้ที่รู้สึกแปลกแยกจากโลกภายนอก (เช่น คุณหมู, คุณพูห์) ได้รับการยืนยันตัวตน (Validation) และเติบโตทางอารมณ์ (Emotional Growth) อย่างไร

ก็ตาม พื้นที่นี้ยังคงเป็นสนามของการต่อรองที่ดำเนินต่อไป ดังที่เราจะวิเคราะห์ในส่วนถัดไปว่า พวกเขาได้นำเครื่องมือและพลังที่ได้จากพื้นที่นี้ ไปใช้ในการต่อรองกับชีวิตจริงนอกชุมชนอย่างไร

4. การเติบโตทางอารมณ์และการต่อรองอัตลักษณ์: ข้อมูลจากชีวิตจริง

หากในหัวข้อก่อนหน้าเป็นการวิเคราะห์กระบวนการประกอบสร้างพื้นที่ปลอดภัยทางใจ ผ่านบรรยากาศทางอารมณ์และการยอมรับซึ่งกันและกันภายในชุมชน ในส่วนนี้จะขยายขอบเขตสู่การสำรวจว่า พลัง ความมั่นคงทางอารมณ์และการยืนยันตัวตนที่ได้รับจากชุมชน ได้ถูกนำไปปรับใช้เป็นเครื่องมือในการ “ต่อรอง” กับ โลกภายนอกที่เต็มไปด้วยความคาดหวังและบรรทัดฐานทางสังคมได้อย่างไร ซึ่งสะท้อนให้เห็นกระบวนการเติบโตทางอารมณ์และการประกอบสร้างอัตลักษณ์ในภาคปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรม

ดิสนีย์ในฐานะเครื่องมือรับมือวิกฤต: จากจินตนาการสู่กลยุทธ์ชีวิต

ประเด็นสำคัญประการแรกคือ การที่แฟนคลับวัยผู้ใหญ่สามารถถอดรหัส (Decoding) ตัวบทของดิสนีย์จากสื่อบันเทิง (Entertainment) ให้กลายเป็นเครื่องมือทางจิตวิทยา (Psychological Tool) หรือ กรอบคิดในการรับมือเมื่อต้องเผชิญหน้ากับวิกฤตในชีวิตจริง กรณีศึกษาของคุณหมู (แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub) ได้ให้ภาพที่ชัดเจนที่สุดของกระบวนการนี้ เขาต้องเผชิญกับวิกฤตซ้อนวิกฤต (Double Crisis) ในช่วงการระบาดของโควิด 19 กล่าวคือ เขาไม่เพียงแต่โดนเลิกจ้างจากงานประจำ (วิกฤตอาชีพ) แต่งานเพจก็ไม่รุ่งและกำลังคิดว่าจะทำต่อดีไหม (วิกฤตอัตลักษณ์และความชอบ) ในสภาวะที่มืดมนที่สุดนี้คำสอนของดิสนีย์ได้แปรสภาพจากอุดมคติแฟนตาซี มาเป็นกลยุทธ์การเอาตัวรอดที่จำเป็น

> “ชีวิตมันมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ชีวิตก็มีขาลง ดิสนีย์ก็มีคำสอนและเนื้อหาที่นำเสนออยู่เรื่อย ๆ คือให้คิดบวกเข้าไว้ เพราะฉะนั้นในช่วงจังหวะที่ชีวิตพี่แย่ ๆ ขาลง เราก็จะแบบอดทนไว้เดี๋ยวมันก็จะผ่านไป ซึ่งมันก็จะมีโมเมนต์แบบนี้เกิดขึ้นหลายครั้ง ที่บางทีเรารู้สึกว่าแย่มากไม่ไหวแล้ว แต่เราก็จะพยายามผลักดันตัวเองให้อดทนต่อไป”
>
> (คุณหมู,แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub)

ในบริบทนี้การคิดบวกจึงมิใช่การมองโลกในแง่ดีอย่างไร้เดียงสา (Naive Optimism) ตามที่สังคมมักตั้งข้อสังเกต แต่เป็นกลยุทธ์การประคองภาวะอารมณ์ให้ผ่านพ้นวิกฤต สอดรับกับข้อค้นพบของ Spradley (2024, pp. 69–70) ที่ชี้ว่าแฟนคลับได้สร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของทางศีลธรรมต่อดิสนีย์ เพื่อใช้เยียวยาจิตใจและก้าวข้ามคำวิจารณ์ เช่นเดียวกันกับคุณเอเจ ที่ถอดรหัสเนื้อหาดิสนีย์ในฐานะเครื่องมือสะท้อนย้อนคิด (Self-Reflection) ผ่านประสบการณ์การชมการแสดงพลุชุด Happily Ever After ที่ดิสนีย์เวิลด์ ซึ่งตั้งคำถามทิ้งท้ายไว้ให้กับผู้ชมได้กระตุ้นให้เขานำบทเรียนการต่อสู้ของตัวละครกลับมาปรับใช้ในชีวิตจริง ซึ่งยืนยันว่าแฟนคลับวัยผู้ใหญ่กลุ่มนี้มิได้หลีกหนีเข้าสู่โลกแฟนตาซี แต่กำลังหยิบยืมทรัพยากรจากโลกจินตนาการมาเป็นขุมพลังในการดำเนินชีวิต

> “...ผมรู้สึกว่าทุกตัวละคร ไม่ว่าจะเป็นอะลาดิน เจ้าหญิง ทุกคนมีเรื่องที่ต้องสู้ไม่ต่างจากเรา ประโยคสุดท้ายของโชว์พลุจะพูดประมาณว่า 'จากการเดินทางของโชว์พลุทั้งหมดนี้เรื่องราวของตัวละครได้จบลงแล้ว แล้วเรื่องราวของคุณล่ะ' มันก็สอนให้เราคิดอะไรตามได้เยอะดีนะ เราถึงติดตามมาตลอด”
>
> (คุณเอเจ,แอดมินเพจ Disney & Musical Thailand Fanclub)

การต่อรองกับโลกภายนอก: การทลายกำแพงอคติและเพศสภาวะ

เมื่อแฟนคลับนำพลังบวกเหล่านี้มาใช้ในพื้นที่สาธารณะ พวกเขามักต้องเผชิญกับแรงเสียดทานจากบรรทัดฐานสังคมไทย โดยเฉพาะวาทกรรม “โลกสวย” หรือ “อยู่ในทุ่งลาเวนเดอร์” ที่ถูกใช้ลดทอนคุณค่าความชอบ จาก

ข้อมูลภาคสนามพบว่าแฟนคลับแต่ละท่านมีวิถีทางในการรับมือที่แตกต่างกัน สำหรับคุณพูห์ (Pooh Monster) เลือกใช้วิธีการยอมรับและเป็นเจ้าของนิยาม โดยมองว่าหากดิสนีย์นำเสนอแง่มุมที่ดีงาม การถูกมองว่าโลกสวยก็ไม่ใช่เรื่องเสียหาย แต่นับเป็นทางเลือกที่จะมองโลกในแง่ดีเพื่อเยียวยาตนเอง ในขณะที่คุณทอยใช้วิธี การปรับกรอบแนวคิด โดยโต้แย้งว่าจินตนาการมิใช่การหลีกหนี แต่เป็น “ความจำเป็นทางอารมณ์” พื้นฐานของมนุษย์ที่จะช่วยบรรเทาความตึงเครียดจากโลกความเป็นจริง

นอกจากคำวิจารณ์เรื่องความเพ้อฝัน ประเด็นที่ท้าทายยิ่งกว่าคือการปะทะกับบรรทัดฐานทางเพศ (Gender Norms) ที่มักตีตราว่าดิสนีย์เป็นพื้นที่ของเด็กผู้หญิง ส่งผลกระทบต่อทั้งอัตลักษณ์ทางวิชาชีพและอัตลักษณ์ทางเพศของแฟนคลับชาย การต่อรองในประเด็นนี้ปรากฏในหลากหลายรูปแบบ ตั้งแต่ การเพิกเฉยเชิงกลยุทธ์ ของคุณพูห์ ที่เลือกจะไม่เก็บคำวิจารณ์เรื่องความไม่เหมาะสมมาบั่นทอนจิตใจ เพื่อรักษาพื้นที่ความปลอดภัยภายในไว้ ไปจนถึงการตั้งคำถามกลับอย่างมั่นใจของคุณเอเจ ที่ได้รับการยอมรับจากครอบครัวและชุมชนออนไลน์ จนสามารถยืนยันจุดยืนได้ว่าการเป็นผู้ชายที่ชื่นชอบเจ้าหญิงดิสนีย์มิใช่เรื่องผิดแปลก

ในระดับที่เข้มข้นขึ้น การต่อรองได้พัฒนาไปสู่การปฏิบัติการเชิงรุก ดังเช่นกรณีของคุณหมู ที่มุ่งมั่นเปลี่ยนแปลงภาพจำของสังคมผ่านการใช้ตรรกะและการประนีประนอม โดยหยิบยกความหลากหลายของแบรนด์ภายใต้เครือดิสนีย์ เช่น มาร์เวล (Marvel) หรือ สตาร์ วอร์ส (Star Wars) มาเป็นจุดเชื่อมโยง เพื่อเปิดพื้นที่ให้แฟนคลับชายกลุ่มอื่น ๆ สามารถเข้ามามีส่วนร่วมได้โดยไม่รู้สึกขัดเขิน ซึ่งถือเป็นการขยายขอบเขตของพื้นที่ปลอดภัยให้รองรับความหลากหลายทางเพศได้กว้างขวางยิ่งขึ้น

> “ที่พี่ทำตรงนี้ก็พยายามที่จะเปลี่ยนภาพจำของคนด้วยเหมือนกันว่าจริง ๆ แล้วมันคือใครชอบก็ได้ เป็นกะเทย เก้ง กวาง ชะนีก็ได้หมด ความชอบมันไม่ควรถูกจำกัดภาพลักษณ์ว่าเป็นอะไร”
>
> (คุณหมู,แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub)

นี่คือการเติบโตขั้นสูงสุด จากแฟนคลับที่ถูกสังคมกดทับ ไปสู่การเป็นผู้ปฏิบัติการทางวัฒนธรรม (Cultural Agent) ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคม คุณหมูไม่ได้ใช้เพียงอารมณ์ในการต่อสู้แต่เขาใช้ตรรกะที่สังคมภายนอก (โดยเฉพาะผู้ชาย) สามารถเข้าใจได้ นั่นคือการใช้แบรนด์ในเครือดิสนีย์เป็นตราสัญลักษณ์สำหรับประนีประนอม เขาได้ใช้กลยุทธ์ของดิสนีย์เอง (การควบรวมกิจการ) มาเป็นเครื่องมือในการนำเสนอเนื้อหาที่ช่วยทลายกำแพงอคติเรื่อง “ความเป็นเด็ก/ผู้หญิง” และทำให้แบรนด์ดิสนีย์เป็นที่ยอมรับสำหรับผู้ชายในวงกว้างได้สำเร็จ

> “การที่ปัจจุบันมันมี Marvel มี Star wars ขึ้นมาเนี่ย พี่ว่าส่วนหนึ่งมันก็ดีด้วย... แฟนคลับชายก็อาจจะไม่อยากไป (ดิสนีย์แลนด์) เพราะว่าไม่อิน (เจ้าหญิง) แต่พอมันมีเสริมเรื่องขึ้นมา เขาก็อาจจะไม่ได้อินดิสนีย์ดั้งเดิมแต่อินมาร์เวลก็ไปกับเราได้แล้ว ต่างคนต่างสนับสนุนสิ่งที่ตัวเองชอบแต่ไปด้วยกันได้"
>
> (คุณหมู,แอดมินเพจ Disney Thailand Fanclub)

จุดสูงสุดของการเติบโต: การเขียนทับความหมายและการค้นพบสังคมที่ใช่

กระบวนการเติบโตทางอารมณ์ที่ลึกซึ้งที่สุด ปรากฏชัดเจนในกรณีของคุณทอย ซึ่งแสดงให้เห็นศักยภาพของแฟนคลับในการ “เขียนทับความหมาย” (Rewrite) ของสื่อเพื่อนำทางชีวิต คุณทอยเปรียบเทียบชีวิตตนเองที่ถูกเลี้ยงดูในกรอบที่เข้มงวดกับตัวละคร "แอเรียล" จาก The Little Mermaid โดยถอดรหัสเรื่องราวการขึ้นบกของนางเงือกใหม่ มิใช่ในฐานะการตามหาความรักของเจ้าชาย แต่เป็นอุปมาของการย้ายถิ่นฐานเพื่อค้นหา อัตลักษณ์และการสำรวจรสนิยมทางเพศให้พ้นจากการควบคุมของครอบครัว

> “เหมือนแอเรียลที่ถูกเลี้ยงมาแบบปิด พ่อไม่ยอมให้ขึ้นบกมายังโลกของมนุษย์ จนวันหนึ่งแอเรียลหนีออกมา มันก็เหมือนตอนเราได้ไปเรียนเชียงใหม่ พอเราได้ออกจากกรอบนั้น ได้อยู่ไกลๆ พ่อแม่... ได้สำรวจความชอบของตัวเองว่ามันเป็นยังไง... ก็จะพบ

> ว่าการที่เราเป็นแบบนี้มันไม่ผิด คนที่เป็นแบบเราก็มีเยอะแยะ แล้วความชอบส่วนตัว รสนิยมทางเพศเรามันก็ไม่ได้ทำร้ายใคร เราก็ยังเป็นเด็กดีของพ่อแม่ได้อยู่ แค่รสนิยมเรามันไม่ตรงกับความคาดหวังของเขา"
>
> (คุณทอย,แฟนพันธุ์แท้เจ้าหญิงดิสนีย์)

การตีความเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า เพศวิถี (Sexuality) เป็นปัจจัยหลักที่ผลักดันให้เกิดปฏิบัติการทางวัฒนธรรมตามแนวคิด “การฉกฉวยตัวบท” (Textual Poaching) ของ Jenkins (1992) นี่คือการที่กลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศได้หยิบฉวยเอาเรื่องราวของการสูญเสียเสียงและการแปลงเปลี่ยนร่างกาย (Transformation) ของนางเงือก มาผลิตซ้ำความหมายใหม่เพื่อสะท้อนความเจ็บปวดและการต่อสู้ของตนเอง กล่าวคือ พวกเขาไม่ได้ชอบแอเรียลเพียงเพราะความสวยงาม แต่เพราะโครงเรื่อง (Narrative) ของเจ้าหญิงดิสนีย์สอดคล้องกับประสบการณ์ชีวิตแบบเควียร์ (Queer Experience) ที่ต้องต่อรองกับร่างกายและสังคมอยู่เสมอ

การสวมบทบาทเจ้าหญิงในบริบทนี้ จึงมิใช่การผลิตซ้ำค่านิยมรักต่างเพศ แต่เป็นการเฉลิมฉลองความลื่นไหลของตัวตนที่อยู่นอกกรอบทวิลักษณ์อย่างสิ้นเชิง ในทำนองเดียวกัน ตัวละคร “ราพันเซล” ก็ถูกใช้เป็นสัญลักษณ์ของการออกจากหอคอยแห่งบรรทัดฐานทางสังคม เพื่อยืนยันว่าตัวตนที่เป็นอยู่ดีพอแล้ว ซึ่งนำไปสู่การตระหนักรู้สำคัญเมื่อต้องเผชิญกับคำถามในโลกการทำงานภายใต้กรอบคิด “ความเป็นชายกระแสหลัก” ที่กดทับความร่าเริงมองโลกในแง่ดีของคุณทอย จนนำไปสู่บทสรุปที่ว่า "เราแค่อยู่ในสังคมที่ผิด

> “เราก็จะถูกตั้งคำถามแบบนี้มาโดยตลอดจนเราตั้งคำถามกับตัวเองไปด้วย ว่าหรือสิ่งที่เราเป็นมันผิด? การที่เราร่าเริง มองโลกในแง่ดีมันผิดมั้ย? จนเราได้ออกไปลองใช้ชีวิตข้างนอกจริง ๆ เราถึงได้รู้ว่า มันไม่ใช่ เราแค่อยู่ในสังคมที่ผิด”
>
> (คุณทอย,แฟนพันธุ์แท้เจ้าหญิงดิสนีย์)

เมื่อปลดล็อกความคิดนี้ คุณทอยได้ถอดรหัสเพลง Part of Your World ใหม่อีกครั้ง โดยปฏิเสธความหมายเรื่องความรักโรแมนติก แต่ตีความให้เป็นบทเพลงแห่งการแสวงหาความรู้และวิสัยทัศน์ เพื่อให้เท่าทันและไม่อ่อนไหวไปกับโฆษณาชวนเชื่อของสังคม

> “พี่ว่าเพลงนี้... มันไม่ได้โรแมนติกมันไม่ได้พูดถึงความรักด้วยซ้ำ มันพูดถึงเด็กผู้หญิงคนหนึ่งที่อยากออกผจญภัยซึ่งมันก็ตรงกับ Vision ของพี่เหมือนกัน ว่าเราจะเป็นบุคคลที่ดีขึ้นได้เราต้องผ่านการได้เห็นเยอะ ๆ ได้ฟัง เยอะ ๆ ได้รู้เยอะ ๆ... เราจะได้ไม่อ่อนไหวไปกับ propaganda (โฆษณาชวนเชื่อ) เพราะว่าเรามีประสบการณ์”
>
> (คุณทอย,แฟนพันธุ์แท้เจ้าหญิงดิสนีย์)

การถอดรหัสบทเพลงของคุณทอยที่ก้าวข้ามกรอบความรักโรแมนติกไปสู่การแสวงหาความรู้และการสร้างวิสัยทัศน์เพื่อให้เท่าทันต่อโฆษณาชวนเชื่อของสังคมคือบทพิสูจน์สำคัญที่ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่ปลอดภัยทางใจแห่งนี้มิเคยเป็นเพียงหลุมหลบภัย (Escape) หากแต่เปรียบเสมือนพื้นที่ฝึกฝน (Training Ground) ที่เปิดโอกาสให้สมาชิกได้ลับคมเครื่องมือทางอารมณ์และทักษะการต่อรองทางปัญญา เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการกลับออกไปเผชิญหน้าและยืนยันตัวตนในโลกแห่งความเป็นจริงที่ซับซ้อนได้อย่างมั่นคง

5. สรุปและอภิปรายเชิงทฤษฎี: พลังของแฟนคลับในโลกที่ซับซ้อน

การศึกษาปรากฏการณ์พื้นที่ปลอดภัยทางใจของแฟนคลับดิสนีย์ไทยในครั้งนี้ สรุปได้ว่า พื้นที่ดังกล่าวไม่ได้เป็นเพียงสถานที่หลบภัย (Escape) จากโลกแห่งความเป็นจริง แต่เป็นพื้นที่ปฏิบัติการ (Site of Practice) ที่ถูกประกอบสร้าง (Constructed) ขึ้นอย่างแข็งขันโดยตัวแฟนคลับเอง เพื่อตอบสนองต่อความต้องการที่ซับซ้อน ทั้งในมิติทางอารมณ์และอัตลักษณ์

ข้อค้นพบสำคัญประการแรกที่ตอบคำถามวิจัยคือ พื้นที่ปลอดภัยทางใจนี้ถูกสร้างและรักษาไว้ ไม่ใช่ด้วยกฎระเบียบ (Rules) แต่ด้วยบรรยากาศทางอารมณ์ (Affective Atmosphere) ร่วมกัน สมาชิกในชุมชนได้ใช้ “การเล่นทางอารมณ์” (Affective Play) หรือการลงทุนทางความรู้สึก (Hills, 2002, pp. 90–112) ในการรักษาสภาวะแห่งการ Playful หรือความเป็นเด็ก (ดังที่คุณเอเจเล่าเรื่อง “Hey! Princess” ซึ่งทำหน้าที่เป็นกลไก คัดกรองโดยธรรมชาติ และอนุญาตให้สมาชิกโดยเฉพาะผู้ใหญ่สามารถแสดงออกถึงตัวตนที่ถูกกดทับไว้ในโลกภายนอกได้อย่างอิสระ นี่คือการยืนยันแนวคิด “วัฒนธรรมมีส่วนร่วม” ของ Henry Jenkins (2006, p. 3) ที่ไม่ได้จำกัดอยู่แค่การผลิตสื่อแต่ขยายไปถึงการร่วมกันผลิตพื้นที่ทางสังคมและอารมณ์ขึ้นมา

ข้อค้นพบประการที่สองคือ พื้นที่นี้ทำหน้าที่เป็นพื้นที่ฝึกฝนที่มอบเครื่องมือและทรัพยากรให้สมาชิกนำไปใช้ต่อรองกับชีวิตจริง การเติบโตทางอารมณ์เกิดขึ้นเมื่อแฟนคลับถอดรหัสตัวบทดิสนีย์ให้กลายเป็นเครื่องมือทางจิตวิทยาเพื่อรับมือกับวิกฤต (ดังที่คุณหมูใช้แนวคิดเรื่องการคิดบวกประคองตนเองในช่วงตกงาน) และใช้เป็นเครื่องมือสะท้อนชีวิต (ดังที่คุณเอเจตีความโชว์พลุว่า “ทุกคนมีเรื่องที่ต้องต่อสู้ไม่ต่างจากเรา”)

ในขณะเดียวกัน การต่อรองอัตลักษณ์เกิดขึ้นเมื่อพวกเขาต้องเผชิญหน้ากับบรรทัดฐานทางสังคมที่มุ่งโจมตี (เช่น การวิจารณ์ว่าโลกสวย หรือการตีตราว่า “ผู้ชายไม่ควรชอบดิสนีย์”) ข้อมูลภาคสนามแสดงให้เห็นถึงกลยุทธ์การต่อรองที่หลากหลาย ตั้งแต่การยอมรับเชิงกลยุทธ์ (คุณพูห์) การปรับกรอบ (คุณทอย) การตั้งคำถามกลับ (คุณเอเจ) ไปจนถึงปฏิบัติการเชิงรุก (คุณหมู)

การอภิปรายเชิงทฤษฎี: แฟนคลับในฐานะนักยุทธศาสตร์เชิงวัฒนธรรม

ข้อมูลภาคสนามของงานวิจัยนี้ไม่เพียงแต่ยืนยันแนวคิดของ Stuart Hall (1980) และ Henry Jenkins (1992) แต่ยังช่วยขยายขอบเขตและแสดงให้เห็นถึงการทำงานของทฤษฎีเหล่านี้ในบริบทสังคมไทยร่วมสมัยได้

อย่างลึกซึ้ง ประการแรก งานวิจัยนี้แสดงให้เห็นว่ากระบวนการถอดรหัส (Hall, 1980) ของแฟนคลับวัยผู้ใหญ่นั้น มิใช่ปฏิบัติการที่เกิดขึ้นอย่างอิสระเสรี (Free-floating) แต่เป็นกระบวนการที่ถูกกำหนดเงื่อนไขด้วยประสบการณ์ทางชีวประวัติ (Biographical Process) และเพศสภาวะอย่างลึกซึ้ง สอดคล้องกับข้อเสนอของ Hall ที่ว่ากระบวนการสื่อสารนั้นถูกกำหนดโครงสร้างโดยอำนาจ (Structured in dominance) (Hall, 1980, p. 134) ดังที่เห็นได้ชัดเจนจากกรณีศึกษาของคุณทอยที่ถูกกล่าวถึงในบทก่อนหน้า การถอดรหัสตัวละครแอเรียลและราพันเซล มิใช่เป็นเพียงการเสพสื่อเพื่อความบันเทิง แต่คือความจำเป็นในการดิ้นรนเพื่อคัดง้างกับอุดมการณ์รักต่างเพศ (Heteronormativity) และความเป็นชายกระแสหลัก (Hegemonic Masculinity) ที่กดทับตัวตนของเขาอยู่ โดยแฟนคลับได้ทำการเปลี่ยนเป้าหมายของตัวละครจากการตามหาเจ้าชายมาเป็นการค้นหาตัวตนที่แท้จริง การกระทำนี้ยืนยันว่าแฟนคลับมีความสามารถในการใช้การฉกฉวยตัวบท (Textual Poaching) (Jenkins, 1992) เพื่อเบี่ยงเบนความหมายของสื่อกระแสหลักให้กลายเป็นพื้นที่ยืนยันตัวตนสำหรับกลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศได้อย่างทรงพลัง ภายใต้ข้อจำกัดทางสังคมที่พวกเขากำลังเผชิญ

ประเด็นที่น่าอภิปรายต่อไปคือ การตีความปฏิบัติการของกลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศที่เลือกสวมบทบาทตัวละครหญิง (Femininities) ของดิสนีย์ หากพิจารณาผ่านกรอบการวิเคราะห์เชิงโครงสร้างแบบดั้งเดิม ปรากฏการณ์นี้อาจถูกตั้งข้อสังเกตว่าเป็นเพียงกระบวนการผลิตซ้ำ (Reproducing) ขนบความรักต่างเพศ (Heteronormativity) หรือการยอมจำนนต่อระบบทวิลักษณ์ (Gender Binary) ที่ดิสนีย์สร้างขึ้น ซึ่งอาจส่งผลให้พื้นที่ปลอดภัยแห่งนี้กลายเป็นพื้นที่เสี่ยง (Risky Space) ที่กักขังตัวตนของผู้ใช้งานไว้ในกรอบที่คับแคบ

อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาในครั้งนี้กลับเผยให้เห็นพลวัตที่ต่างออกไป โดยชี้ว่าการกระทำดังกล่าวมีลักษณะเป็นปฏิบัติการเชิงรุก (Active Agency)

ที่แยบยล แฟนคลับกลุ่มนี้มิได้สวมบทบาทเจ้าหญิงเพื่อตอบสนองต่ออุดมการณ์ความรักแบบเจ้าชาย - เจ้าหญิง แต่กลับใช้ร่างกายและอัตลักษณ์ของตัวละครเป็นพาหนะในการสื่อสารความหมายใหม่เพื่อท้าทายอำนาจนำ กล่าวคือ การที่ร่างกายของผู้ชายหรือ LGBTQ+ ปรากฏตัวในรูปลักษณ์ของเจ้าหญิงในพื้นที่สาธารณะ ถือเป็นยุทธวิธีในการสร้างความปั่นป่วนให้กับเส้นแบ่งทางเพศ ทำให้ขนบแบบทวิลักษณ์เกิดความลื่นไหลและไม่สามารถกำกับร่างกายของพวกเขาได้อีกต่อไป ดังนั้น พื้นที่ดิสนีย์ในบริบทนี้จึงถูกเปลี่ยนสถานะจากการเป็นพื้นที่แห่งการผลิตซ้ำ ให้กลายเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ที่ถูกยึดครองเพื่อใช้ยืนยันตัวตนที่หลากหลายได้อย่างมีนัยสำคัญ

ประการที่สองงานวิจัยนี้ตอกย้ำว่าพื้นที่ปลอดภัยที่ถูกสร้างขึ้นผ่านวัฒนธรรมมีส่วนร่วม (Jenkins, 2006) ทำหน้าที่เป็นพื้นที่สาธารณะทางเลือก (Counter-Publics) (Fathallah, 2017) ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในบริบทสังคมไทยซึ่งมีบรรทัดฐานทางสังคมที่เข้มงวดเป็นพื้นที่ที่อนุญาตให้ผู้ที่รู้สึกแปลกแยก (ดังที่คุณพูห์นิยามตนเองว่าเป็น Monster) สามารถกลายเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวและเป็นพื้นที่ที่มอบการยืนยันให้กับอัตลักษณ์ที่ถูกสังคมกระแสหลักตั้งคำถาม

ท้ายที่สุด งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นว่าพื้นที่ปลอดภัยทางใจมิได้เกิดขึ้นจากตัวภาพยนตร์ดิสนีย์โดยลำพัง แต่เกิดขึ้นจากวัฒนธรรมแบบมีส่วนร่วมที่แฟนคลับได้ร่วมกันสร้างกติกาทางสังคมชุดใหม่ขึ้นมา เป็นกติกาที่อนุญาตให้สมาชิกไม่ว่าเพศสภาพใด สามารถแสดงออกถึงความอ่อนโยนและจินตนาการได้อย่างอิสระ การรวมกลุ่มนี้จึงเป็นการเปลี่ยนสถานะของดิสนีย์จากการเป็นเพียงสินค้าบันเทิง ให้กลายเป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรมที่สมาชิกใช้เยียวยาจิตใจและต่อรองกับบรรทัดฐานทางเพศของสังคมภายนอกได้อย่างมีนัยสำคัญ ดังนั้น แฟนคลับดิสนีย์ไทยในงานวิจัยนี้ จึงไม่ใช่แค่ผู้ถอดรหัสหรือผู้มีส่วนร่วมแต่พวกเขาคือนักยุทธศาสตร์เชิงวัฒนธรรมและอารมณ์ (Cultural and Emotional Strategists) ที่กำลังหยิบยืมวัตถุดิบทางวัฒนธรรมระดับโลกมาใช้เป็นเครื่องมือ

ในการต่อรองกับบรรทัดฐานทางสังคมในระดับท้องถิ่นเพื่อสร้างพื้นที่ในการยืนยันตัวตนและเติบโตในโลกของผู้ใหญ่

นัยสำคัญ ข้อจำกัด และข้อเสนอแนะนำสำหรับการวิจัยต่อไป

นัยสำคัญของงานวิจัยนี้คือการนำเสนอภาพของแฟนคลับที่ท้าทายภาพจำเดิม ๆ ของสังคม แฟนคลับดิสนีย์วัยผู้ใหญ่ในงานวิจัยนี้ ไม่ใช่กลุ่มคนที่หนีความจริงหรือเป็นเด็กไม่รู้จักโต ตรงกันข้ามพวกเขาคือกลุ่มคนที่กำลังต่อสู้กับความจริงที่ซับซ้อน และกำลังใช้ดิสนีย์เป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรม (Cultural Resource) เพื่อใช้ในการนำทางชีวิตในโลกของผู้ใหญ่

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาในเชิงพัฒนาการของตัวบท (Evolution of Text) ผู้วิจัยพบว่าพื้นที่ปลอดภัยของดิสนีย์มิได้หยุดนิ่งหรือถูกแช่แข็งอยู่ในกรอบทวิลักษณ์ (Binary) แบบดั้งเดิมเสมอไป แม้ว่าผลงานในยุคคลาสสิกหรือยุคเรเนซองส์จะมีการแบ่งแยกขั้วความดี-ความชั่วและเพศสภาพที่ชัดเจน แต่ในบริบทปัจจุบัน ดิสนีย์ได้พยายามปรับเปลี่ยนทิศทางให้สอดรับกับพลวัตของโลกสมัยใหม่ที่ไร้ขอบเขตมากยิ่งขึ้น เห็นได้จากการเคลื่อนย้ายจุดเน้นในภาพยนตร์ยุคใหม่ที่ลดทอนความสำคัญของความรักเชิงชู้สาว (Romantic Love) ลง และหันมาเชิดชูคุณค่าของการรักตัวเอง (Self-Love) และสายใยของครอบครัวที่เลือกเอง (Chosen Family) แทน นอกจากนี้การนำเสนอตัวละครที่มีความซับซ้อนทางศีลธรรม (Moral Ambiguity) ยังช่วยรื้อถอนกรอบความดีความชั่วที่ตายตัวในอดีต ซึ่งสอดคล้องกับจริตของแฟนคลับที่เติบโตขึ้นและพร้อมจะตีความเนื้อหาใหม่ ๆ ดังนั้น แฟนคลับกลุ่มนี้จึงมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันในการโอบรับและถกเถียงกับแนวคิดใหม่ ๆ (รวมถึงประเด็น Woke Culture) สะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่นี้มีความยืดหยุ่นสูงและเปิดกว้างต่อการนิยามความหมายใหม่ ๆ ที่ไม่จำกัดอยู่แค่กรอบชาย-หญิง หรือ ขาว-ดำ อีกต่อไป

กระนั้น งานวิจัยนี้มีข้อจำกัดสำคัญที่ต้องพิจารณา กล่าวคือ ผู้ให้ข้อมูลหลักเป็นกลุ่มแฟนคลับที่มีความตื่นตัว (Active Fans) และมีทักษะการสื่อสารที่ดี ซึ่งอาจทำให้ภาพตัวแทนของพื้นที่ปลอดภัยโน้มเอียงไปทางกลุ่มผู้ที่ประสบความสำเร็จในการต่อรองอัตลักษณ์แล้ว และปฏิเสธไม่ได้ว่าการเข้าถึงพื้นที่บางส่วนของดิสนีย์อาจต้องอาศัยทุน (Capital) ทั้งทางเศรษฐกิจและภาษา อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่าทุนมิใช่เงื่อนไขเดียวที่กำหนดความรู้สึกปลอดภัย ข้อมูลจากการสัมภาษณ์สะท้อนให้เห็นว่า สำหรับแฟนคลับจำนวนมาก พื้นที่ปลอดภัยมิได้เกิดขึ้นจากการบริโภคสินค้าหรูหรา แต่เกิดขึ้นจากพื้นที่แห่งความหวัง (Space of Hope) และแรงปรารถนาร่วม (Shared Aspiration) การอดออมเพื่อทำตามความฝัน (เช่น การเก็บเงินเพื่อไปสวนสนุกครั้งแรก) หรือการรวมกลุ่มพูดคุยในประเด็นเฉพาะทาง กลับเป็นปัจจัยสำคัญที่สร้างความผูกพันทางใจและความรู้สึกปลอดภัยที่แท้จริง โดยไม่จำเป็นต้องอิงอยู่กับสถานะทางสังคมหรือชื่อเสียง

นอกจากนี้ ในประเด็นเรื่องโครงสร้างอำนาจภายในชุมชน (Power Dynamics) แม้ว่าวัฒนธรรมมีส่วนร่วมจะเปิดโอกาสให้ทุกคนมีพื้นที่ แต่ผู้วิจัยตระหนักดีว่าพื้นที่นี้มิใช่ยูโทเปียที่ปราศจากลำดับชั้นเสียทีเดียว หากแต่เป็นพื้นที่ที่มีลำดับชั้นของความทุ่มเท (Hierarchy of Commitment) ดำรงอยู่ กล่าวคือ สมาชิกที่มีบทบาทเป็นผู้ผลิตสื่อหรือแอดมินเพจ ซึ่งต้องลงทุนลงแรงผ่านแรงงานแฟนคลับ (Fan Labor) ย่อมได้รับการยอมรับ (Recognition) มากกว่าสมาชิกทั่วไป การที่พื้นที่นี้ดูเหมือนไม่เท่าเทียม ในบางมิติจึงมิได้เกิดจากการกดขี่เชิงโครงสร้างเพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากกลไกการให้รางวัลตามระดับของการมีส่วนร่วม (Level of Participation) ซึ่งเป็นธรรมชาติของวัฒนธรรมแฟนคลับ

อนึ่ง งานวิจัยนี้ยังมุ่งเน้นไปที่การทำงานของพื้นที่ปลอดภัยในเชิงบวกเป็นหลัก โดยยังไม่ได้สำรวจมิติของความไม่ปลอดภัย (Unsafe Space) ที่อาจเกิดขึ้นภายในชุมชน (เช่น การกีดกัน, ความขัดแย้ง) ข้อเสนอแนะสำหรับ

การวิจัยในอนาคตจึงควรสำรวจมิติของความขัดแย้งและการกีดกันภายในชุมชนแฟนคลับดิสนีย์ไทย รวมถึงการศึกษาเปรียบเทียบเชิงโครงสร้างระหว่างแฟนคลับดิสนีย์กับแฟนคลับกลุ่มอื่น ๆ (เช่น K-Pop หรือ อนิเมะญี่ปุ่น) ในบริบทสังคมไทย ซึ่งจะช่วยให้เห็นมิติการต่อรองอัตลักษณ์ที่หลากหลายและชัดเจนยิ่งขึ้น

โดยสรุป พื้นที่ที่ใจปลอดภัยของแฟนคลับดิสนีย์ไทย คือปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นว่า “เทพนิยาย” ไม่ได้จบลงที่ “ความสุขชั่วนิรันดร์” (Happily Ever After) แต่เทพนิยายได้ถูกหยิบยืมมาใช้เป็นเครื่องมือในการรับมือกับชีวิตจริงที่ไม่ได้โรยด้วยกลีบกุหลาบ แฟนคลับเหล่านี้กำลังพิสูจน์ว่า การรักในจินตนาการไม่ได้ทำให้พวกเขาอ่อนแอ แต่กลับเป็นสิ่งที่ทำให้พวกเขาแข็งแกร่งพอที่จะเผชิญหน้าต่อรองและยืนยันตัวตนของพวกเขาในโลกที่ซับซ้อนใบนี้ต่อไป

เชิงอรรถ

[1] บทความชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

บรรณานุกรม

กนกวรรณ ปิ่นสิรานนท์, & อดิพล เอื้อจรัสพันธุ์. (2567). มองแฟนคลับผ่านงานวิจัยในประเทศไทย. *วารสารวิชาการนวัตกรรมสื่อสารสังคม,* 9(1), 22-31.

กฤติญา สาริกา, & ฐิตินันท์ บุญภาพ คอมมอน. (2565). บทบาทของตัวละครเจ้าหญิงดิสนีย์ในการเรียนรู้และสร้างอัตลักษณ์ของวัยรุ่นเพศหญิงในสังคมไทย. *วารสารสังคมศาสตร์เพื่อการพัฒนาท้องถิ่น มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม*, 6(2), 196-202.

ภานรินทร์ แสงศรีน้ำเพชร, & ปัญญชิต ส. (2567). ARMY: อัตลักษณ์พฤติกรรมกลุ่ม และพลวัตของแฟนคลับศิลปินเกาหลีวง BTS. วารสารสังคมวิทยากับการพัฒนา, 1(1), 85–104. สืบค้นจาก https://so16.tci-thaijo.org/index.php/jsdswu/article/view/384

รัชชานนท์ ศรีเพียชัย, อมรรัตน์ พรหมสาขา ณ สกลนคร, & อุทุมพร หลอดโค. (2567). การสร้างตัวตนของกลุ่มเพศทางเลือกบนพื้นที่สาธารณะและพื้นที่ทางสังคมออนไลน์. พัฒนวนัมรุง มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, 1(1), 123-138. สืบค้นจาก https://so16.tci-thaijo.org/index.php/JPWBRU/article/view/456

สรารักษ์ โรจนพฤกษ์, & ขจร ฝ้ายเทศ. (2555). การวิเคราะห์ภาพตัวแทนความเป็นสตรีในสื่อภาพยนตร์การ์ตูนวอลต์ดิสนีย์. วารสารการสื่อสารมวลชน, 6(1), 1–18.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology, 3(2), 77-101.

Cheu, J. (Ed.). (2013). Diversity in Disney films: Critical essays on race, ethnicity, gender, sexuality and disability. Jefferson, NC: McFarland.

Coppa, F. (2017). The fanfiction reader: Folk tales for the digital age. Ann Arbor, MI: University of Michigan

Press.Fathallah, J. (2017). Fanfiction and the author: How fanfic changes our understanding of authorship. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press.

Hall, S. (1980). Encoding/decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), Culture, media, language (pp. 128–138). London, England: Routledge.

Hills, M. (2002). Fan cultures. London, England: Routledge.

Jenkins, H. (1992). Textual poachers: Television fans and participatory culture. New York, NY: Routledge.

Jenkins, H. (2006). Convergence culture: Where old and new media collide. New York, NY: New York University Press.

Lamerichs, N. (2018). Productive fandom: Intermediality and affective reception in fan cultures. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press.

Spradley, S. (2024). Disney adult or Disney cult?: Observing the effects and perceptions of transmedia storytelling onto fandom (Master's project). Retrieved from https://digitalcommons.humboldt.edu/etd/772/

Tosenberger, C. (2014). Fanfiction. In K. Coats, O. G. Stevenson, & V. L. Wilson (Eds.), The Cambridge companion to children's literature (pp. 250–267). Cambridge, England: Cambridge University Press.

บทสัมภาษณ์ (Interviews)

ฐกรณ์ ขำพลับ. (2567, 11 มีนาคม). ผู้ชนะการประกวดรายการแฟนพันธุ์แท้เจ้าหญิงดิสนีย์ ปี 2014 และผู้ก่อตั้งเพจ Disney Princess Thailand Fanclub. [สัมภาษณ์].

ปวริศ พันธ์ฟัก. (2567, 5 ตุลาคม). คอนเทนต์ครีเอเตอร์ช่อง Pooh Monster. [สัมภาษณ์].

สมบัติ อินทรทัต. (2567, 12 กันยายน). ผู้ก่อตั้งเพจ Disney Thailand Fanclub. [สัมภาษณ์].

เอกราช หาญวงไพบูลย์. (2567, 9 กรกฎาคม). หนึ่งในผู้ร่วมก่อตั้งและแอดมินเพจ Disney & Musical Thailand Fanclub. [สัมภาษณ์].

สังคมศาสตร์ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญา: การประเมินการใช้ประโยชน์ของความรู้ผ่านร่องรอยของการเปลี่ยนแปลง[1]

Social Sciences as Intellectual Infrastructure: Evaluating Research Utilization through Traces of Transformation

วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์
Whisut Vejvarabhorn
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)
whisut.v@sac.or.th
จารุวรรณ ด้วงคำจันทร์
Jaruwan Duangkhamchan
นักวิชาการอิสระ
jaruwan.dkc@gmail.com

วันรับบทความ: 4 มีนาคม 2569 (Received March 4, 2026)
วันแก้ไขบทความ: 31 มีนาคม 2569 (Revised March 31, 2026)
วันตอบรับบทความ: 20 เมษายน 2569 (Accepted April 20, 2026)

บทคัดย่อ

บทความนี้เสนอการทำความเข้าใจใหม่เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยด้านสังคมศาสตร์ โดยเสนอแนวคิดเรื่องสังคมศาสตร์ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาและแนวทางในการติดตามร่องรอยการใช้ประโยชน์แทนการประเมินผลกระทบที่มองความสัมพันธ์แบบตรงไปตรงมาจากผลผลิตงานวิจัยสู่ผลลัพธ์เชิงนโยบายหรือนวัตกรรมเชิงผลิตภัณฑ์ บทความชี้ให้เห็นว่าความรู้ทางสังคมศาสตร์จำนวนมากทำงานในลักษณะสะสมและโดยอ้อมผ่านกระบวนการทางสังคมต่างๆ โดยอาศัยตัวอย่างจากงานวิชาการไทย

ด้านความเหลื่อมล้ำ ความขัดแย้งทางการเมือง ชาติพันธุ์ และเพศสภาพ เพื่อแสดงให้เห็นว่า งานวิจัยมีบทบาทต่อสาธารณะผ่านการเปลี่ยนกรอบนิยามปัญหา การสร้างชุดเหตุผลร่วม การฝังตัวในแนวปฏิบัติของสถาบัน และการยกระดับคุณภาพของการถกเถียงสาธารณะ ผลกระทบในลักษณะนี้มักเกิดขึ้นในระยะยาวและเกี่ยวข้องกับผู้มีส่วนร่วมหลายฝ่าย จึงยากต่อการประเมินภายใต้ระบบที่เน้นผลลัพธ์แบบระยะสั้น บทความจึงเสนอให้เปลี่ยนจุดเน้นจากการวัดผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรมไปสู่การติดตามร่องรอยของการเปลี่ยนแปลงในสี่ระดับ ได้แก่ ถ้อยคำ การให้เหตุผลในระดับสาธารณะ การฝังตัวของความรู้ในระดับสถาบัน และกระบวนการทางสังคม ซึ่งแนวทางดังกล่าวจะช่วยพัฒนากรอบการประเมินที่สอดคล้องกับธรรมชาติของความรู้สังคมศาสตร์และบทบาทในกระบวนการประชาธิปไตยร่วมสมัย

คำสำคัญ: สังคมศาสตร์, โครงสร้างพื้นฐานทางปัญญา, การใช้ประโยชน์งานวิจัย, ผลกระทบแบบสะสม, การให้เหตุผลสาธารณะ

Abstract

This article reconceptualizes research utilization in the social sciences by proposing the notion of social sciences as intellectual infrastructure. Rather than evaluating impact through linear models that trace direct pathways from research output to policy or innovative outcomes, the article argues that much of social science influence operates cumulatively and indirectly. Drawing on examples from Thai scholarship on inequality, political conflict, ethnicity, and gender, it demonstrates how research contributes to public life by reshaping problem definitions, generating shared frameworks of reasoning, informing institutional practices, and improving the quality of public deliberation. These

effects often unfold over extended periods and involve multiple actors, making them difficult to capture through short-term, output-oriented evaluation systems. The article therefore proposes a shift from measuring discrete results to identifying empirical traces of transformation across four levels: keywords, public reasoning, institutional embedding, and deliberative processes. By reframing utilization as a cumulative and structural process, the article offers a policy-relevant framework for evaluating social science research in ways that align with its epistemic nature and democratic function.

Keywords: Social sciences, Intellectual infrastructure, Research utilization, Cumulative impact, Public reasoning

บทนำ

แม้งานวิจัยด้านสังคมศาสตร์จะมีบทบาทสำคัญต่อการทำความเข้าใจความเหลื่อมล้ำ ความขัดแย้งทางการเมือง สิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ และความเสมอภาคทางเพศในสังคมไทย ทว่าคำถามเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ของสังคมศาสตร์ยังคงถูกหยิบยกขึ้นมาอภิปรายอย่างต่อเนื่องในวงวิชาการและนโยบายการบริหารงานงานวิจัย กล่าวได้ว่า ความคลางแคลงนี้เกิดขึ้นในบริบทที่การพัฒนาประเทศถูกประเมินผ่านตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจ เทคโนโลยี และนวัตกรรม ซึ่งให้ความสำคัญกับผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรม การวัดผลได้ชัดเจน และการแสดงผลในกรอบเวลาที่กำหนด ภายใต้มุมมองเช่นนี้ คุณค่าของความรู้ที่ทำงานผ่านการเปลี่ยนกรอบความคิดและการถกเถียงของสาธารณะ จึงถูกลดทอนความสำคัญลง

บทความนี้เสนอว่า งานวิจัยด้านสังคมศาสตร์ในประเทศไทยควรถูกทำความเข้าใจในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาของกระบวนการประชาธิปไตยในสังคม กล่าวคือ สังคมศาสตร์เป็นองค์ความรู้ที่ทำให้สังคมสามารถนิยามปัญหา อภิปรายและแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ตลอดจนร่วมกันตัดสินใจบนฐานของเหตุผลทางวิชาการที่ตรวจสอบได้ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เรียกว่าความรู้ในบทความนี้ ไม่ได้หมายถึง ความรู้ในฐานะที่เป็นเนื้อหาที่ถูกผลิตขึ้นจากการค้นคว้าวิจัยเพียงเท่านั้น แต่ยังหมายถึงเงื่อนไขที่ทำให้ความรู้นั้นสามารถถูกนำมาใช้ รับรู้ และกลายเป็นส่วนหนึ่งของการให้เหตุผลในระดับสาธารณะได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ โครงสร้างพื้นฐานทางปัญญา คือ เงื่อนไขที่ทำให้ความรู้สามารถเคลื่อนไหว เชื่อมโยง และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในระดับสังคมได้ ผลกระทบของสังคมศาสตร์จึงไม่อาจประเมินได้อย่างครบถ้วนผ่านการประเมินที่เป็นลำดับขั้นตอน

ข้อเสนอของบทความนี้สอดคล้องกับแนวคิดที่ชี้ให้เห็นว่า การใช้ประโยชน์จากงานวิจัย โดยเฉพาะในสังคมศาสตร์ มิได้ดำเนินไปในลักษณะเป็นเส้นตรงจากความรู้สู่ผลลัพธ์ เพราะกระบวนการใช้ประโยชน์มักเกิดขึ้นผ่านกระบวนการสะสมและการแทรกซึมในระบบความคิดและการตัดสินใจของสังคม แคโรล ไวส์ (Carol H. Weiss) (1979) เสนอแนวคิดเรื่อง การคืบคลานของความรู้ (knowledge creep) และการทำหน้าที่สร้างความรู้ตื่น (enlightenment function) ซึ่งอธิบายว่า ความรู้มีบทบาทในการเปลี่ยนกรอบการรับรู้ของผู้คนผ่านการแทรกซึมแนวทางความคิดในสังคมอย่างช้า ๆ ซึ่งในที่สุดจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการตัดสินใจของผู้กำหนดนโยบายในระยะยาว ขณะที่ชาร์ลส์ อี ลินบลอม (Charles E. Lindblom) และเดวิด เค โคเฮน (David K. Cohen) (1979) ชี้ให้เห็นว่าความรู้ทางสังคมทำงานผ่านการปรับการให้เหตุผลมากกว่าการให้คำตอบเชิงเทคนิคโดยตรง ทำให้การตัดสินใจอย่างมีเหตุผลเกิดขึ้นในกระบวนการปรับตัวและต่อรองภายใต้เงื่อนไขทางสังคมและการเมือง ในอีกด้านหนึ่ง ปีเตอร์ เอ ฮอลล์ (Peter A. Hall) (1993) อธิบาย

การเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายผ่านการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางนโยบาย ซึ่งเป็นชุดของแนวคิด สมมติฐาน และบรรทัดฐาน ที่กำหนดการมองปัญหาและทางเลือกเชิงนโยบายของสถาบัน โดยการเปลี่ยนแปลงในระดับลึกจะเกิดขึ้นเมื่อกรอบดังกล่าวถูกท้าทายและแทนที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้เชิงสังคม อย่างไรก็ตาม แม้แนวคิดเหล่านี้จะช่วยอธิบายลักษณะที่ไม่เป็นเส้นตรงของผลกระทบจากความรู้ได้อย่างมีนัยสำคัญ แต่ก็ยังไม่ได้มีการพัฒนาเครื่องมือเชิงวิเคราะห์ที่สามารถติดตามร่องรอยของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวในระดับที่ตรวจสอบได้ บทความนี้จึงเสนอแนวทางในการติดตามร่องรอย เพื่อขยายการอธิบายจากระดับแนวคิดไปสู่ระดับการประเมิน โดยมุ่งทำให้กระบวนการสะสมของความรู้สามารถถูกสังเกตและวิเคราะห์ได้อย่างเป็นระบบในบริบทสังคมไทย

บทความจะอภิปรายสนับสนุนข้อเสนอนี้ในสามส่วน ได้แก่ (1) บทบาทของสังคมศาสตร์ต่อการสร้างฐานความรู้สำหรับการถกเถียงสาธารณะและการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมาย (2) การเปลี่ยนความหมายของการใช้ประโยชน์ภายใต้โครงสร้างทุนวิจัยร่วมสมัย (3) หลักฐานการใช้ประโยชน์แบบสะสมและสร้างการเปลี่ยนแปลงในระยะยาว และ (4) จากหลักฐานสู่กรอบประเมินที่สอดคล้องกับธรรมชาติของความรู้สังคมศาสตร์

บทบาทของสังคมศาสตร์ต่อการสร้างฐานความรู้สำหรับการถกเถียงสาธารณะและการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมาย

การพิจารณาบทบาทของงานวิจัยสังคมศาสตร์ในประเทศไทยจำเป็นต้องมองข้ามกรอบประเมินที่จำกัดผลกระทบไว้เพียงตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจ แล้วหันมาพิจารณาการทำหน้าที่พื้นฐานของความรู้ในสังคม เพราะงานสังคมศาสตร์จำนวนมากมิได้ผลิตคำตอบเชิงเทคนิคสำหรับการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่สร้างมุมมอง แนวคิด และคำอธิบายที่ช่วยให้สังคมสามารถทำความเข้าใจตนเอง ความรู้ในลักษณะนี้มีบทบาทสำคัญต่อการก่อรูปของการถกเถียงสาธารณะและกระบวนการตัดสินใจเชิงนโยบายในสังคมประชาธิปไตย

ความเหลื่อมล้ำและการทำให้โครงสร้างปรากฏตัว

งานศึกษาความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยมีบทบาทสำคัญต่อการทำให้กลไกเชิงโครงสร้างของอำนาจและทรัพยากรกลายเป็นสิ่งที่สามารถอธิบายและอภิปรายได้ในปริมณฑลสาธารณะ งานของ ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ (2545; 2552) วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มทุน เครือข่ายอำนาจทางการเมือง และโครงสร้างเศรษฐกิจไทยในช่วงหลังวิกฤตการณ์ทางการเงิน พ.ศ. 2540 โดยชี้ให้เห็นว่า ความเหลื่อมล้ำไม่ได้เป็นเพียงผลลัพธ์ของความแตกต่างด้านรายได้เท่านั้น การกระจุกตัวของทรัพยากร การเข้าถึงโอกาส และโครงสร้างเชิงสถาบันที่เอื้อประโยชน์ต่อกลุ่มทุนบางกลุ่ม เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ความเหลื่อมล้ำหยั่งรากและขยายตัว กล่าวได้ว่า การวิเคราะห์ดังกล่าวทำให้ประเด็นเรื่องทุนผูกขาดและเครือข่ายอำนาจ กลายเป็นคำอธิบายที่มีน้ำหนักทางวิชาการและถูกใช้เป็นกรอบการอภิปรายในระดับสาธารณะอย่างกว้างขวาง

สาระสำคัญของงานในลักษณะนี้ไม่ได้จำกัดอยู่ที่การยื่นข้อเสนอเชิงนโยบายโดยตรง แต่เน้นไปที่การเปิดเผยให้เห็นความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างผ่านข้อมูลและการวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ เมื่อความเหลื่อมล้ำได้รับการอธิบายด้วยภาษาทางวิชาการที่ชัดเจน การอภิปรายเชิงนโยบายจึงสามารถตั้งอยู่บนกรอบคิดดังกล่าวได้อย่างมีเหตุผล ในแง่นี้ ความรู้ทำหน้าที่ทั้งเป็นหลักฐานเชิงข้อมูลและเป็นฐานรองรับเชิงเหตุผลสำหรับการถกเถียงประเด็นเรื่องภาษี ความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ และบทบาทของรัฐในการกำกับตลาด

ในระดับชุมชน งานศึกษาของ อคิน รพีพัฒน์ และคณะ (2541) เกี่ยวกับชุมชนแออัดและคนจนเมืองได้ขยายความเข้าใจเกี่ยวกับความยากจนจากมิติรายได้ไปสู่มิติความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่ายความช่วยเหลือ และประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน งานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าชุมชนเมืองไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่ของปัญหา แต่ยังเป็นพื้นที่ของการจัดการตนเองและการต่อรอง

กับรัฐ ความรู้เช่นนี้ช่วยเปลี่ยนกรอบการมองคนจนเมืองจากวัตถุของการสงเคราะห์ไปสู่ผู้มีศักยภาพและมีสิทธิในเมือง

กล่าวได้ว่าการทำให้โครงสร้างและประสบการณ์ชีวิตของคนชายขอบถูกอธิบายอย่างละเอียดมีผลต่อคุณภาพของการอภิปรายในปริมณฑลสาธารณะ เพราะช่วยให้การกำหนดนโยบายตั้งอยู่บนความเข้าใจที่รอบด้านมากขึ้น หากปัญหาความยากจนถูกนิยามผ่านตัวชี้วัดเชิงรายได้เพียงอย่างเดียว นโยบายที่ถูกออกแบบอาจมุ่งเพียงการเพิ่มรายได้โดยไม่แตะต้องเงื่อนไขด้านที่อยู่อาศัย สิทธิในการเข้าถึงบริการสาธารณะ หรือความมั่นคงในการดำรงชีวิต งานวิจัยทางสังคมศาสตร์จึงมีบทบาทในการขยายกรอบนิยามของปัญหา ซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญในกระบวนการตัดสินใจเชิงนโยบาย

ในมิติที่ใกล้เคียงกัน งานศึกษาของ บุญเลิศ วิเศษปรีชา (2560; 2565) เกี่ยวกับความทุกข์ทนทางสังคมและชีวิตของผู้ได้รับผลกระทบจากความรุนแรง ช่วยขยายให้ประเด็นที่เคยถูกทำให้เป็นเรื่องส่วนบุคคลถูกวางในบริบทเชิงโครงสร้าง การวิเคราะห์ของงานมุ่งอธิบายเงื่อนไขทางสังคมที่ก่อให้เกิดความทุกข์ ที่ยกระดับประสบการณ์ชีวิตไปสู่การวิเคราะห์เชิงโครงสร้าง ซึ่งช่วยทำให้สังคมสามารถตั้งคำถามต่อระบบและนโยบายที่เกี่ยวข้องได้อย่างมีเหตุผล

จากกรณีศึกษาข้างต้นจะเห็นได้ว่า งานวิจัยเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำทำหน้าที่มากกว่าการบันทึกข้อเท็จจริง ผ่านการช่วยสร้างกรอบคิดที่ทำให้ความไม่เท่าเทียมสามารถถูกอภิปราย ตรวจสอบ และท้าทายในพื้นที่สาธารณะได้ กล่าวได้ว่า การมีกรอบความคิดดังกล่าวถือเป็นเงื่อนไขพื้นฐานของการตัดสินใจร่วมกันในสังคมที่ยึดหลักเหตุผลสาธารณะ เพราะการกำหนดนโยบายจำเป็นต้องตั้งอยู่บนความเข้าใจที่ชัดเจนเกี่ยวกับโครงสร้างอำนาจและการกระจายทรัพยากร

การเมือง การนิยามปัญหา และการสร้างเหตุผลร่วมในสังคม

หากงานศึกษาความเหลื่อมล้ำช่วยทำให้โครงสร้างทางเศรษฐกิจมองเห็นได้ งานวิจัยด้านการเมืองเองก็มีบทบาทสำคัญในการทำให้ความขัดแย้ง ความเห็นต่าง และการต่อรองทางอำนาจในสังคมสามารถถูกอธิบายผ่านเหตุผลที่ตรวจสอบได้ งานศึกษาในลักษณะนี้มีความสำคัญต่อสังคมประชาธิปไตย เนื่องจากความขัดแย้งทางการเมืองมิได้เกิดขึ้นเพียงจากผลประโยชน์ที่แตกต่างกันเพียงอย่างเดียว หากแต่ยังเกี่ยวข้องกับประสบการณ์ทางสังคม ความทรงจำทางประวัติศาสตร์ และความหมายที่ผู้คนใช้ทำความเข้าใจโลกทางการเมืองของตนเอง

ข้อเสนอของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2561) ซึ่งชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจกับความเหลื่อมล้ำทางการเมือง มีส่วนสำคัญต่อการขยายการอภิปรายสาธารณะเกี่ยวกับปัญหาการพัฒนาในประเทศไทยในแง่หนึ่ง แม้งานเขียนของนิธิเองจะไม่ได้เสนอสูตรสำเร็จเชิงนโยบายเอาไว้ก็ตาม แต่ก็มีส่วนช่วยตั้งคำถามต่อเงื่อนไขเชิงโครงสร้างที่ทำให้ประชาชนบางกลุ่มมีอำนาจต่อรองทางการเมืองต่ำกว่ากลุ่มอื่นๆ การวิเคราะห์ในลักษณะนี้ทำให้ประเด็นเรื่องความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจและการเมืองสามารถถูกอภิปรายร่วมกันในฐานะปัญหาเดียวกัน แทนที่จะถูกแยกออกจากกันเป็นคนละมิติ

หรือในอีกด้านหนึ่ง งานศึกษาการเมืองร่วมสมัยของ ประจักษ์ ก้องกีรติ (2562) และกนกรัตน์ เลิศชูสกุล และคณะ (2567) ช่วยอธิบายว่า ความเข้าใจเรื่องประชาธิปไตยในสังคมไทยมิได้มีความหมายเดียวกันสำหรับทุกกลุ่มทางสังคม การศึกษาประสบการณ์และความคิดของประชาชนในบริบทความขัดแย้งทางการเมือง แสดงให้เห็นว่า ความเห็นต่างเกี่ยวกับประชาธิปไตยมักเกิดจากกรอบประสบการณ์ที่แตกต่างกัน มากกว่าที่จะเป็นเพียงความไม่เข้าใจข้อมูลหรือข้อเท็จจริง งานวิจัยลักษณะนี้ช่วยให้การอภิปรายในปริมณฑลสาธารณะสามารถพิจารณาความขัดแย้งในฐานะความแตกต่างของโลกทัศน์และ

ประสบการณ์ทางสังคม ซึ่งเปิดโอกาสให้เกิดการสนทนาที่ตั้งอยู่บนความเข้าใจมากกว่าการตีตราอีกฝ่ายหนึ่ง

ความสำคัญของการทำความเข้าใจการเมืองผ่านประสบการณ์ของผู้คนยังปรากฏในงานภาคสนามเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวทางสังคมและความขัดแย้งร่วมสมัย งานศึกษาของ อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ (2565) เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของเยาวชนไทย แสดงให้เห็นว่า การแสดงออกทางการเมืองของคนรุ่นใหม่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์ชีวิต ความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ และความคาดหวังต่ออนาคต มากกว่าการตอบสนองต่อเหตุการณ์ทางการเมืองเฉพาะหน้าเพียงอย่างเดียว ในทำนองเดียวกัน งานวิจัยในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ที่นำวิธีการทางมานุษยวิทยาไปใช้ ได้ช่วยให้ความขัดแย้งซึ่งมักถูกอธิบายผ่านกรอบความมั่นคงของรัฐสามารถถูกมองผ่านมิติของอัตลักษณ์ความทรงจำและความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนท้องถิ่น (อนุสรณ์ อุณโณ, 2558)

ความรู้ที่เกิดจากการทำงานภาคสนามเช่นนี้มีบทบาทสำคัญต่อคุณภาพของการใช้เหตุผล ผ่านการช่วยลดการอธิบายปัญหาการเมืองผ่านภาพเหมารวมเมื่อประสบการณ์ของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องถูกนำเสนออย่างเป็นระบบ การอภิปรายเกี่ยวกับความขัดแย้งย่อมสามารถตั้งอยู่บนข้อมูลและความเข้าใจที่หลากหลายมากขึ้น เพราะการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยทางสังคมเกิดขึ้นผ่านกระบวนการนิยามปัญหาและการสร้างความเข้าใจร่วมก่อนจะนำไปสู่การตัดสินใจเชิงนโยบาย มุมมองดังกล่าวช่วยอธิบายว่าบทบาทของสังคมศาสตร์ในทางการเมืองไม่ได้จำกัดอยู่ที่การให้คำแนะนำแก่รัฐ หากแต่ยังเกี่ยวข้องกับการสร้างเงื่อนไขของการสนทนาในระดับสังคมด้วย

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่า งานวิจัยด้านการเมืองช่วยให้ความขัดแย้งซึ่งอาจถูกมองว่าเป็นเพียงการเผชิญหน้าระหว่างฝ่ายต่างๆ กลายเป็นประเด็นที่สามารถวิเคราะห์ ตรวจสอบ และอภิปรายผ่านเหตุผลร่วมกันได้ ความรู้ในลักษณะนี้จึงมีบทบาทต่อการดำรงอยู่ของพื้นที่สาธารณะ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการตัดสินใจทางการเมืองในสังคมประชาธิปไตย

ชาติพันธุ์ เพศสภาพ และการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมาย

ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ความรู้ทางสังคมศาสตร์กับการเปลี่ยนแปลงเชิงกฎหมาย สะท้อนให้เห็นบทบาทของความรู้ในระดับโครงสร้างอย่างชัดเจนกว่าพื้นที่อื่นๆ เนื่องจากกระบวนการออกกฎหมายจำเป็นต้องอาศัยเหตุผลสาธารณะที่สามารถอธิบายและตรวจสอบได้ งานวิจัยทางสังคมศาสตร์มีส่วนสำคัญต่อการสร้างฐานข้อมูล แนวคิด และมุมมองในการอภิปราย ซึ่งช่วยให้ประเด็นที่เคยถูกมองว่าเป็นปัญหาเฉพาะกลุ่ม กลายเป็นคำถามเชิงนโยบายที่สังคมโดยรวมต้องพิจารณาร่วมกัน

กรณีการศึกษาชาติพันธุ์ในประเทศไทยเป็นตัวอย่างสำคัญของกระบวนการสะสมองค์ความรู้ในระยะยาว งานวิจัยด้านชาติพันธุ์วิทยาและมานุษยวิทยาตั้งแต่ช่วงกลางศตวรรษที่ 20 ได้ขยายความเข้าใจเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์จากกรอบการมองแบบความมั่นคงของรัฐไปสู่การพิจารณาวิถีชีวิต อัตลักษณ์ และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ (ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ, 2546; นิติ ภวัครพันธุ์, 2560) งานศึกษาจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าการดำรงชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์เกี่ยวข้องกับความรู้ด้านสิ่งแวดล้อม ระบบเครือญาติ และรูปแบบการจัดการทรัพยากรที่มีประวัติศาสตร์ยาวนาน ความเข้าใจเช่นนี้ช่วยตั้งคำถามต่อภาพแทนเดิมที่มองกลุ่มชาติพันธุ์ในฐานะผู้บุกรุกพื้นที่ป่าหรือเป็นปัญหาด้านความมั่นคง

การเปลี่ยนแปลงความเข้าใจดังกล่าวมีผลต่อการถกเถียงเชิงนโยบายในระดับประเทศ การสะสมองค์ความรู้เกี่ยวกับสิทธิทางวัฒนธรรมและความหลากหลายทางชาติพันธุ์มีส่วนสนับสนุนการอภิปรายที่นำไปสู่พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมวิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ พ.ศ. 2568 ซึ่งรับรองสิทธิในการดำรงวิถีชีวิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชนชาติพันธุ์ในฐานะส่วนหนึ่งของสังคมไทย การกล่าวเช่นนี้มิได้หมายความว่างานวิจัยเป็นปัจจัยเพียงประการเดียวของการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมาย หากแต่มองว่าการสะสม

องค์ความรู้มีบทบาทสำคัญต่อการสร้างเหตุผลและวางหลักคิดในการอภิปรายสาธารณะ ซึ่งเอื้อต่อการยอมรับหลักการดังกล่าวในระดับนโยบาย

กระบวนการในลักษณะใกล้เคียงกันยังสามารถเห็นได้จากการศึกษาด้านเพศสภาพและความหลากหลายทางเพศในประเทศไทย งานของ นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ (2556) วิเคราะห์กลไกทางวัฒนธรรมและสถาบันที่ผลิตซ้ำบรรทัดฐานแบบสองเพศในสังคมไทย โดยแสดงให้เห็นว่าความไม่เท่าเทียมทางเพศไม่ได้เป็นเพียงเรื่องทัศนคติและอัตลักษณ์ส่วนบุคคล แต่ยังเกี่ยวข้องกับโครงสร้างทางสังคมและความหมายทางวัฒนธรรมที่ฝังอยู่ในสถาบันต่างๆ การวิเคราะห์ดังกล่าวช่วยทำให้ประเด็นความหลากหลายทางเพศสามารถถูกอภิปรายในฐานะคำถามเรื่องสิทธิและความเสมอภาค มากกว่าการถกเถียงในระดับศีลธรรมและการเบี่ยงเบน

ในด้านกฎหมาย ธัญญาภัส ทองมุสิทธิ์ (2562) ศึกษากรอบกฎหมายต้นแบบเกี่ยวกับการรับรองสิทธิการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ โดยอธิบายหลักการคุ้มครองศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์และความเสมอภาคตามมาตรฐานสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศ งานวิชาการในลักษณะนี้ช่วยให้การอภิปรายเรื่องสมรสเท่าเทียมมีฐานเหตุผลทางกฎหมายที่ชัดเจน และสามารถเชื่อมโยงกับพันธกรณีด้านสิทธิมนุษยชนของรัฐไทยในเวทีระหว่างประเทศ

หากพิจารณาร่วมกับข้อเสนอที่ว่า การใช้ประโยชน์จากงานวิจัยทางสังคมเกิดขึ้นผ่านกระบวนการนิยามปัญหาและการสร้างความเข้าใจร่วมก่อนจะนำไปสู่การตัดสินใจเชิงนโยบาย จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายในทั้งสองกรณีเป็นผลมาจากการสะสมองค์ความรู้ การถกเถียงสาธารณะและการปรับเปลี่ยนแปลงความเข้าใจของสังคมในระยะยาว

จากมุมมองนี้ งานวิจัยด้านชาติพันธุ์และเพศสภาพจึงทำหน้าที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาที่ช่วยให้สังคมสามารถพิจารณาคำถามเรื่อง

สิทธิ ความเสมอภาค และความหลากหลายผ่านเหตุผลที่ตรวจสอบได้ การมีฐานความรู้ดังกล่าวช่วยให้การออกกฎหมายตั้งอยู่บนข้อมูลและการวิเคราะห์มากกว่าความเชื่อหรืออคติ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการตัดสินใจร่วมกันในสังคมประชาธิปไตย

ความรู้ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาของการตัดสินใจร่วมกัน

ตัวอย่างจากการศึกษาความเหลื่อมล้ำ การเมือง ชาติพันธุ์ และเพศสภาพที่กล่าวมา จะเห็นได้ถึงลักษณะร่วมบางประการของงานวิจัยสังคมศาสตร์ไทย นั่นคือความรู้มิได้ทำงานผ่านการนำข้อค้นพบไปใช้โดยตรงเท่านั้น หากแต่ยังมีบทบาทในการเปลี่ยนวิธีที่สังคมเข้าใจปัญหา นิยามผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง และกำหนดหรือขยายขอบเขตของสิ่งที่สามารถอภิปรายได้ในพื้นที่สาธารณะ กระบวนการดังกล่าวเกิดขึ้นผ่านการสะสมองค์ความรู้ การถกเถียงทางวิชาการ และการเผยแพร่สู่สาธารณะในระยะยาว

ในมุมมองของบทความนี้ บทบาทดังกล่าวสามารถทำความเข้าใจได้ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญา ซึ่งหมายถึงชุดของความรู้ แนวคิด และเหตุผลที่ช่วยให้สังคมสามารถอภิปรายและตัดสินใจเกี่ยวกับประเด็นสาธารณะได้อย่างมีหลักเกณฑ์ เพราะความรู้สังคมศาสตร์มีลักษณะคล้ายโครงสร้างพื้นฐานที่แม้จะไม่ปรากฏเป็นผลลัพธ์เฉพาะหน้า แต่ก็ทำหน้าที่รองรับและค้ำยันกระบวนการทางสังคมที่สำคัญในระยะยาว การอภิปรายเรื่องสิทธิชาติพันธุ์ ความเสมอภาคทางเพศ หรือความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ ล้วนแต่ต้องอาศัยฐานความเข้าใจที่ถูกสร้างขึ้นผ่านการทำงานวิจัยอย่างต่อเนื่อง

ลักษณะของการสร้างผลกระทบเช่นนี้ทำให้การใช้ประโยชน์จากงานสังคมศาสตร์แตกต่างจากการถ่ายทอดเทคโนโลยีหรือการพัฒนานวัตกรรมเชิงผลิตภัณฑ์ เนื่องจากผลลัพธ์จำนวนมากปรากฏในรูปของการเปลี่ยนมุมมองหรือขยายความคิด การยกระดับคุณภาพของการอภิปรายสาธารณะ และการสร้างเหตุผลร่วมที่ใช้ประกอบการตัดสินใจทางสังคม ผลกระทบของงาน

วิจัยจึงมักเกิดขึ้นผ่านระยะเวลาที่ยาวนานและเกี่ยวข้องกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหลายกลุ่มมากกว่าการนำข้อค้นพบไปใช้โดยตรงในขั้นตอนเดียว

ในท้ายที่สุด การทำความเข้าใจธรรมชาติของความรู้ในลักษณะนี้มีความสำคัญต่อการอภิปรายเรื่องการประเมินคุณค่าและการใช้ประโยชน์ของงานวิจัยสังคมศาสตร์ในบริบทนโยบายการวิจัยร่วมสมัย เพราะหากใช้กรอบการประเมินที่ตั้งอยู่บนความคาดหวังเรื่องผลลัพธ์ระยะสั้นเพียงด้านเดียว บทบาทของความรู้ซึ่งทำงานผ่านการสะสมและการสนทนาในสังคมอาจไม่สามารถถูกนำไปพิจารณาได้อย่างครบถ้วน

การเปลี่ยนความหมายของการใช้ประโยชน์ภายใต้โครงสร้างทุนวิจัยร่วมสมัย

ถึงแม้ว่างานวิจัยสังคมศาสตร์จำนวนมากจะมีบทบาทสำคัญต่อการสร้างความเข้าใจสาธารณะและการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบาย ทว่าคำถามเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์ของสังคมศาสตร์ยังคงปรากฏอย่างต่อเนื่องในวงวิชาการและนโยบายไทย ปรากฏการณ์ดังกล่าวมิได้เกิดจากการขาดผลงานหรือความเกี่ยวข้องกับสังคม หากแต่ยังสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างการบริหารทุนวิจัยและกรอบการประเมินคุณค่าความรู้ในระดับนโยบาย ซึ่งมีแนวโน้มให้ความสำคัญกับผลลัพธ์บางประเภทมากกว่าประเภทอื่น

การปรับโครงสร้างระบบวิจัยและทิศทางการสนับสนุนทุน

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระบบวิจัยของประเทศไทยในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อวิธีการมองเห็นและประเมินคุณค่าของงานวิจัยสังคมศาสตร์ การประกาศใช้พระราชบัญญัติสภานโยบายการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรมแห่งชาติ พ.ศ. 2562 ได้ปรับรูปแบบการบริหารทุนวิจัยจากระบบหน่วยงานสนับสนุนแบบเดิมไปสู่กลไกที่เน้นการกำหนดยุทธศาสตร์ระดับชาติและการบริหารจัดการแบบโปรแกรม

มากขึ้น การจัดตั้งหน่วยบริหารและจัดการทุนเฉพาะด้าน (Program Management Unit: PMU) มีเป้าหมายเพื่อเชื่อมโยงการลงทุนด้านวิจัยกับการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และนวัตกรรมอย่างเป็นระบบ

ภายใต้โครงสร้างใหม่นี้ การสนับสนุนงานวิจัยจำนวนมากถูกออกแบบให้สัมพันธ์กับผลลัพธ์ที่สามารถนำไปใช้ในเชิงนโยบายหรือเศรษฐกิจได้อย่างชัดเจน หน่วยบริหารและจัดการทุนด้านการพัฒนาระดับพื้นที่ (บพท.) เป็นตัวอย่างสำคัญของแนวโน้มดังกล่าว โดยเฉพาะการให้ความสำคัญกับโครงการที่ใช้ทุนทางวัฒนธรรม ทรัพยากรท้องถิ่น และองค์ความรู้ชุมชนเพื่อยกระดับเศรษฐกิจฐานรากและสร้างความสามารถในการแข่งขันของพื้นที่ (นูรีมะห์ ลูดิง และจุฑามาศ ชวามาลีภรณ์, 2563) การกำหนดเป้าหมายในลักษณะนี้สะท้อนความพยายามของรัฐในการทำให้การลงทุนด้านวิจัยสามารถตอบโจทย์การพัฒนาเชิงพื้นที่และลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ

แนวทางดังกล่าวเปิดพื้นที่ให้สังคมศาสตร์เข้าไปมีบทบาทในฐานะเครื่องมือสนับสนุนการพัฒนาในหลายมิติ งานวิจัยเกี่ยวกับการท่องเที่ยวโดยชุมชน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หรือเศรษฐกิจสร้างสรรค์ได้รับการสนับสนุนเพิ่มขึ้น เนื่องจากสามารถเชื่อมโยงองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมกับการสร้างรายได้หรือการจ้างงานในระดับพื้นที่ ตัวอย่างกรณีศึกษา เช่น การพัฒนาการท่องเที่ยวในพื้นที่แม่แจ่ม (สุรพล ใจวงศ์ษา, 2564) หรือการใช้ทุนวัฒนธรรมในพื้นที่ชุมชนเมืองเพื่อกระตุ้นเศรษฐกิจท้องถิ่น (ปกรณ์ ดิษฐกิจ, 2564) กรณีเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าสังคมศาสตร์สามารถทำงานร่วมกับนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจได้อย่างใกล้ชิด

อย่างไรก็ตาม การกำหนดทิศทางทุนผ่านเป้าหมายเชิงยุทธศาสตร์และผลลัพธ์ที่ต้องแสดงได้ในระดับโครงการยังส่งผลต่อวิธีการสื่อสารคุณค่าของความรู้โดยตรง โครงการที่สามารถนำเสนอผลลัพธ์ในรูปของรายได้ การเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์ หรือจำนวนผู้เข้าร่วมกิจกรรมมีความได้เปรียบในการรายงานความสำเร็จต่อผู้กำหนดนโยบาย เมื่อเปรียบเทียบกับงานวิจัยที่มุ่งสร้างความ

เข้าใจเชิงโครงสร้างหรือการเปลี่ยนแปลงทางความคิดซึ่งต้องอาศัยระยะเวลานานและผู้มีส่วนร่วมหลากหลายกลุ่ม

ความแตกต่างดังกล่าวไม่ได้เกิดจากข้อกำหนดเฉพาะของหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่ง หากแต่ยังเกี่ยวข้องกับตรรกะของระบบงบประมาณและการบริหารโครงการภาครัฐที่ต้องแสดงผลลัพธ์ภายในช่วงเวลาที่กำหนด การประเมินผลผ่านรอบโครงการจึงให้ความสำคัญกับผลลัพธ์ที่สามารถวัดและรายงานได้ในระยะสั้นมากกว่าองค์ความรู้ที่ทำงานผ่านกระบวนการสะสมและการสนทนาสาธารณะในระยะยาว

บทความมองว่าการปรับโครงสร้างระบบวิจัยหลังปี พ.ศ. 2562 มิได้ลดบทบาทของสังคมศาสตร์ แต่ยังได้เปลี่ยนเงื่อนไขของการมองเห็นคุณค่าของความรู้อย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ งานที่สามารถแปลผลเป็นผลลัพธ์เศรษฐกิจหรือการพัฒนาเชิงพื้นที่มีช่องทางสื่อสารกับนโยบายได้ง่ายกว่า ขณะที่งานซึ่งทำหน้าที่สร้างกรอบความเข้าใจทางสังคมหรือเปิดพื้นที่ถกเถียงสาธารณะอาจต้องใช้เวลานานกว่าจะปรากฏผลลัพธ์ในรูปแบบที่ระบบประเมินสามารถรับรู้ได้ กลายเป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือความเข้าใจและเป้าหมายของการสร้างคุณค่า ประเด็นดังกล่าวจึงนำไปสู่คำถามเกี่ยวกับความหมายของการใช้ประโยชน์จากงานวิจัย

การเปลี่ยนความหมายของการใช้ประโยชน์ในงานวิจัยสังคมศาสตร์ไทย

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระบบวิจัยยังเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงความหมายของคำว่าการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยในบริบทสังคมศาสตร์ไทยด้วย ความหมายดังกล่าวมีพัฒนาการตามบริบทนโยบายและรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างนักวิจัย ชุมชน และรัฐในแต่ละช่วงเวลา การทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงนี้จึงจำเป็นต้องพิจารณาทั้งประวัติศาสตร์ของการทำงานวิจัยเพื่อสังคมและทิศทางการพัฒนาในยุคปัจจุบันร่วมกัน

ในช่วงการดำเนินงานของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นตัวอย่างสำคัญของการใช้ประโยชน์ความรู้ที่เน้นกระบวนการเรียนรู้ร่วมระหว่างนักวิจัยกับชุมชน โครงการวิจัยเพื่อท้องถิ่นมากกว่า 3,700 โครงการครอบคลุมประเด็นทรัพยากรธรรมชาติ เกษตรกรรม สุขภาพ วัฒนธรรม และการจัดการชุมชน (นูรีมะห์ ลูดิง และจุฑามาศ ชวามาลีภรณ์, 2563) โดยให้ความสำคัญกับการสร้างความรู้จากประสบการณ์ของผู้คนในพื้นที่ การทำงานในลักษณะนี้ช่วยให้ชุมชนสามารถวิเคราะห์ปัญหาของตนเอง วางแผนจัดการทรัพยากร และต่อรองกับหน่วยงานรัฐหรือภาคตลาดได้อย่างมีข้อมูลรองรับ

ลักษณะสำคัญของการใช้ประโยชน์ในช่วงเวลาดังกล่าวคือการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมมากกว่าการสร้างผลตอบแทนทางเศรษฐกิจในทันที ความสำเร็จของโครงการจำนวนมากปรากฏในรูปของการรวมกลุ่มของชุมชน การจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน หรือการเพิ่มศักยภาพของคนในพื้นที่ให้สามารถสื่อสารกับรัฐและตลาดได้อย่างเท่าเทียมมากขึ้น ผลลัพธ์เช่นนี้มักต้องอาศัยระยะเวลาและกระบวนการเรียนรู้ที่ต่อเนื่อง ซึ่งจะทำให้การประเมินผลจำเป็นต้องพิจารณาความเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพควบคู่กับตัวชี้วัดเชิงปริมาณ

ภายหลังการปรับโครงสร้างระบบวิจัย ความหมายของการใช้ประโยชน์มีแนวโน้มเชื่อมโยงกับการสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจและการพัฒนาเชิงพื้นที่มากขึ้น งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทุนวัฒนธรรม การท่องเที่ยวโดยชุมชน หรือเศรษฐกิจสร้างสรรค์ได้รับการสนับสนุนเพิ่มขึ้น เนื่องจากสามารถแสดงผลลัพธ์ผ่านรายได้ การจ้างงาน หรือการเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์ในระดับพื้นที่ แม้แนวโน้มดังกล่าวช่วยเปิดช่องทางใหม่ให้สังคมศาสตร์มีบทบาทต่อการพัฒนาเศรษฐกิจร่วมสมัย อย่างไรก็ตาม เมื่อผลลัพธ์ทางเศรษฐกิจกลายเป็นเป้าหมายหลักในการบ่งชี้คุณค่าของโครงการวิจัย การใช้ประโยชน์ที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมหรือการสร้างความเข้าใจร่วม อาจถูกทำให้ประเมินยุ่งยากขึ้นในระบบรายงานผล ตัวอย่างเช่น การสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

หรือการเปลี่ยนความคิดเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ อาจไม่สามารถแสดงผลผ่านตัวเลขที่เป็นผลมาจากการดำเนินโครงการในช่วงเวลาเดียวกับโครงการ แม้ว่าความเข้มแข็งหรือการเปลี่ยนความคิดดังกล่าวจะมีผลต่อความยั่งยืนของพื้นที่ในระยะยาวก็ตาม

ในมุมมองของบทความนี้ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมิได้เป็นเพียงการเพิ่มตัวเลือกของการใช้ประโยชน์ หากแต่เป็นการเปลี่ยนวิธีการที่ใช้สื่อสารคุณค่าของความรู้ นั่นคือ ความสำเร็จของโครงการมีแนวโน้มถูกแปลผ่านตัวชี้วัดที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจและการแข่งขันของพื้นที่มากขึ้น ขณะที่ผลกระทบซึ่งเกี่ยวข้องกับการสร้างเหตุผลสาธารณะหรือการเปลี่ยนแปลงกรอบความเข้าใจทางสังคมต้องอาศัยคำอธิบายเพิ่มเติมเพื่อให้สามารถรับรู้ได้ในระดับนโยบาย

ความเปลี่ยนแปลงของความหมายดังกล่าวนำไปสู่คำถามสำคัญเกี่ยวกับรูปแบบของการใช้ประโยชน์ที่เหมาะสมกับธรรมชาติของความรู้สังคมศาสตร์ เพราะหากผลกระทบจำนวนมากเกิดขึ้นผ่านกระบวนการสะสมและการสนทนาในระยะยาว การอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างงานวิจัยกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมก็ย่อมจำเป็นต้องพิจารณานอกเหนือกรอบการใช้ประโยชน์ที่มีอยู่เดิม

เมื่อผลกระทบเชิงโครงสร้างกลายเป็นสิ่งที่วัดได้ยาก

การเปลี่ยนแปลงความหมายของการใช้ประโยชน์ที่กล่าวมาในส่วนก่อนหน้าไม่ได้ทำให้บทบาทของสังคมศาสตร์ลดลงโดยตรง หากแต่ส่งผลต่อวิธีที่ผลกระทบของความรู้ถูกมองเห็นและประเมินในระดับนโยบาย ความแตกต่างสำคัญอยู่ที่ลักษณะของผลกระทบที่เกิดขึ้น งานสังคมศาสตร์จำนวนมากสร้างผลกระทบผ่านการเปลี่ยนกรอบความเข้าใจ การนิยามปัญหาใหม่ และการขยายพื้นที่ถกเถียงสาธารณะ กระบวนการดังกล่าวมีลักษณะสะสมและอาศัยระยะเวลา จึงยากต่อการแสดงผลภายในกรอบเวลาของโครงการที่จำกัด

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ (2566) และวิสุทธิ์ เวชวราภรณ์ (2566) เสนอว่าการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยทางสังคมมีธรรมชาติของความรู้เป็นของตนเอง โดยเฉพาะในขั้นตอนของการสร้างองค์ความรู้ การนิยามปัญหา และการก่อรูปความเข้าใจร่วม ก่อนจะนำไปสู่การตัดสินใจเชิงนโยบาย กระบวนการดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นภายในช่วงเวลาเดียว หากแต่ต้องอาศัยการสะสมข้อมูล การอภิปราย และการปรับกรอบความคิดของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหลายฝ่าย การประเมินผลผ่านตัวชี้วัดระยะสั้นจึงอาจไม่สามารถสะท้อนบทบาทของงานวิจัยในขั้นตอนต้นของกระบวนการนี้ได้อย่างครบถ้วน

กรณีการศึกษาชาติพันธุ์และเพศสภาพเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายต้องอาศัยองค์ความรู้ที่สะสมมานานหลายทศวรรษ งานวิจัยไม่ได้ทำหน้าที่เป็นปัจจัยเดียวของการออกกฎหมาย หากแต่มีบทบาทในการสร้างฐานเหตุผลและชุดคำอธิบายในการอภิปรายสาธารณะ การเปลี่ยนกรอบความเข้าใจเกี่ยวกับสิทธิและความเสมอภาคเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นต่อเนื่องผ่านงานวิชาการ การเคลื่อนไหวทางสังคม และการสนทนาในสื่อสาธารณะ การประเมินผลกระทบผ่านช่วงเวลาโครงการเพียงไม่กี่ปีจึงไม่อาจสะท้อนการทำงานในระดับโครงสร้างดังกล่าวได้อย่างเพียงพอ

ในทำนองเดียวกัน งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นในช่วงการดำเนินงานของ สกว. แสดงให้เห็นว่าการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนหรือการเปลี่ยนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับรัฐต้องอาศัยกระบวนการเรียนรู้และการจัดการตนเองอย่างต่อเนื่อง ผลกระทบจำนวนมากปรากฏในรูปของการเพิ่มศักยภาพในการตัดสินใจของคนในพื้นที่หรือการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ซึ่งยากต่อการแสดงผลผ่านตัวเลขรายได้ในช่วงเวลาสั้น ๆ

ความไม่สอดคล้องระหว่างธรรมชาติของความรู้และการสร้างผลกระทบกับกรอบการวัดผลดังกล่าวนำไปสู่ภาวะที่งานวิจัยบางประเภทสามารถรายงานผลลัพธ์ได้อย่างชัดเจน ขณะที่งานอีกประเภทหนึ่งต้องอาศัยคำอธิบายเพิ่มเติมเพื่อให้เห็นคุณค่า ความแตกต่างนี้มิได้หมายความว่างานประเภทหลังมี

ผลกระทบน้อยกว่า หากแต่สะท้อนข้อจำกัดของกรอบการประเมินที่ให้ความสำคัญกับผลลัพธ์ที่สามารถวัดได้ภายในระยะเวลาที่กำหนด

บทความนี้มองว่า ความท้าทายสำคัญของสังคมศาสตร์ในบริบทนโยบายร่วมสมัยมิได้อยู่ที่การขาดการใช้ประโยชน์ แต่อยู่ที่การทำให้ผลกระทบเชิงโครงสร้างสามารถถูกอธิบายและรับรู้ได้ภายใต้ระบบประเมินที่เน้นตัวชี้วัดเชิงปริมาณและระยะสั้น คำถามที่ตามมาคือ ความสัมพันธ์ระหว่างงานวิจัยกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมควรถูกทำความเข้าใจอย่างไร

หลักฐานการใช้ประโยชน์แบบสะสมและสร้างการเปลี่ยนแปลงในระยะยาว

การใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์จำนวนมากมิได้ดำเนินไปตามลำดับของการสร้างผลผลิต นำไปใช้ และวัดผลได้ในระยะเวลาอันสั้น หากแต่เกิดขึ้นผ่านกระบวนการสะสม การนิยามปัญหา และการเปลี่ยนความเข้าใจในสังคมในระยะยาว ผลกระทบในลักษณะนี้มักไม่ปรากฏในรูปของนวัตกรรมเชิงผลิตภัณฑ์หรือผลลัพธ์ที่สามารถเชื่อมโยงกับงานวิจัยเฉพาะชิ้นได้โดยตรง ส่งผลให้มุมมองต่อการใช้ประโยชน์ดังกล่าวถูกมองว่าจับต้องไม่ได้ภายใต้ระบบประเมินที่เน้นตัวชี้วัดเชิงปริมาณและระยะสั้น อย่างไรก็ตาม การที่ความสัมพันธ์ระหว่างความรู้กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมิได้เป็นเช่นนั้น มิได้หมายความว่าผลกระทบดังกล่าวไม่สามารถอธิบายหรือสังเกตได้เสียทีเดียว เพราะหากพิจารณาอย่างเป็นระบบ จะพบว่าการใช้ประโยชน์แบบสะสมมักทิ้งร่องรอยไว้ในหลายระดับ ทั้งในระดับถ้อยคำ การให้เหตุผลสถาบัน และกระบวนการถกเถียงสาธารณะ ร่องรอยเหล่านี้อาจไม่ได้ปรากฏในรูปของตัวเลขผลผลิต หากแต่สามารถตรวจสอบได้ผ่านเอกสารทางการ การเปลี่ยนถ้อยคำในการอภิปราย การอ้างอิงเชิงนโยบาย และการปรับแนวปฏิบัติของหน่วยงานต่างๆ

หลักฐานระดับถ้อยคำ: การเปลี่ยนกรอบการนิยามปัญหา

ผลกระทบสำคัญประการหนึ่งของงานวิจัยสังคมศาสตร์มักปรากฏผ่านการเปลี่ยนถ้อยคำที่ใช้เรียก อธิบาย และจัดหมวดหมู่ปัญหาสาธารณะ การนิยามปัญหาถือเป็นจุดตั้งต้นที่กำหนดทิศทางของการตัดสินใจ เพราะคำที่ใช้ย่อมกำหนดว่าอะไรถูกมองว่าเป็นสาเหตุ ผลกระทบ และรัฐควรมีบทบาทในลักษณะใด เมื่อกรอบการนิยามปัญหาเปลี่ยนไป ความเป็นไปได้เชิงนโยบายก็ย่อมเปลี่ยนตามไปด้วย

งานศึกษาความเหลื่อมล้ำในสังคมไทยเป็นตัวอย่างที่ชัดเจน ในช่วงเวลาที่ความยากจนมักถูกอธิบายผ่านตัวชี้วัดรายได้ งานของผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ (2545; 2552) ได้ขยายกรอบการอธิบายไปสู่ความสัมพันธ์ระหว่างทุน เครือข่ายอำนาจ และโครงสร้างเชิงสถาบัน การวิเคราะห์ดังกล่าวทำให้คำอธิบายเรื่อง “ทุนผูกขาด” “การกระจุกตัวของทรัพยากร” หรือ “เครือข่ายอำนาจทางเศรษฐกิจ-การเมือง” กลายเป็นถ้อยคำที่ใช้ในการอภิปรายสาธารณะอย่างแพร่หลาย เมื่อปัญหาถูกนิยามในเชิงโครงสร้างมากกว่าตัวบุคคล การอภิปรายเชิงนโยบายจึงสามารถตั้งคำถามต่อระบบภาษี การกำกับตลาด หรือบทบาทของรัฐได้อย่างมีเหตุผลมากขึ้น การเปลี่ยนกรอบในลักษณะนี้ถือเป็นร่องรอยอย่างหนึ่งของการใช้ประโยชน์ ที่แม้จะไม่ปรากฏในรูปของโครงการหรือผลผลิตเฉพาะหน้าก็ตาม

ในทำนองเดียวกัน งานศึกษาชาติพันธุ์ได้มีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนถ้อยคำที่ใช้เรียกกลุ่มชาติพันธุ์ในเอกสารสาธารณะ จากมุมมองความมั่นคงที่มีแนวโน้มให้ภาพแทนของกลุ่มชาติพันธุ์ว่าเป็น “ผู้บุกรุก” หรือ “อุปสรรค์ของการพัฒนา” ไปสู่การพิจารณาในฐานะ “ชุมชนชาติพันธุ์” ที่มีวิถีชีวิต ความรู้ และความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติที่สืบทอดมายาวนาน การเปลี่ยนแปลงถ้อยคำในเอกสารทางการ รายงานวิจัยเชิงนโยบาย และเวทีรับฟังความคิดเห็นสาธารณะ สะท้อนให้เห็นว่ากรอบการนิยามปัญหาได้เปลี่ยนจากความมั่นคงของรัฐไปสู่ประเด็นสิทธิและความหลากหลายทางวัฒนธรรม

ความเปลี่ยนแปลงเชิงถ้อยคำนี้มิได้เกิดขึ้นจากงานวิจัยชิ้นเดียว หากเป็นผลจากการสะสมองค์ความรู้และการถกเถียงต่อเนื่องในวงวิชาการและภาคประชาสังคม

กรณีการศึกษาด้านเพศสภาพและความหลากหลายทางเพศก็แสดงรูปแบบคล้ายคลึงกัน งานของนักวิชาการจำนวนมากช่วยทำให้คำอธิบายเกี่ยวกับความไม่เท่าเทียมทางเพศเคลื่อนจากกรอบศีลธรรมหรือความเบี่ยงเบนส่วนบุคคลไปสู่การวิเคราะห์เชิงโครงสร้างของสถาบันและบรรทัดฐานทางสังคม การที่ถ้อยคำอย่าง “สิทธิความหลากหลายทางเพศ” หรือ “ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์” ปรากฏอย่างต่อเนื่องในเอกสารร่างกฎหมาย บทวิเคราะห์เชิงนโยบาย และการอภิปรายสาธารณะ เป็นร่องรอยที่สะท้อนการฝังตัวของกรอบคิดทางวิชาการในพื้นที่สาธารณะ ถึงแม้จะไม่สามารถระบุได้ว่าคำใดมาจากงานวิจัยชิ้นใดโดยตรง แต่การเปลี่ยนนิยามในการอภิปรายย่อมสัมพันธ์กับการผลิตองค์ความรู้ที่ต่อเนื่องยาวนาน

ในมุมมองนี้ หลักฐานระดับถ้อยคำไม่ได้จำกัดอยู่เพียงการอ้างอิงงานวิชาการโดยตรง แต่ยังรวมถึงการเปลี่ยนกรอบคิดที่ใช้ในเอกสารทางการ การสื่อสาธารณะ และเวทีนโยบาย การติดตามร่องรอยดังกล่าวจะช่วยให้สามารถอธิบายได้ว่า งานวิจัยด้านสังคมศาสตร์มีส่วนต่อการกำหนดความหมายของปัญหาอย่างไร และความหมายใหม่ที่ว่านั้นเปิดหรือปิดความเป็นไปได้เชิงนโยบายแบบใด การใช้ประโยชน์ในระดับนี้จึงเกี่ยวข้องกับการทำให้บางประเด็นปรากฏขึ้นในฐานะปัญหาเชิงโครงสร้าง และเป็นเงื่อนไขเบื้องต้นของการตัดสินใจร่วมกันในสังคมประชาธิปไตย

หลักฐานระดับเหตุผล: การให้เหตุผลสาธารณะ

หากหลักฐานระดับถ้อยคำแสดงให้เห็นว่าความรู้สังคมศาสตร์มีบทบาทต่อการนิยามว่าปัญหาคืออะไร หลักฐานในระดับเหตุผลจะเป็นส่วนที่สะท้อนบทบาทอีกประการหนึ่งของความรู้ นั่นคือการสร้างชุดเหตุผลที่ใช้

ประกอบการตัดสินใจในกระบวนการทางนโยบายและกฎหมาย การตัดสินใจสาธารณะในสังคมร่วมสมัยจำเป็นต้องอาศัยเหตุผลที่สามารถอธิบาย ตรวจสอบและสื่อสารต่อสาธารณะได้ งานวิจัยสังคมศาสตร์จึงมิได้ทำหน้าที่เพียงผลิตข้อมูล แต่ยังมีบทบาทในการจัดวางกรอบเหตุผลที่ช่วยให้ข้อเสนอเชิงนโยบายได้รับความชอบธรรมในสายตาของสังคม

ในกรณีการศึกษาความเหลื่อมล้ำ งานวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างทุน เครือข่ายอำนาจ และโครงสร้างเศรษฐกิจไทยมีส่วนสำคัญต่อการทำให้การอภิปรายเรื่องความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจตั้งอยู่บนฐานเหตุผลเชิงโครงสร้างมากขึ้น ข้อถกเถียงเกี่ยวกับภาษี การกระจายทรัพยากร หรือบทบาทของรัฐในการกำกับตลาดไม่ได้อาศัยเพียงความเห็นเชิงอุดมการณ์ หากสามารถอ้างอิงข้อมูลเชิงประจักษ์และกรอบวิเคราะห์ที่พัฒนาขึ้นในวงวิชาการ การที่ประเด็นเหล่านี้ปรากฏในรายงานนโยบาย การอภิปรายสาธารณะ หรือข้อเสนอการปฏิรูปเศรษฐกิจ สะท้อนว่าความรู้ได้ทำหน้าที่เป็นฐานรองรับเหตุผล แม้จะไม่สามารถระบุได้ว่าการตัดสินใจใดเกิดจากงานวิจัยชิ้นใดโดยตรงก็ตาม

บทบาทในลักษณะใกล้เคียงกันปรากฏชัดเจนในประเด็นสิทธิชาติพันธุ์ การสะสมองค์ความรู้ด้านมานุษยวิทยาและชาติพันธุ์ได้ช่วยสร้างกรอบเหตุผลที่อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติในฐานะวิถีชีวิตและสิทธิทางวัฒนธรรม มากกว่าการมองผ่านกรอบความมั่นคงของรัฐเพียงด้านเดียว เมื่อข้อเสนอเกี่ยวกับการคุ้มครองวิถีชีวิตหรือสิทธิในการจัดการทรัพยากรถูกอภิปรายในระดับนโยบาย เหตุผลที่ใช้สนับสนุนข้อเสนอจำนวนมากตั้งอยู่บนข้อมูลภาคสนามและการวิเคราะห์ทางวิชาการที่อธิบายความหลากหลายของรูปแบบการดำรงชีวิตในพื้นที่ต่างๆ การปรากฏของเหตุผลลักษณะนี้ในรายงานการศึกษาเชิงนโยบาย เวทีรับฟังความคิดเห็น หรือเอกสารประกอบการพิจารณากฎหมาย ล้วนเป็นร่องรอยของการใช้ประโยชน์ที่เกิดขึ้นผ่านการสร้างความชอบธรรมทางเหตุผล

ด้านเพศสภาพและความหลากหลายทางเพศ งานศึกษาที่อธิบายความไม่เท่าเทียมในฐานะผลของโครงสร้างทางสังคมและบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม มีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนลักษณะของการอภิปรายจากการถกเถียงเชิงศีลธรรมไปสู่การพิจารณาในฐานะคำถามเรื่องสิทธิและความเสมอภาคตามหลักสิทธิมนุษยชน การอ้างอิงหลักการว่าด้วยศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความเสมอภาคตามรัฐธรรมนูญ หรือมาตรฐานสิทธิมนุษยชนระหว่างประเทศในเอกสารเชิงกฎหมายและข้อเสนอเชิงนโยบาย สะท้อนให้เห็นว่ากรอบเหตุผลทางวิชาการได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของการให้เหตุผลเชิงสถาบัน ถึงแม้ว่าความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะเป็นผลจากการทำงานร่วมกันของนักวิชาการ นักกฎหมาย ภาคประชาสังคม และผู้กำหนดนโยบายในระยะยาว

ในแง่นี้ หลักฐานระดับเหตุผลจึงมิได้หมายถึงการอ้างอิงผลงานวิชาการในเชิงบรรณานุกรมเท่านั้น แต่ต้องรวมถึงการที่กรอบวิเคราะห์ ข้อมูลภาคสนาม และหลักการเชิงแนวคิดถูกนำมาใช้เป็นเหตุผลประกอบการตัดสินใจในพื้นที่นโยบาย การติดตามร่องรอยดังกล่าวสามารถทำได้ผ่านเอกสารต่างๆ เช่น เอกสารประกอบร่างกฎหมาย รายงานคณะกรรมาธิการ คำอธิบายหลักการของหน่วยงานรัฐ บทวิเคราะห์เชิงนโยบาย เวทีสาธารณะ รวมถึงรายงานข่าวตามสื่อต่างๆ ซึ่งสะท้อนว่าความรู้ได้เข้าไปมีบทบาทในฐานะเครื่องมือของการให้เหตุผล มากกว่าจะปรากฏในฐานะคำแนะนำที่นำไปใช้โดยตรง การใช้ประโยชน์ในระดับนี้จึงเกี่ยวข้องกับการสร้างเงื่อนไขของการตัดสินใจที่ตั้งอยู่บนเหตุผลสาธารณะ อันเป็นองค์ประกอบสำคัญของกระบวนการประชาธิปไตยร่วมสมัย

หลักฐานระดับสถาบัน: การฝังตัวของความรู้ในกติกาและแนวปฏิบัติ

นอกเหนือจากการเปลี่ยนถ้อยคำและและชุดเหตุผลที่ใช้ในการอภิปรายสาธารณะแล้ว การใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์ยังอาจปรากฏผ่านการฝังตัวของความรู้ในระดับสถาบัน กล่าวคือ เมื่อกรอบคิด ข้อมูล

หรือข้อเสนอเชิงวิเคราะห์ถูกแปลงให้กลายเป็นกติกา แนวทางปฏิบัติ หรือมาตรฐานการดำเนินงานขององค์กรต่างๆ ความรู้ย่อมมีผลต่อการตัดสินใจในชีวิตประจำวันของรัฐและสังคมอย่างต่อเนื่อง แม้จะไม่ปรากฏในรูปของการอ้างอิงงานวิจัยอย่างชัดเจน

ลักษณะสำคัญของการใช้ประโยชน์ในระดับนี้คือ ความรู้มิได้ทำหน้าที่เป็นคำแนะนำเพียงอย่างเดียว แต่กลายเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างการทำงานที่กำหนดวิธีคิดและวิธีปฏิบัติของสถาบัน ตัวอย่างเช่น งานศึกษาความยากจนและชีวิตคนจนเมืองซึ่งชี้ให้เห็นความสำคัญของเครือข่ายทางสังคม ความไม่มั่นคงด้านที่อยู่อาศัย และความสัมพันธ์กับรัฐ ได้มีส่วนต่อการปรับมุมมองของหน่วยงานพัฒนาเมืองและองค์กรพัฒนาเอกชนบางแห่ง จากการมองชุมชนแออัดในฐานะพื้นที่ปัญหาที่ต้องจัดระเบียบ ไปสู่การยอมรับบทบาทของชุมชนในฐานะผู้มีศักยภาพในการจัดการตนเอง แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของชุมชน การพัฒนาโดยยึดพื้นที่เป็นฐาน หรือการสนับสนุนองค์กรชุมชน จึงปรากฏในคู่มือการดำเนินงาน โครงการพัฒนาเมือง และแนวทางการทำงานของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในเวลาต่อมา

หรือในกรณีการศึกษาชาติพันธุ์ การสะสมองค์ความรู้ด้านวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติได้มีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงแนวทางการทำงานของหน่วยงานรัฐและองค์กรพัฒนาในพื้นที่ป่าและพื้นที่สูง จากเดิมที่มุ่งควบคุมหรือจำกัดการใช้ทรัพยากร ไปสู่ความพยายามพิจารณารูปแบบการอยู่ร่วมกับทรัพยากรของชุมชนในฐานะองค์ความรู้ท้องถิ่น การปรากฏของแนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน การจัดการทรัพยากรร่วม หรือการมีส่วนร่วมของประชาชนในเอกสารแนวทางปฏิบัติและโครงการพัฒนา สะท้อนให้เห็นว่ากรอบคิดทางมานุษยวิทยาและสังคมศาสตร์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของการออกแบบนโยบาย แม้จะไม่สามารถระบุได้ว่ามาจากงานวิจัยชิ้นใดชิ้นหนึ่งโดยตรง

ในทำนองเดียวกัน งานศึกษาด้านเพศสภาพและความหลากหลายทางเพศได้มีส่วนต่อการเปลี่ยนแนวทางการดำเนินงานขององค์กรรัฐและสถาบันการศึกษาในหลายระดับ เช่น การจัดทำแนวปฏิบัติเพื่อป้องกันการเลือกปฏิบัติ การปรับรูปแบบการให้บริการสาธารณะให้คำนึงถึงความหลากหลายทางเพศ หรือการบรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับสิทธิและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ในหลักสูตรการอบรมเจ้าหน้าที่ การเปลี่ยนแปลงลักษณะนี้สะท้อนว่าความรู้ไม่ได้เพียงเปลี่ยนความคิดของสังคม แต่ยังมีผลต่อวิธีที่สถาบันกำหนดมาตรฐานการปฏิบัติต่อบุคคลและกลุ่มทางสังคมต่าง ๆ ด้วย

หลักฐานระดับสถาบันจึงสามารถสังเกตได้ผ่านเอกสารแนวทางปฏิบัติ คู่มือราชการ หลักสูตรอบรม มาตรฐานการดำเนินงาน หรือกรอบการจัดสรรงบประมาณ ซึ่งสะท้อนการยอมรับกรอบคิดบางประการในระดับองค์กร การติดตามร่องรอยดังกล่าวช่วยให้เห็นว่าการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์มิได้จำกัดอยู่ที่ช่วงเวลาของโครงการหรือการให้คำปรึกษาเชิงนโยบายเท่านั้น หากแต่ยังดำรงอยู่ในรูปของกติกาและแนวปฏิบัติที่มีผลต่อการตัดสินใจในระยะยาว การฝังตัวของความรู้ในระดับนี้จึงนับเป็นอีกมิติหนึ่งของผลกระทบแบบสะสม ซึ่งทำให้ความรู้ทำหน้าที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาของการดำเนินงานสาธารณะโดยไม่จำเป็นต้องปรากฏอย่างเด่นชัดในฐานะผลผลิตเฉพาะหน้า

หลักฐานระดับกระบวนการ: การเปลี่ยนคุณภาพของการถกเถียงสาธารณะ

นอกเหนือจากการเปลี่ยนภาษา เหตุผล และแนวปฏิบัติของสถาบันแล้ว การใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์ยังปรากฏผ่านการเปลี่ยนแปลงในระดับกระบวนการของการอภิปรายสาธารณะ กล่าวคือ ความรู้มีบทบาทต่อวิธีการที่สังคมตั้งคำถาม รับฟังความเห็นต่าง และใช้เหตุผลร่วมกันในการเผชิญกับความขัดแย้ง ผลกระทบในลักษณะนี้มิได้แสดงออกผ่านผลลัพธ์เฉพาะหน้า

หากแต่ปรากฏในรูปของการยกระดับคุณภาพของการสนทนาและการตัดสินใจในพื้นที่สาธารณะ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของระบอบประชาธิปไตยร่วมสมัย

งานวิจัยด้านการเมืองและความขัดแย้งในสังคมไทยได้มีส่วนสำคัญต่อการเปลี่ยนวิธีการทำความเข้าใจความเห็นต่าง จากเดิมที่มักอธิบายความขัดแย้งผ่านกรอบความไม่รู้หรือการบิดเบือนข้อมูล ไปสู่การพิจารณาประสบการณ์ทางสังคม ความทรงจำทางประวัติศาสตร์ และเงื่อนไขทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันของผู้คน งานศึกษาของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2561) ประจักษ์ ก้องกีรติ (2562) และกนกรัตน์ เลิศชูสกุล และคณะ (2567) ซึ่งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างความเหลื่อมล้ำกับความขัดแย้งทางการเมือง รวมถึงความหลากหลายของความหมายที่ประชาชนให้ต่อประชาธิปไตย ช่วยเปิดพื้นที่ให้การอภิปรายสามารถพิจารณาความเห็นต่างในฐานะความแตกต่างของโลกทัศน์ มากกว่าการลดทอนอีกฝ่ายให้เป็นเพียงผู้กระทำผิดหรือผู้ไม่เข้าใจข้อเท็จจริง การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้สะท้อนว่าความรู้มีบทบาทต่อการสร้างเงื่อนไขของการสนทนาที่ตั้งอยู่บนความเข้าใจมากกว่าการตีตรา

ในลักษณะใกล้เคียงกัน งานภาคสนามทางมานุษยวิทยาในพื้นที่ความขัดแย้ง เช่น พื้นที่ชายแดนภาคใต้ ได้ช่วยให้การอภิปรายซึ่งเดิมถูกครอบงำด้วยกรอบความมั่นคงของรัฐสามารถเปิดรับมิติของอัตลักษณ์ ความทรงจำ และความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนมากขึ้น การนำเสนอประสบการณ์ชีวิตของผู้คนในพื้นที่ผ่านงานวิจัย หนังสือ หรือเวทีสาธารณะช่วยทำให้ประเด็นความรุนแรงไม่ถูกจำกัดอยู่เพียงการอธิบายเชิงยุทธศาสตร์หรือความมั่นคง แต่ยังเกี่ยวข้องกับความยุติธรรม ความไว้วางใจ และการอยู่ร่วมกันในสังคมพหุวัฒนธรรม การเปลี่ยนกรอบการสนทนาเช่นนี้เป็นร่องรอยของการใช้ประโยชน์ที่เกิดขึ้นผ่านการขยายพื้นที่ของความเข้าใจร่วม

กรณีการเคลื่อนไหวของเยาวชนร่วมสมัยเองก็สะท้อนบทบาทของความรู้ในระดับกระบวนการเช่นเดียวกัน งานศึกษาที่วิเคราะห์ประสบการณ์ชีวิต ความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจ และความคาดหวังต่ออนาคตของคนรุ่นใหม่ช่วยให้การอภิปรายเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวทางการเมืองสามารถตั้งอยู่บนข้อมูล

เชิงประจักษ์มากกว่าการอธิบายผ่านภาพเหมารวมเกี่ยวกับวัยหรืออารมณ์ การปรากฏของข้อถกเถียงที่อ้างอิงข้อมูลสนามและการวิเคราะห์ทางสังคมศาสตร์ในสื่อสาธารณะ เวทีวิชาการ และการอภิปรายเชิงนโยบาย สะท้อนว่าความรู้ได้ช่วยยกระดับรูปแบบของการโต้แย้งให้ตั้งอยู่บนเหตุผลและหลักฐานมากขึ้น

หลักฐานระดับกระบวนการจึงจำเป็นต้องรวมถึงการเปลี่ยนลักษณะของการอภิปรายในพื้นที่สาธารณะ เช่น การที่ประเด็นซึ่งเคยถูกมองว่าเป็นเรื่องส่วนบุคคลหรือศีลธรรมกลายเป็นคำถามเชิงโครงสร้าง การที่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องหลายฝ่ายสามารถใช้ข้อมูลและกรอบวิเคราะห์ร่วมกันในการโต้แย้ง หรือการที่เวทีสาธารณะเปิดพื้นที่ให้เสียงของกลุ่มชายขอบถูกนำเสนออย่างเป็นระบบ การติดตามร่องรอยดังกล่าวจะทำให้เห็นว่าการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์มีบทบาทต่อคุณภาพของเหตุผลสาธารณะ ซึ่งเป็นพื้นฐานของการตัดสินใจร่วมกันในสังคมประชาธิปไตย แม้จะไม่สามารถแปลงเป็นตัวชี้วัดเชิงผลิตภัณฑ์ได้โดยตรงก็ตาม

จากผลลัพธ์สู่ร่องรอย: การปรากฏตัวของการใช้ประโยชน์ในฐานะกระบวนการสะสม

การอภิปรายที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่า การใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์มิได้จำกัดอยู่ที่การถ่ายทอดข้อค้นพบไปสู่การกำหนดนโยบายและก่อผลกระทบเพียงเท่านั้น หากแต่ยังปรากฏผ่านร่องรอยที่หลากหลาย ทั้งในระดับภาษา เหตุผล สถาบัน และกระบวนการถกเถียงสาธารณะ การติดตามร่องรอยดังกล่าวช่วยให้เห็นว่า ความรู้ทำงานในฐานะเงื่อนไขของการตัดสินใจ มากกว่าจะเป็นเพียงเครื่องมือในขั้นตอนท้ายของกระบวนการนโยบาย

การเปลี่ยนกรอบการนิยามปัญหาช่วยเปิดพื้นที่ให้สังคมมองเห็นประเด็นบางอย่างในฐานะคำถามเชิงโครงสร้าง การสร้างชุดเหตุผลทำให้ข้อเสนอเชิงนโยบายสามารถตั้งอยู่บนหลักฐานและหลักการที่ตรวจสอบได้ การฝังตัว

ของกรอบคิดในสถาบันทำให้แนวทางปฏิบัติขององค์กรต่างๆ สะท้อนความเข้าใจที่พัฒนาขึ้นในวงวิชาการ และการยกระดับคุณภาพของการถกเถียงสาธารณะทำให้ความขัดแย้งสามารถถูกอภิปรายผ่านเหตุผลร่วมมากกว่าการตีตรา ผลกระทบในแต่ละระดับอาจไม่สามารถระบุได้ว่ามาจากงานวิจัยชิ้นใดชิ้นหนึ่ง หากเป็นผลจากการสะสมองค์ความรู้และการสนทนาอย่างต่อเนื่องในระยะยาว

การมองการใช้ประโยชน์ผ่านร่องรอยดังกล่าวมิได้ปฏิเสธความสำคัญของผลลัพธ์เชิงเศรษฐกิจหรือโครงการที่มีเป้าหมายชัดเจน หากแต่เสนอว่าการประเมินคุณค่าของงานวิจัยสังคมศาสตร์ ควรตระหนักถึงลักษณะเฉพาะของธรรมชาติความรู้ที่ทำงานผ่านกระบวนการสะสมและการเปลี่ยนแปลงความเข้าใจร่วม การประเมินเฉพาะผลลัพธ์ที่สามารถวัดได้ในระยะสั้นอาจทำให้บทบาทของความรู้ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาถูกลดทอน ทั้งที่ความเปลี่ยนแปลงเชิงถ้อยคำ เหตุผล สถาบัน และกระบวนการ มีผลต่อทิศทางการตัดสินใจของสังคมในระยะยาว

ในมุมมองนี้ การประเมินการใช้ประโยชน์ของสังคมศาสตร์จึงควรตั้งอยู่บนความเข้าใจว่าผลกระทบอาจปรากฏในรูปของการเปลี่ยนความหมาย การสร้างความชอบธรรม และการปรับแนวปฏิบัติ มากกว่าการผลิตผลลัพธ์ที่แยกขาดจากกระบวนการทางสังคม การเปลี่ยนจุดสนใจจากผลลัพธ์เฉพาะหน้าไปสู่ร่องรอยของกระบวนการสะสม จะช่วยให้สามารถอธิบายบทบาทของงานวิจัยสังคมศาสตร์ได้อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติของความรู้ และเปิดพื้นที่ให้การออกแบบกรอบประเมินในบริบทนโยบายร่วมสมัยสะท้อนความหลากหลายของเส้นทางการใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมยิ่งขึ้น

ตารางดังต่อไปนี้มิได้มีวัตถุประสงค์เพื่อใช้เป็นรายการตรวจสอบ (checklist) ที่ต้องปรากฏครบทุกองค์ประกอบ หากแต่เป็นกรอบเชิงวิเคราะห์สำหรับช่วยระบุและจัดระบบร่องรอยของการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยในบริบทที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ในแต่ละกรณีศึกษา ร่องรอยอาจปรากฏเด่นชัดในบางระดับและไม่ปรากฏในระดับอื่น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะของประเด็น ปริมณฑลของการใช้ความรู้ และช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลง

ตารางแสดงลักษณะของหลักฐานเพื่อการประเมินการใช้ประโยชน์ในฐานะกระบวนการสะสม

ลักษณะของหลักฐาน	สิ่งที่ถูกเปลี่ยน	กลไกของการเปลี่ยน	ร่องรอยเชิงประจักษ์	คำถามประเมินเชิงวิเคราะห์	ระยะเวลา
หลักฐานระดับถ้อยคำ	วิธีนิยามปัญหาและตัวแสดง	การทำให้โครงสร้างปรากฏตัวผ่านภาษาและกรอบคิด	- การเปลี่ยนถ้อยคำในเอกสารของรัฐ - คำใหม่ในสื่อและเวทีสาธารณะ - การเลิกใช้คำเดิมที่อาจเป็นปัญหา	-ปัญหาถูกนิยามต่างไปจากเดิมหรือไม่ -ใครเริ่มใช้กรอบใหม่นี้ก่อน -ถ้อยคำดังกล่าวแพร่กระจายอย่างไร	ระยะกลางถึงยาว
หลักฐานระดับเหตุผล	ชุดเหตุผลที่ให้ความชอบธรรม	ความรู้กลายเป็นฐานเหตุผลของการตัดสินใจ	- การอ้างกรอบวิชาการในรายงาน กมธ. - หลักการเชิงสิทธิ/โครงสร้างในร่างกฎหมาย - การใช้ข้อมูลวิชาการใน policy debate	-การตัดสินใจถูกอธิบายผ่านเหตุผลชุดใด -เหตุผลใหม่แทนที่เหตุผลเดิมหรืออยู่ร่วมกัน	ระยะกลางถึงยาว
หลักฐานระดับสถาบัน	กติกาและแนวปฏิบัติ	การฝังตัวของกรอบคิดในสถาบัน	- คู่มือ/มาตรฐานใหม่ - หลักสูตรอบรมเจ้าหน้าที่ - การจัดสรรงบประมาณแบบใหม่	-แนวปฏิบัติองค์กรเปลี่ยนจริงหรือเพียงถ้อยคำ -ความรู้ถูกทำให้เป็นกิจวัตร (routine) หรือยัง	ระยะยาว
หลักฐานระดับกระบวนการ	คุณภาพของการถกเถียงสาธารณะ	การยกระดับรูปแบบของเหตุผลโดยรวม	- การใช้ข้อมูลและงานวิจัยในการโต้แย้ง - เวทีรับฟังที่มีการอ้างหลักฐาน - การลดการตีตราเชิงศีลธรรม	-การอภิปรายตั้งอยู่บนข้อมูลมากขึ้นหรือไม่ -ฝ่ายที่เห็นต่างใช้กรอบคิดเดียวกันหรือยัง	ระยะยาว

แม้การวิเคราะห์ในบทความนี้จะแยกการใช้ประโยชน์ออกเป็นสี่ระดับ ได้แก่ ภาษา เหตุผลสาธารณะ สถาบัน และกระบวนการถกเถียง เพื่อความชัดเจนในการอธิบาย อย่างไรก็ตาม ระดับทั้งสี่ก็มีความเชื่อมโยงกันในลักษณะของกระบวนการต่อเนื่องของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

โดยทั่วไป การเปลี่ยนแปลงมักเริ่มต้นจากระดับภาษา เมื่อกรอบการนิยามปัญหาหรือคำอธิบายบางอย่างทำให้ประเด็นทางสังคม “มองเห็นได้” ในลักษณะใหม่ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะเปิดพื้นที่ให้เกิดการจัดวางเหตุผลสาธารณะในรูปแบบใหม่ กล่าวคือ สิ่งที่เคยถูกอธิบายผ่านความเชื่อหรือการตีความเฉพาะกลุ่มสามารถถูกอภิปรายผ่านหลักฐานและกรอบวิเคราะห์ที่ตรวจสอบได้ เมื่อกรอบเหตุผลดังกล่าวได้รับการยอมรับในระดับหนึ่ง ก็มีแนวโน้มถูกแปลงให้กลายเป็นแนวทางปฏิบัติ กติกา หรือมาตรฐานของสถาบันต่างๆ ทำให้ความรู้ไม่เพียงอยู่ในระดับการอภิปราย หากแต่ฝังตัวในกระบวนการตัดสินใจและการดำเนินงานในชีวิตประจำวันของรัฐและองค์กร

ในขณะเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงในระดับสถาบันย่อมส่งผลย้อนกลับไปยังระดับกระบวนการของการถกเถียงสาธารณะ โดยกำหนดเงื่อนไขว่าประเด็นใดสามารถถูกหยิบยกขึ้นอภิปรายได้อย่างชอบธรรม และการอภิปรายควรตั้งอยู่บนรูปแบบของเหตุผลเช่นใด กระบวนการดังกล่าวทำให้การใช้ประโยชน์จากความรู้มิได้สิ้นสุดที่ระดับใดระดับหนึ่ง หากแต่ดำเนินไปในลักษณะของวงจรที่เชื่อมโยงและเสริมแรงกันอย่างต่อเนื่อง ในมุมมองนี้ การแยกระดับทั้งสี่จึงเป็นเพียงเครื่องมือเชิงวิเคราะห์ ขณะที่ในความเป็นจริง การใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์เกิดขึ้นผ่านการเคลื่อนที่ข้ามระดับเหล่านี้อย่างต่อเนื่องและไม่เป็นเส้นตรง

จากหลักฐานสู่กรอบประเมินที่สอดคล้องกับธรรมชาติของความรู้สังคมศาสตร์

กล่าวได้ว่าการอภิปรายที่ผ่านมาได้ชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญร่วมกันประการหนึ่ง กล่าวคือ ปัญหาของการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์ในประเทศไทยมิได้เกิดจากการขาดผลกระทบต่อสังคม หากแต่ยังเกี่ยวข้องกับความไม่สอดคล้องกันระหว่างธรรมชาติของความรู้กับกรอบการประเมินที่ใช้ในระดับนโยบาย คำถามสำคัญที่ตามมาจึงมิใช่ว่างานสังคมศาสตร์มีผลกระทบหรือไม่ แต่เป็นคำถามว่าระบบประเมินสามารถมองเห็นผลกระทบในลักษณะดังกล่าวได้อย่างไร ในบริบทที่การลงทุนด้านวิจัยยังจำเป็นต้องอาศัยความรับผิดชอบต่อสาธารณะและการรายงานผลต่อผู้กำหนดนโยบายการวิจัย การปฏิเสธการประเมินผลโดยสิ้นเชิงย่อมไม่ใช่ทางเลือกที่เป็นไปได้ แต่ในขณะเดียวกัน การยืนยันที่จะใช้กรอบประเมินแบบเดิมเพียงชุดเดียวก็อาจทำให้ความรู้ซึ่งทำงานผ่านกระบวนการสะสมและการเปลี่ยนแปลงความเข้าใจร่วมถูกลดทอนความสำคัญ

หลักการออกแบบกรอบประเมินที่สอดคล้องกับผลกระทบแบบสะสม

การออกแบบกรอบประเมินสำหรับงานวิจัยสังคมศาสตร์จำเป็นต้องตั้งอยู่บนความเข้าใจว่า ผลกระทบจำนวนมากมิได้ปรากฏในรูปของผลลัพธ์ที่สามารถเชื่อมโยงกับโครงการเฉพาะชิ้นได้โดยตรง กระบวนการสะสมขององค์ความรู้ การถกเถียง และการปรับเปลี่ยนความเข้าใจร่วมในสังคม ก็มีความสำคัญ กรอบประเมินที่ยึดตรรกะแบบเดิมเพียงชุดเดียวอาจไม่สามารถสะท้อนลักษณะเฉพาะของความรู้ประเภทนี้ได้อย่างครบถ้วน การพัฒนากรอบประเมินจึงควรยึดหลักการสำคัญอย่างน้อยสี่ประการดังต่อไปนี้

ประการแรก ควรเปลี่ยนจุดเน้นจากผลลัพธ์ปลายทางไปสู่เส้นทางของการใช้ประโยชน์ นั่นคือ แทนที่จะตั้งคำถามเพียงว่างานวิจัยชิ้นหนึ่งนำไปสู่กฎหมายหรือนโยบายใดโดยตรงหรือไม่ การประเมินควรพิจารณาว่างานวิจัยมี

ส่วนในขั้นตอนใดของกระบวนการ เช่น การนิยามปัญหา การสร้างฐานเหตุผล การเปิดพื้นที่ให้เสียงของกลุ่มที่เคยถูกมองข้าม หรือการปรับแนวปฏิบัติของสถาบัน การมองผลกระทบในฐานะเส้นทางการทำงานของความรู้จะช่วยให้สามารถอธิบายบทบาทของความรู้ในแต่ละช่วง ซึ่งมักถูกมองข้ามภายใต้กรอบประเมินแบบเดิม

ประการที่สอง ควรยอมรับลักษณะของการก่อรูปผลกระทบแบบสะสมและการมีส่วนร่วมของหลายฝ่าย กล่าวคือ งานวิจัยสังคมศาสตร์จำนวนมากมิได้เป็นปัจจัยเดียวที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง แต่ทำงานร่วมกับการเคลื่อนไหวทางสังคม การอภิปรายในสื่อ และการตัดสินใจของผู้กำหนดนโยบาย การประเมินจึงไม่ควรมุ่งพิสูจน์ความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลแบบหนึ่งต่อหนึ่ง แต่ควรพิจารณาว่า องค์ความรู้ดังกล่าวมีส่วนต่อการสร้างกรอบคิดหรือเหตุผลที่ถูกนำไปใช้ในพื้นที่สาธารณะอย่างไร การยอมรับการมีส่วนร่วมแบบนี้จะช่วยหลีกเลี่ยงการเรียกร้องหลักฐานที่เกินจริงและสอดคล้องกับธรรมชาติของกระบวนการทางสังคม

ประการที่สาม ควรกำหนดให้ร่องรอยของการเปลี่ยนแปลงเป็นหน่วยของหลักฐานที่ตรวจสอบได้ การเปลี่ยนถ้อยคำในเอกสารราชการ การอ้างกรอบการวิเคราะห์ในรายงานคณะกรรมาธิการ การปรับคู่มือปฏิบัติงาน หรือการเปลี่ยนลักษณะของการอภิปรายในเวทีสาธารณะ ล้วนเป็นหลักฐานที่สามารถสืบค้นและตรวจสอบได้ แม้จะไม่อยู่ในรูปของตัวเลขหรือผลผลิตเชิงนวัตกรรมก็ตาม การจัดระบบหลักฐานในลักษณะนี้ช่วยให้การประเมินไม่ต้องพึ่งพาเพียงตัวชี้วัดเชิงปริมาณ แต่ยังคงรักษามาตรฐานของความโปร่งใสและความรับผิดชอบต่อสาธารณะได้

ประการที่สี่ ควรคำนึงถึงมิติของเวลาและความต่อเนื่องของกระบวนการ กล่าวคือ ผลกระทบเชิงโครงสร้างมักต้องอาศัยระยะเวลาที่ยาวนานกว่ารอบโครงการหนึ่งรอบ การประเมินจึงอาจต้องพิจารณาผลลัพธ์ในระดับโปรแกรมการวิจัยและการติดตามผลกระทบ มากกว่าการประเมินรายโครงการเพียง

อย่างเดียว แนวทางดังกล่าวเปิดพื้นที่ให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างโครงการหลายชิ้นที่มีข้อเสนอร่วม แนวทางร่วม หรือส่งเสริมกัน ร่วมกันสร้างการเปลี่ยนแปลงในระดับถ้อยคำ เหตุผล สถาบัน และกระบวนการได้ในระยะยาว

ทั้งนี้ หลักการทั้งสี่ประการนี้มิได้มุ่งแทนที่กรอบการประเมินที่ให้ความสำคัญกับผลลัพธ์เชิงเศรษฐกิจหรือผลิตภัณฑ์เชิงนวัตกรรม แต่เสนอให้ขยายขอบเขตของสิ่งที่สามารถนับเป็นหลักฐาน เพื่อให้สอดคล้องกับธรรมชาติของความรู้สังคมศาสตร์มากยิ่งขึ้น การยอมรับเส้นทางของการเปลี่ยนแปลง การสะสมขององค์ความรู้ การใช้ร่องรอยเป็นหลักฐาน และความอ่อนไหวต่อมิติของเวลา ถือเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับการพัฒนากรอบประเมินที่สามารถอธิบายคุณค่าของสังคมศาสตร์ได้อย่างมีเหตุผลภายใต้บริบทนโยบายร่วมสมัย

วิธีการเก็บหลักฐานและการสืบย้อนร่องรอยของการใช้ประโยชน์

นอกเหนือจากการเสนอหลักการออกแบบกรอบการประเมินที่สอดคล้องกับธรรมชาติของผลกระทบแบบสะสม คำถามสำคัญที่ตามมาคือ การประเมินดังกล่าวจะสามารถดำเนินการได้อย่างไรในทางปฏิบัติ โดยเฉพาะเมื่อการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยสังคมศาสตร์มิได้ปรากฏในรูปของความสัมพันธ์ที่สามารถระบุได้อย่างตรงไปตรงมา ความท้าทายจึงอยู่ที่การพัฒนาวิธีการสืบย้อนร่องรอยของความรู้เพื่อทำความเข้าใจว่าความรู้เข้าไปมีบทบาทในกระบวนการทางสังคมอย่างไร

การสืบย้อนร่องรอยในที่นี้มิได้หมายถึงการพิสูจน์ว่างานวิจัยชิ้นหนึ่งเป็นสาเหตุโดยตรงของการเปลี่ยนแปลงใด แต่เป็นการติดตามว่ากรอบคิด ถ้อยคำ หรือเหตุผลทางวิชาการ ได้เคลื่อนผ่านพื้นที่ต่าง ๆ อย่างไร ตั้งแต่วงวิชาการ สื่อสาธารณะ ภาคประชาสังคม ไปจนถึงหน่วยงานรัฐ วิธีการดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับการแกะรอยเพื่อค้นหาหลักฐานสนับสนุนในการวิจัยทางสังคมศาสตร์เชิงคุณภาพ ซึ่งมุ่งทำความเข้าใจลำดับเหตุการณ์และกลไกของการเปลี่ยนแปลงมากกว่าการพิสูจน์ความสัมพันธ์เชิงสถิติแบบตรงไปตรงมา

แนวทางหนึ่งคือการวิเคราะห์เอกสารเชิงเปรียบเทียบในช่วงเวลาแตกต่างกัน เช่น การเปลี่ยนถ้อยคำในร่างกฎหมาย รายงานคณะกรรมาธิการ หรือยุทธศาสตร์ระดับชาติ ที่สามารถสะท้อนการเปลี่ยนกรอบการนิยามปัญหาได้อย่างชัดเจน เช่น การปรากฏของคำอธิบายเกี่ยวกับสิทธิชุมชน ความหลากหลายทางเพศ หรือความเหลื่อมล้ำเชิงโครงสร้างในเอกสารทางการที่ต่างไปจากช่วงเวลาก่อนหน้า การเปรียบเทียบเอกสารในลักษณะนี้ช่วยให้เห็นการฝังตัวของกรอบคิดทางวิชาการโดยไม่จำเป็นต้องอาศัยการอ้างอิงผลงานวิจัยโดยตรง

อีกแนวทางหนึ่งคือการติดตามเครือข่ายของการอ้างอิงและการเคลื่อนที่ของแนวคิด ซึ่งอาจครอบคลุมทั้งบทความวิชาการ รายงานนโยบาย บทความสื่อ หรือเวทีสาธารณะ การปรากฏซ้ำของแนวคิดบางประการในพื้นที่ที่แตกต่างกันสะท้อนว่าความรู้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของการอภิปรายร่วม แม้ไม่สามารถระบุจุดเริ่มต้นที่แน่นอนได้ การวิเคราะห์ลักษณะนี้ช่วยอธิบายว่าความรู้ทำงานผ่านการแพร่กระจายและการแปลความหมาย มากกว่าการถ่ายทอดแบบตรงตัวจากนักวิจัยไปยังผู้กำหนดนโยบาย

ในระดับสถาบัน การสัมภาษณ์เชิงลึกและการศึกษากระบวนการตัดสินใจภายในองค์กรสามารถช่วยให้เห็นว่ากรอบคิดทางวิชาการมีบทบาทต่อการกำหนดแนวปฏิบัติอย่างไร เจ้าหน้าที่รัฐหรือผู้ปฏิบัติงานจำนวนมากอาจไม่ได้อ้างอิงงานวิจัยโดยตรง แต่รับอิทธิพลจากหลักสูตรอบรม คู่มือการทำงาน หรือเครือข่ายผู้เชี่ยวชาญที่พัฒนามาจากองค์ความรู้ในวงวิชาการ การติดตามเส้นทางของความรู้ในลักษณะนี้ช่วยให้เห็นการฝังตัวของความรู้ในระดับปฏิบัติการที่เป็นกิจวัตรซึ่งมักไม่ปรากฏในรายงานผลโครงการ

นอกจากนี้ การวิเคราะห์เวทีสาธารณะและสื่อร่วมสมัยยังเป็นอีกช่องทางหนึ่งของการสืบย้อนร่องรอย การเปลี่ยนลักษณะของข้อถกเถียง เช่น การเพิ่มการอ้างอิงข้อมูลภาคสนาม การใช้ภาษาแนวสิทธิมนุษยชน หรือการลดการตีตราทางศีลธรรม สามารถสะท้อนการยกระดับคุณภาพของเหตุผล

สาธารณะได้ การติดตามการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวผ่านบันทึกการประชุม เวทีรับฟังความคิดเห็น หรือสื่อมวลชนจะช่วยให้การประเมินสามารถจับผลกระทบในระดับกระบวนการได้มากขึ้น

อย่างไรก็ตาม การใช้วิธีการสืบย้อนร่องรอยจำเป็นต้องตั้งอยู่บนหลักความระมัดระวังทางวิชาการ การพบความคล้ายคลึงของภาษา หรือการปรากฏของแนวคิดในพื้นที่นโยบายมิได้เพียงพอที่จะสรุปความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลโดยตรง การประเมินจึงอาจใช้หลักฐานหลายประเภทประกอบกัน เช่น เอกสาร การสัมภาษณ์ และลำดับเหตุการณ์ เพื่อสร้างคำอธิบายที่มีความน่าเชื่อถือมากขึ้น

ในมุมมองนี้ การเก็บหลักฐานสำหรับการประเมินการใช้ประโยชน์แบบนี้จึงเป็นการปรับวิธีการสืบค้นให้สอดคล้องกับธรรมชาติของกระบวนการทางสังคม การทำให้เส้นทางของความรู้สามารถถูกติดตาม อธิบาย และตรวจสอบได้ เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ช่วยเชื่อมโยงระหว่างการยอมรับผลกระทบแบบสะสมกับความจำเป็นของความรับผิดชอบต่อสาธารณะในระบบสนับสนุนงานวิจัยร่วมสมัย

การประยุกต์กรอบการประเมิน

ตัวอย่างที่ 1 การสืบร่องรอยในกรณีสิทธิความหลากหลายทางเพศ

เพื่อให้กรอบการประเมินที่เสนอในส่วนก่อนหน้ามีความชัดเจนในทางปฏิบัติ ส่วนนี้จะทดลองประยุกต์ใช้แนวคิดเรื่องการสืบย้อนร่องรอยกับกรณีการเปลี่ยนแปลงการอภิปรายและกฎหมายเกี่ยวกับสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทย ตัวอย่างนี้มิได้มุ่งพิสูจน์ความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลระหว่างงานวิจัยชิ้นใดชิ้นหนึ่งกับการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมาย แต่มีเป้าหมายเพื่อแสดงให้เห็นว่า ร่องรอยของความเปลี่ยนแปลงหรือผลกระทบที่เป็นนามธรรมสามารถถูกติดตามและจัดระบบเป็นหลักฐานได้อย่างไร ดังต่อไปนี้

1. ในระดับของการนิยามปัญหาที่อาศัยหลักฐานระดับถ้อยคำ งานศึกษาด้านเพศสภาพและความหลากหลายทางเพศได้ช่วยเปลี่ยนภาษาในการอภิปรายสาธารณะจากกรอบศีลธรรมส่วนบุคคลไปสู่กรอบสิทธิและความเสมอภาค การปรากฏของถ้อยคำ เช่น “สิทธิความหลากหลายทางเพศ” หรือ “ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์” ในเอกสารเชิงนโยบายและการอภิปรายทางกฎหมาย สะท้อนการเคลื่อนย้ายของกรอบคิดจากพื้นที่วิชาการสู่พื้นที่สาธารณะ การเปรียบเทียบเอกสารในช่วงเวลาต่างกันสามารถแสดงให้เห็นได้ว่าภาษาที่ใช้ในการนิยามประเด็นได้เปลี่ยนไปอย่างไร และการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเปิดความเป็นไปได้เชิงนโยบายแบบใด (ดูตัวอย่างหลักฐาน คณะกรรมการขับคลื่อนการรับฟังความคิดเห็นและวิเคราะห์ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นจากร่างกฎหมายไปสู่ภาคประชาชน, 2566; กรมประชาสัมพันธ์, 2567; สำนักงานเพื่อสิทธิมนุษยแห่งสหประชาชาติ, 2568)
2. ในระดับของความชอบธรรมที่อาศัยหลักฐานระดับเหตุผล การอภิปรายเกี่ยวกับการรับรองความสัมพันธ์ของบุคคลเพศเดียวกันมีแนวโน้มอ้างอิงหลักการสิทธิมนุษยชน ความเสมอภาคตามรัฐธรรมนูญ และพันธกรณีระหว่างประเทศมากขึ้นเมื่อเทียบกับการอภิปรายในช่วงก่อนหน้า การตรวจสอบรายงานประกอบการพิจารณากฎหมาย บันทึกการประชุมของคณะกรรมาธิการ หรือบทวิเคราะห์เชิงนโยบาย สามารถช่วยระบุได้ว่ากรอบเหตุผลทางวิชาการเข้าไปมีบทบาทในกระบวนการตัดสินใจอย่างไร แม้ไม่สามารถชี้ชัดว่างานวิจัยใดเป็นต้นทางโดยตรง แต่การปรากฏของเหตุผลในลักษณะสอดคล้องกับกรอบวิเคราะห์ทางวิชาการสะท้อนการฝังตัวของความรู้ในระดับการให้ความชอบธรรม (ดูตัวอย่างหลักฐาน ศาลรัฐธรรมนูญ, 2564; คณะกรรมาธิการ

วิสามัญพิจารณาร่างพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่...) พ.ศ. ..., 2567; อัญชลี จวงจันทร์, 2568)

3. ในระดับกิจวัตรที่อาศัยหลักฐานระดับสถาบัน การจัดทำแนวปฏิบัติเพื่อป้องกันการเลือกปฏิบัติในหน่วยงานรัฐหรือสถาบันการศึกษา การบรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับความหลากหลายทางเพศในระเบียบหรือการกำหนดมาตรฐานการให้บริการที่คำนึงถึงอัตลักษณ์ทางเพศถือเป็นตัวอย่างของการที่กรอบคิดทางวิชาการถูกแปลงให้กลายเป็นแนวปฏิบัติ การตรวจสอบคู่มือ มาตรฐาน หรือระเบียบภายในองค์กรจะช่วยให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงมิได้จำกัดอยู่ที่ระดับวาทกรรมในสังคม แต่ยังมีผลต่อกติกาในชีวิตประจำวันของสถาบันด้วย (ดูตัวอย่างหลักฐาน มหาวิทยาลัยพะเยา, 2561; มหาวิทยาลัยมหิดล, 2564; มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2565)
4. ในระดับกระบวนการของการถกเถียงสาธารณะที่อาศัยหลักฐานเชิงกระบวนการ การเพิ่มขึ้นของการอ้างอิงข้อมูลเชิงประจักษ์งานภาคสนาม หรือกรอบสิทธิมนุษยชนในการอภิปรายสื่อและเวทีสาธารณะ สะท้อนการยกระดับรูปแบบของเหตุผลร่วม การวิเคราะห์เนื้อหาในสื่อ การบันทึกเวทีรับฟังความคิดเห็น หรือการอภิปรายในรัฐ สภาสามารถช่วยชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงนี้จะเกิดจากการทำงานร่วมกันของนักวิชาการ ภาคประชาสังคม และผู้กำหนดนโยบาย (ดูตัวอย่างหลักฐาน Matichon TV, 2023; ThaiPBS, 2024; ธนธร จิรรุจิเรข, 2025)

ตัวอย่างที่ 2 การสืบร่องรอยในกรณีไร่หมุนเวียน

1. การอภิปรายเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ป่าของชุมชนบนพื้นที่สูงในประเทศไทยเคยถูกกำหนดผ่านคำว่า “ไร่เลื่อนลอย” ซึ่งมีนัยของความไม่ยั่งยืนและการทำลายทรัพยากร อย่างไรก็ตาม งานศึกษาทางมานุษยวิทยาและการสังเคราะห์องค์ความรู้ในระยะหลังได้เสนอคำว่า “ไร่หมุนเวียน” เพื่ออธิบายระบบการใช้ที่ดินที่มีวัฏจักรการพักฟื้นและความสัมพันธ์กับระบบนิเวศ การเปลี่ยนแปลงเชิงถ้อยคำดังกล่าวทำให้การปฏิบัติที่เคยถูกมองว่าเป็นปัญหาถูกนิยามใหม่ในฐานะระบบความรู้และวิถีชีวิตของชุมชน การปรากฏของคำว่า “ไร่หมุนเวียน” ในงานวิชาการและเอกสารสาธารณะสะท้อนการเคลื่อนย้ายของกรอบคิดจากมุมมองด้านความมั่นคงไปสู่การอธิบายในฐานะระบบนิเวศและวัฒนธรรม (ดูตัวอย่างหลักฐาน UNESCO, 2015; Geenery, 2018)
2. เมื่อกรอบการนิยามเปลี่ยนไป การให้เหตุผลเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ป่าก็เปลี่ยนตาม งานวิจัยทางมานุษยวิทยาและการจัดการทรัพยากรได้เสนอว่าระบบไร่หมุนเวียนมีความสัมพันธ์กับความหลากหลายทางชีวภาพ วัฏจักรดิน และการจัดการพื้นที่ในระยะยาว ซึ่งแตกต่างจากภาพแทนเดิมที่มองว่าเป็นการทำลายป่า การอภิปรายเชิงนโยบายจึงเริ่มอ้างอิงเหตุผลในลักษณะนี้มากขึ้น โดยใช้ข้อมูลภาคสนามและกรอบวิเคราะห์เชิงนิเวศและวัฒนธรรมเป็นฐาน (ดูตัวอย่างหลักฐาน Greenpeace, 2023; จารึก สิงหปรีชา และคณะ. 2565; มูลนิธิผสานวัฒนธรรม, 2558)
3. การเปลี่ยนแปลงในระดับเหตุผลบางส่วนได้ถูกแปลงให้กลายเป็นแนวทางปฏิบัติในระดับสถาบัน เช่น การจัดทำแนวทางการจัดการป่าชุมชนที่ยอมรับบทบาทของชุมชนในฐานะผู้มีส่วนร่วมในการดูแลทรัพยากร หรือการนำแนวคิดเรื่องสิทธิชุมชนมาใช้

ในเอกสารเชิงนโยบาย แม้การเปลี่ยนแปลงจะยังไม่เกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอในทุกพื้นที่ แต่การปรากฏของแนวคิดดังกล่าวในเอกสารราชการและโครงการพัฒนา แสดงให้เห็นว่ากรอบคิดทางวิชาการเริ่มถูกแปลงให้เป็นแนวปฏิบัติ (ดูตัวอย่างหลักฐาน กรมป่าไม้, 2563; พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมวิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ พ.ศ. 2568)

4. ในระดับกระบวนการของการถกเถียงสาธารณะที่อาศัยหลักฐานเชิงกระบวนการนอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงในระดับภาษา เหตุผล และสถาบันแล้ว รูปแบบของการถกเถียงสาธารณะเกี่ยวกับไร่หมุนเวียนก็มีแนวโน้มเปลี่ยนไปเช่นกัน การอภิปรายในสื่อและเวทีสาธารณะเริ่มอ้างอิงข้อมูลภาคสนาม งานวิจัย และเสียงของชุมชนมากขึ้น แทนการกล่าวโทษในเชิงเหมารวม การนำเสนอประเด็นดังกล่าวผ่านสื่อสาธารณะและเวทีนโยบายช่วยให้ความซับซ้อนของระบบไร่หมุนเวียนถูกอธิบายผ่านเหตุผลและหลักฐานมากขึ้น (ดูตัวอย่างหลักฐาน The Active, 2026; ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2024; ThaiPBS, 2021)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการประเมินผลกระทบแบบสะสมดังกล่าวมิได้ต้องการหลักฐานในลักษณะเดิม แต่ต้องการการจัดระบบร่องรอยของความเปลี่ยนแปลงในหลายระดับเพื่อสร้างคำอธิบายที่มีเหตุผล การสืบย้อนร่องรอยในลักษณะนี้ช่วยทำให้กระบวนการสะสมของความรู้สามารถถูกอธิบายอย่างเป็นระบบ และทำให้ผลกระทบเชิงโครงสร้างของงานวิจัยสังคมศาสตร์มีสถานะเป็นหลักฐานที่ตรวจสอบได้ภายใต้กรอบความรับผิดชอบต่อสาธารณะ

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการประเมินการใช้ประโยชน์ผ่านการสืบย้อนร่องรอยจะช่วยเปิดพื้นที่ให้เห็นผลกระทบของงานวิจัยสังคมศาสตร์ที่มักถูกมองไม่เห็นภายใต้กรอบเชิงเส้น แต่แนวทางดังกล่าวเองก็มิได้ปราศจากข้อจำกัดการพัฒนา กรอบประเมินในลักษณะนี้อาจจำเป็นต้องตระหนักถึงความเสี่ยงทางวิธีวิทยาและจริยธรรม เพื่อหลีกเลี่ยงการอธิบายผลกระทบเกินกว่าหลักฐานที่มีอยู่ หรือการเปลี่ยนการประเมินให้กลายเป็นการสร้างเรื่องเล่าที่ยืนยันคุณค่าของงานวิจัยโดยขาดการตรวจสอบ ดังต่อไปนี้

1. ปัญหาของการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างความรู้กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เพราะผลกระทบเชิงโครงสร้างมักเกิดจากการทำงานร่วมกันของหลายปัจจัย ไม่ว่าจะเป็นการเคลื่อนไหวทางสังคม สถานการณ์ทางการเมือง สื่อมวลชน หรือแรงกดดันระหว่างประเทศ งานวิจัยจึงแทบไม่เคยเป็นสาเหตุเพียงประการเดียวของการเปลี่ยนแปลง การสืบย้อนร่องรอยจึงควรมุ่งอธิบายการมีส่วนร่วมของความรู้ในกระบวนการ มากกว่าการอ้างสิทธิ์ความสำเร็จของผลลัพธ์ การใช้ถ้อยคำที่ระมัดระวัง เช่น การมีบทบาทในการสร้างกรอบเหตุผล หรือการสนับสนุนการอภิปรายสาธารณะ จะช่วยรักษาความแม่นยำของคำอธิบายและลดความเสี่ยงของการสรุปเกินหลักฐาน
2. ความเสี่ยงของการอ่านหลักฐานย้อนหลัง กล่าวคือ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางกฎหมายหรือนโยบายเกิดขึ้นแล้ว ผู้ประเมินอาจมีแนวโน้มคัดเลือกหลักฐานที่สอดคล้องกับผลลัพธ์นั้นโดยไม่ตั้งใจ การตีความเช่นนี้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างความรู้กับการเปลี่ยนแปลงดูชัดเจนกว่าที่เป็นจริง การประเมินจึงควรพิจารณาหลักฐานในช่วงเวลาที่การตัดสินใจยังไม่สิ้นสุด รวมถึงหลักฐานที่สะท้อนความไม่แน่นอนหรือความเห็นต่าง เพื่อหลีกเลี่ยงการสร้างเส้นเรื่องที่เรียบง่ายเกินไปสำหรับกระบวนการทางสังคมที่ซับซ้อน

3. ความเสี่ยงของการทำให้ร่องรอยกลายเป็นตัวชี้วัดเชิงกลไก กล่าวคือ เมื่อกรอบประเมินถูกนำไปใช้ในระบบงบประมาณหรือการรายงานผล องค์กรอาจพยายามผลิตหลักฐานที่แสดงร่องรอยของผลกระทบโดยตั้งใจ เช่น การเพิ่มถ้อยคำบางประเภทในรายงานหรือจัดเวทีสาธารณะเพื่อให้เกิดหลักฐานเชิงเอกสารโดยเฉพาะ หากการประเมินเน้นเพียงการนับจำนวนเอกสารหรือกิจกรรมโดยไม่พิจารณาคุณภาพของการเปลี่ยนแปลง กรอบประเมินใหม่อาจกลายเป็นรูปแบบใหม่ของการแต่งเรื่องในระบบราชการ (bureaucratic fiction) ซึ่งเน้นสร้างภาพของผลกระทบมากกว่าสาระของการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นจึงควรมีหลักจริยธรรมหรือธรรมาภิบาลในการประเมิน และการใช้หลักฐานหลายประเภทประกอบกัน เช่น เอกสาร การสัมภาษณ์ และลำดับเหตุการณ์ เพื่อช่วยเพิ่มความน่าเชื่อถือของคำอธิบาย ขณะเดียวกัน การเปิดเผยวิธีการเก็บข้อมูลและเกณฑ์การตีความอย่างโปร่งใสก็เป็นเงื่อนไขสำคัญของความรับผิดชอบต่อสาธารณะ โดยเฉพาะเมื่อผลการประเมินเกี่ยวข้องกับการจัดสรรทรัพยากรวิจัย

4. ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการนิยามผลกระทบ เพราะการเลือกว่าร่องรอยใดนับเป็นหลักฐานย่อมสะท้อนมุมมองของผู้ประเมินและบริบทนโยบายในช่วงเวลานั้น เช่น การให้ความสำคัญกับเอกสารรัฐอาจทำให้บทบาทของภาคประชาสังคมหรือความรู้ท้องถิ่นถูกมองข้าม การประเมินจึงควรเปิดพื้นที่ให้หลักฐานจากหลายแหล่ง รวมถึงเสียงของผู้ได้รับผลกระทบหรือผู้ใช้ความรู้ในระดับพื้นที่ เพื่อหลีกเลี่ยงการทำให้ความรู้บางประเภทมีสถานะเหนือกว่าประเภทอื่นโดยไม่ตั้งใจ

ท้ายที่สุด กรอบการประเมินแบบนี้มิได้มีเป้าหมายเพื่อทำให้ผลกระทบของสังคมศาสตร์ดูยิ่งใหญ่เกินจริง แต่เพื่อทำให้กระบวนการสะสมของความรู้

สามารถถูกอธิบายอย่างซื่อสัตย์และตรวจสอบได้ การยอมรับความไม่แน่นอน ความหลากหลายของปัจจัย และข้อจำกัดของหลักฐาน จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ช่วยให้กรอบประเมินดังกล่าวสามารถทำงานได้ทั้งในฐานะเครื่องมือทางวิชาการและกลไกความรับผิดชอบต่อสาธารณะในระบบสนับสนุนงานวิจัยร่วมสมัย

บทสรุป

บทความนี้เสนอว่า ความรู้สังคมศาสตร์ทำหน้าที่เป็นโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาที่หล่อเลี้ยงสังคมประชาธิปไตย เพราะความรู้ทางสังคมศาสตร์ทำให้โครงสร้างอำนาจมองเห็นได้ เปิดเผยเงื่อนไขของความเหลื่อมล้ำ สร้างมุมมองหรือกรอบคิดเพื่ออธิบายความไม่เป็นธรรม และจัดวางกรอบเหตุผลที่ทำให้ความเห็นต่างสามารถถูกอภิปรายได้บนฐานของหลักฐานและความเข้าใจร่วมกัน หากไม่มีโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาเช่นนี้ การตัดสินใจของสาธารณะย่อมตกอยู่ในวงจรของอคติ ความเชื่อส่วนตัว หรืออำนาจที่ไม่ถูกตั้งคำถาม

ปัญหาที่บทความนี้ชี้ให้เห็นจึงไม่ใช่ว่างานสังคมศาสตร์ไม่มีการใช้ประโยชน์ หากแต่อยู่ที่กรอบการประเมินร่วมสมัยมักมองไม่เห็นผลกระทบในลักษณะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญา เพราะมักยึดตรรกะผลลัพธ์ที่เป็นรูปธรรมและระยะสั้นเป็นหลัก เมื่อการใช้ประโยชน์ถูกจำกัดความหมายให้เท่ากับรายได้ ผลผลิต หรือการนำไปใช้โดยตรงในระดับโครงการ ผลกระทบที่เกิดขึ้นผ่านการสะสมของถ้อยคำ เหตุผล การเปลี่ยนแปลงเชิงสถาบัน และกระบวนการที่ตามมาจึงถูกทำให้กลายเป็นสิ่งที่ดูเลือนลาง ทั้งที่แท้จริงแล้วเป็นเงื่อนไขของการตัดสินใจสาธารณะทั้งหมด

ข้อเสนอของบทความนี้จึงอยู่ที่การปรับกรอบการพิจารณาและการประเมินให้สอดคล้องกับธรรมชาติของความรู้สังคมศาสตร์ โดยเสนอว่าการใช้ประโยชน์ของสังคมศาสตร์สามารถถูกทำให้มองเห็นได้ผ่านร่องรอยของการเปลี่ยนแปลงในระดับการนิยามปัญหา การให้ความชอบธรรมเชิงเหตุผล

การฝังตัวในกติกาและแนวปฏิบัติของสถาบัน และการยกระดับคุณภาพของการถกเถียงสาธารณะ การติดตามร่องรอยเหล่านี้มิได้เป็นการลดมาตรฐานของหลักฐาน หากแต่เป็นการขยายความหมายของสิ่งที่นับเป็นหลักฐานให้ครอบคลุมบทบาทเชิงโครงสร้างของความรู้

การอธิบายสังคมศาสตร์ในฐานะโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาในบทความนี้วางอยู่บนเงื่อนไขของสังคมประชาธิปไตยเอง เพราะความเป็นประชาธิปไตยมิได้ตั้งอยู่บนการนับเสียงเพียงอย่างเดียว แต่ยังตั้งอยู่บนความสามารถของสังคมในการนิยามปัญหาอย่างรอบด้าน รับฟังความแตกต่าง และตัดสินใจบนฐานของเหตุผลที่ตรวจสอบได้ หากกรอบการประเมินทำให้ความรู้ที่สร้างเงื่อนไขเหล่านี้ถูกลดทอนคุณค่า ผลที่ตามมาย่อมกระทบต่อความเข้มแข็งของเหตุผลสาธารณะในระยะยาว ดังนั้น บทความนี้มิได้เพียงเสนอเครื่องมือในการประเมินใหม่ แต่ยังชี้ให้เห็นว่า การมองเห็นหรือมองไม่เห็นผลกระทบของสังคมศาสตร์ คือการเลือกว่าจะให้ความสำคัญกับโครงสร้างพื้นฐานทางปัญญาของสังคมเพียงใด การทำให้ร่องรอยของการเปลี่ยนแปลงเชิงถ้อยคำ เหตุผล สถาบัน และกระบวนการถูกนับเป็นหลักฐาน จึงเป็นทั้งข้อเสนอเชิงวิธีวิทยาและจุดยืนเชิงหลักการต่อบทบาทของความรู้ในสังคมประชาธิปไตยร่วมสมัย

เชิงอรรถ

[1] บทความนี้พัฒนาจากรายงานการสำรวจข้อมูลแนวทางการใช้ประโยชน์จากงานวิจัยและการประเมินคุณค่าความรู้ด้านสังคมศาสตร์ ในโครงการจัดทำกรอบการใช้ประโยชน์งานวิจัยและกรอบการประเมินคุณค่าความรู้หรืองานวิจัยด้านสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ และศิลปกรรมศาสตร์ ดำเนินการโดยศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (สกสว.)

บรรณานุกรม

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ. (2566). *รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการสำรวจภูมิทัศน์ความรู้ด้านสังคมศาสตร์ เพื่อพัฒนาระบบวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.* สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

กนกรัตน์ เลิศชูสกุล และคณะ. (2567). *คิดใหม่การเมืองเรื่อง 'รุ่น': กรณีศึกษาความขัดแย้งในครอบครัวไทย*. 101 Pub.

กรมประชาสัมพันธ์. (2567). *ไทยนับถอยหลัง 18 มิ.ย. ร่วมฉลอง "ร่างกฎหมายสมรสเท่าเทียม" ความเป็นจริงที่สมบูรณ์.* https://www.prd.go.th/th/content/category/detail/id/39/iid/297979

กรมป่าไม้. (2563). *คู่มือการดำเนินงานตามพระราชบัญญัติป่าชุมชน พ.ศ. 2562.* สำนักจัดการป่าชุมชน กรมป่าไม้ กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.

คณะกรรมการขับเคลื่อนการรับฟังความคิดเห็นและวิเคราะห์ผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นจากร่างกฎหมายไปสู่ภาคประชาชน. (2566). *รายงานผลการรับฟังความคิดเห็นและการวิเคราะห์ผลกระทบที่ อาจเกิดขึ้นจากร่างกฎหมาย ร่างพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมาย*

แพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ ...) พ.ศ. .... สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร.

คณะกรรมาธิการวิสามัญพิจารณาร่างพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ (ฉบับที่ ...) พ.ศ. .... (2567). *บันทึกการประชุมคณะกรรมาธิการวิสามัญฯ ครั้งที่ 5/2567.* https://www.senate.go.th/commission_meeting/readfile/177529/33689/2799/51750

จารึก สิงหปรีชา และคณะ. (2565). *โครงการประเมินความคุ้มค่าของสถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน) ปีงบประมาณ พ.ศ. 2565.* สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง (องค์การมหาชน).

ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ. (2546). *อดีตถึงปัจจุบัน: แนวทางการศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ในสามสมัยก่อนมโนทัศน์ชาติพันธุ์ธำรง สมัยนิยมศึกษาชาติพันธุ์ธำรง และหลังชาติพันธุ์ธำรงกับการศึกษาในสังคมไทย.* สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

ธนธร จิรรุจิเรข. (2025). Pride Month 2025: *ส่องสถานการณ์สิทธิ LGBTQIAN+ ในไทย–ทั่วโลก.* https://theactive.thaipbs.or.th/data/lgbtqian-rights

ธัญญาภัส ทองมุสิทธิ์. (2562). *กฎหมายต้นแบบในการรับรองและคุ้มครองสิทธิการสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ* (วิทยานิพนธ์นิติศาสตรดุษฎีบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศรีปทุม.

นฤพนธ์ ด้วงวิเศษ. (2556). *วัฒนธรรมอคติทางเพศในสังคมไทย ทศวรรษ 2480 ถึงทศวรรษ 2550*. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

นิติ ภวัครพันธุ์. (2560). *ชวนถก ชาติและชาติพันธุ์.* สำนักพิมพ์ศยาม.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2561). *ความเหลื่อมล้ำทางการเมือง.* https://www.matichon.co.th/columnists/news_1177141

นูรีมะห์ ลูดิง, และ จุฑามาศ ชวามาลีภรณ์ (บก.). (2563). *คุณค่าและมูลค่าจากงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น.* วิทยาลัยพัฒนศาสตร์ ป่วย อึ้งภากรณ์.

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. (2560). *เสียงจากเหยื่อของความรุนแรงทางการเมือง (2551-2558).* รายงานวิจัยเสนอคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. (2565). *คนจนเมืองที่เปลี่ยนไปในสังคมเมืองที่กำลังเปลี่ยนแปลง: พื้นที่ กรุงเทพฯ และปริมณฑล.* สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

ปกรณ์ ดิษฐกิจ. (2564). *การจัดการทุนทางวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาพื้นที่วัดเจดีย์ (ไอ้ไข่) และพื้นที่รายรอบ*. มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์.

ประจักษ์ ก้องกีรติ. (2561). *ประชาธิปไตย: หลากความหมาย หลายรูปแบบ.* มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ. (2545). *โครงสร้างและพลวัตทุนไทยหลังวิกฤตเศรษฐกิจ.* สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ. (2552). *สู่สังคมไทยเสมอหน้า: การศึกษาโครงสร้างความมั่งคั่งและโครงสร้างอำนาจเพื่อการปฏิรูป.* สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (2565). *ประกาศมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เรื่อง แนวปฏิบัติเกี่ยวกับการใช้คำนำหน้านามของนักศึกษา ผู้ปฏิบัติงาน และผู้ติดต่อกับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. 2565.* https://db.legal.tu.ac.th/wp-content/uploads/2022/12/TU-Title-Usage-Guidelines-2022-v4.pdf

มหาวิทยาลัยพะเยา. (2561). *ประกาศมหาวิทยาลัยพะเยา เรื่อง แนวทางปฏิบัติการแต่งกายของนิสิตและบัณฑิตที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหรือวิถีทางเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิด พ.ศ. 2561.* https://dsa.up.ac.th/public/file_upload/news/ATTACHED_FILE/1523940076.pdf

มหาวิทยาลัยมหิดล. (2564). *ประกาศมหาวิทยาลัยมหิดล เรื่อง แนวปฏิบัติต่อนักศึกษาที่มีอัตลักษณ์ทางเพศ เพศสภาพ หรือเพศสภาวะไม่ตรงกับเพศกำเนิด พ.ศ. 2564.* https://sustainability.mahidol.ac.th/front/template/default/assets/pdf/human-resources/

มูลนิธิผสานวัฒนธรรม. (2558). *สถานการณ์สิทธิในที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติและการดูแลด้านสุขภาพของชนพื้นเมือง/ชนชาติพันธุ์ในประเทศไทย.* ศูนย์ปฏิบัติการร่วมเพื่อแก้ไขปัญหาประชาชนบนพื้นที่สูง (ศปส.) ศูนย์พิทักษ์และฟื้นฟูสิทธิชุมชนท้องถิ่น.

ราชกิจจานุเบกษา. (2568). *พระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมวิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ พ.ศ. 2568.* https://prt.parliament.go.th/server/api/core/bitstreams/37bded2a-e545-45ea-8cf1-b20e55daf47c/content

วิสุทธิ์ เวชวราภรณ์ (บก.). (2566). *SAC Report ภูมิทัศน์สังคมศาสตร์ไทย: สถานะ คุณค่า และทิศทางการพัฒนา.* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

ศาลรัฐธรรมนูญ. (2564). *คำวินิจฉัยที่ 20/2564 เรื่อง ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญหรือไม่.* https://www.constitutionalcourt.or.th/occ_web/download/article/article_20211221153745.pdf

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2024). *ไร่หมุนเวียนและอคติชาติพันธุ์.* https://www.youtube.com/watch?v=UklnjaPhSSA

สำนักงานเพื่อสิทธิมนุษยชนแห่งสหประชาชาติ. (2568). *สำนักงานเพื่อสิทธิมนุษยชนแห่งสหประชาชาติยินดีที่ประเทศไทยบังคับใช้กฎหมายสมรสเท่าเทียมครั้งประวัติศาสตร์.* https://thailand.un.org/th/288067

สุรพล ใจวงศ์ษา. (2564). *โครงการขับเคลื่อนทุนทางวัฒนธรรมเพื่อยกระดับเศรษฐกิจฐานรากและสังคม เมืองแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่.* มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา.

อคิน รพีพัฒน์ และคณะ. (2541). *วิวัฒนาการชุมชนแออัดและองค์กรชุมชนแออัดในเมือง: รายงานการศึกษาโครงการวิจัยและปฏิบัติการ.* มูลนิธิสถาบันวิจัยและพัฒนาชุมชนเมือง.

อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ. (2565). *“ให้มันจบที่รุ่นเรา”: ขบวนการเยาวชนไทยในบริบทสังคมและการเมืองร่วมสมัย*. สำนักพิมพ์แสงดาว.

อนุสรณ์ อุณโณ. (2558). *คืนนี้ไม่มี “ดังดุท”: อำนาจเหนือชีวิตกับการสร้างตัวตนของชาวมลายูในจังหวัดชายแดนภาคใต้.* สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อัญชลี จวงจันทร์. (2568). *รายงานการศึกษา เรื่อง การสมรสของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศในประเทศไทย*. สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร.

Greenery. (2018). *เทศกาลที่ชวนมารู้จัก ‘ไร่หมุนเวียน’ แหล่งผลิตอาหารยั่งยืนของชาวปกาเกอะญอ*. https://www.greenery.org/essay-moonvienfest/

Greenpeace. (2023). *สิทธิชุมชน คนอยู่กับป่า ต้องเป็นสิทธิพื้นฐานในการดำรงชีวิต*. https://www.greenpeace.org/thailand/story/27189/food-agriculture-community-rights-in-forest/

Hall, P. A. (1993). Policy paradigms, social learning, and the state: The case of economic policymaking in Britain. *Comparative politics*, 25(3), 275-296.

Lindblom, C. E., & Cohen, D. K. (1979). *Usable knowledge: Social science and social problem solving*. Yale University Press.

Matichon TV. (2023). *ประชุมสภาผู้แทนราษฎร พิจารณากฎหมายสมรสเท่าเทียม* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=rN3VFUC-fQw

ThaiPBS. (2021). *ทางออกไร่หมุนเวียน สะท้อนวิถีชีวิตคนกับป่า : ประเด็นสังคม* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=LoiS3dsv9Z4

ThaiPBS. (2024). *สิทธิ LGBTQ+ ในมุมมองคนดังหลากหลายทางเพศ* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=LoiS3dsv9Z4

The Active. (2026). *หวัง รองนายกฯ – รมว.ทส. รับฟัง เข้าใจ 'คนอยู่กับป่า' ดันส่วนร่วมจัดการทรัพยากร คืนสิทธิชุมชน.* https://theactive.thaipbs.or.th/news/social-movement-20260325

UNESCO. (2015). *Shifting Cultivation, Livelihood and Food Security: New and Old Challenges for Indigenous Peoples in Asia*. Bangkok: UNESCO.

Weiss, C. H. (1979). The Many Meanings of Research Utilization. *Public Administration Review*, 39(5), 426-431.

มานุษยวิทยาการเกษตร: จากมุมมองมนุษย์เป็นศูนย์กลางสู่เครือข่ายผู้กระทำการ
Agricultural Anthropology: From Human-centered to Actor-Network perspective

ปิ่นวดี ศรีสุพรรณ
คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี
Pinwadee Srisupan
Faculty of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University
pinwadee.s@ubu.ac.th

วันรับบทความ: 3 มีนาคม 2569 (Received March 3, 2026)
วันแก้ไขบทความ: 31 มีนาคม 2569 (Revised March 31, 2026)
วันตอบรับบทความ: 5 พฤษภาคม 2569 (Accepted May 5, 2026)

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอการเปลี่ยนแปลงเชิงแนวคิดในมานุษยวิทยาการเกษตร จากการมองการเกษตรที่เน้นเกษตรกรเป็นศูนย์กลาง ไปสู่การทำความเข้าใจการเกษตรในฐานะเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ประกอบด้วยทั้งมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ บทความเริ่มต้นจากการทบทวนแนวคิดของ Robert E. Rhoades ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการยกระดับความรู้และบทบาทของเกษตรกรในงานพัฒนา แต่ยังคงมีข้อจำกัดในการอธิบายความซับซ้อนของระบบเกษตรร่วมสมัยที่ถูกกำกับโดยเทคโนโลยี ตลาด และโครงสร้างระดับโลก โดยเสนอว่ามุมมองด้านมานุษยวิทยาการเกษตรสามารถขยับกรอบการวิเคราะห์ไปสู่แนวคิดร่วมสมัย ได้แก่ Actor-Network Theory และแนวคิดแบบมากกว่ามนุษย์ เพื่อทำความเข้าใจเกษตรกรรมในฐานะเครือข่ายความสัมพันธ์ที่อำนาจและความเป็นผู้กระทำการถูกกระจายอยู่ในตัวแสดงที่หลากหลาย การเปลี่ยน

ผ่านดังกล่าวช่วยให้มานุษยวิทยาการเกษตรสามารถอธิบายพลวัตของระบบเกษตรและอาหารในโลกปัจจุบัน และเปิดพื้นที่ให้การวิเคราะห์เชื่อมโยงกับประเด็นร่วมสมัยได้มากขึ้น

คำสำคัญ: มานุษยวิทยาการเกษตร, เกษตรกรรม, แนวโน้มการวิจัย, เครือข่ายผู้กระทำการ

Abstract

This article aims to propose a conceptual shift in agricultural anthropology, moving from a farmer-centered view of agriculture to both human and non-human actors. The article begins by reviewing the ideas of Robert E. Rhoades, which played a significant role in enhancing knowledge and the role of farmers in development work, but which still have limitations in explaining the complexity of contemporary agricultural systems governed by technology, markets, and global structures. The article, therefore, proposes that agricultural anthropology can shift its analytical framework to contemporary concepts such as Actor-Network Theory and a more-than-human perspective to understand agriculture as a network of relations where power and action are distributed among diverse actors. This shift allows agricultural anthropology to provide a deeper explanation of the dynamics of contemporary agricultural and food systems and opens up opportunities for analysis to connect with contemporary issues.

Keywords: Agricultural anthropology, Agriculture, Research trend, Actor-network

บทนำ

มานุษยวิทยาการเกษตร (Agricultural Anthropology) เป็นสาขาหนึ่งของมานุษยวิทยาประยุกต์ที่มุ่งทำความเข้าใจ “การเกษตร” ในฐานะกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์ มากกว่าการมองการเกษตรเป็นเพียงกิจกรรมทางเทคนิคหรือระบบการผลิตทางเศรษฐกิจ หรือแค่การแก้ไขปัญหาในภาคเกษตร การศึกษาภายใต้กรอบมานุษยวิทยาการเกษตรจึงให้ความสำคัญกับมนุษย์ในฐานะผู้กระทำการ (actors) ที่ดำรงชีวิต ตัดสินใจ และต่อรองอยู่ภายใต้เงื่อนไขทางสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และอำนาจที่ซับซ้อน แก่นสำคัญของมานุษยวิทยาการเกษตรอยู่ที่การมองว่า การเกษตรไม่อาจแยกออกจากวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของผู้คนได้ การเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ การเลือกพันธุ์พืช หรือการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตร ล้วนสัมพันธ์กับความเชื่อ ค่านิยม ประเพณี ความรู้ท้องถิ่น และประสบการณ์ที่สั่งสมมาของชุมชนเกษตรกร พฤติกรรมของเกษตรกรจึงไม่สามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผลทางเศรษฐศาสตร์หรือวิทยาศาสตร์การเกษตรเพียงอย่างเดียว หากแต่ต้องทำความเข้าใจผ่านบริบททางวัฒนธรรมและสังคมที่อยู่ในกระบวนการผลิตอาหาร (Rhoades, 2005; Doddagoudra, Kulkarni, & Gubbi, 2017)

ในอีกมิติหนึ่ง มานุษยวิทยาการเกษตรให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม โดยมองระบบเกษตรกรรมเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศและระบบอาหารที่กว้างขึ้น การศึกษาครอบคลุมประเด็นตั้งแต่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ความหลากหลายทางชีวภาพทางการเกษตร ไปจนถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และภูมิอากาศที่มีต่อความมั่นคงทางอาหารและการดำรงชีพของเกษตรกร แนวคิดนี้ช่วยชี้ให้เห็นว่า ปัญหาทางการเกษตรมิใช่ปัญหาทางเทคนิค หากแต่เป็นปัญหาที่ฝังรากอยู่ในโครงสร้างสังคมและนโยบายการพัฒนา มานุษยวิทยาการเกษตรยังให้ความสำคัญกับมิติทางประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนผ่านเกษตรกรรม ตั้งแต่การปฏิวัติเกษตรกรรมยุคแรก การก่อรูปของสังคมเกษตร ไปจนถึง

การเกิดขึ้นของเกษตรอุตสาหกรรมและทุนนิยมเกษตรในโลกสมัยใหม่ การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มิได้เพียงเพิ่มผลผลิตอาหาร แต่ยังสร้างความเหลื่อมล้ำ รูปแบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และลำดับชั้นทางสังคมรูปแบบใหม่ในชนบท มานุษยวิทยาการเกษตรจึงทำหน้าที่วิพากษ์กระบวนการพัฒนาเกษตรที่มุ่งเน้นประสิทธิภาพเชิงปริมาณที่ละเลยผลกระทบทางสังคมและชีวิตของเกษตรกรรายย่อย (Doddagoudra, Kulkarni, & Gubbi, 2017)

งานศึกษาทางมานุษยวิทยาดั้งเดิมจำนวนมากที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับการผลิตทางการเกษตร ระบบนิเวศ และเศรษฐกิจชนบท มิได้ถูกระบุหรือจัดหมวดภายใต้ชื่อมานุษยวิทยาการเกษตรอย่างชัดเจน ตัวอย่างที่สำคัญได้แก่ งานของ Clifford Geertz เรื่อง Agricultural Involution ซึ่งเสนอให้เข้าใจการทำเกษตรในฐานะกระบวนการจัดการระบบนิเวศที่ซับซ้อน มากกว่าการมองว่าเป็นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ (Geertz, 1963) หรือ งานของ James C. Scott เรื่อง The Moral Economy of the Peasant ที่ชี้ให้เห็นว่าเศรษฐกิจเกษตรมิได้ขับเคลื่อนด้วยตรรกะกำไรเพียงอย่างเดียว หากแต่ฝังตัวอยู่ในระบบจริยธรรม ความสัมพันธ์ และการดำรงชีพของชุมชน (Scott, 1976) งานเหล่านี้มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจสังคมเกษตร ทั้งในเชิงวิชาการและเชิงนโยบาย เช่น การนำแนวคิดเรื่องการจัดการนิเวศไปใช้สนับสนุนสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ หรือการวิพากษ์แนวคิดเศรษฐกิจแบบปัจเจกนิยมในระบบเกษตรกรรมร่วมสมัย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากงานดังกล่าวมิได้ใช้กรอบแนวคิดหรือคำเรียก “มานุษยวิทยาการเกษตร” โดยตรง จึงมีแนวโน้มที่จะถูกมองข้ามเมื่อมีการทบทวนสาขานี้ในเชิงระบบ ทำให้องค์ความรู้เหล่านี้ยังคงกระจัดกระจายอยู่ในสาขาย่อยต่าง ๆ ของมานุษยวิทยา ในแง่นี้ ปัญหาจึงมิใช่การขาดแคลนองค์ความรู้เกี่ยวกับการเกษตรในมานุษยวิทยา หากแต่เป็นการขาดกรอบแนวคิดที่สามารถเชื่อมโยงงานศึกษาเฉพาะด้านเกษตรกรรม โดย Robert E. Rhoades เป็นนักคิดที่สำคัญในการ “จัดระเบียบ” องค์ความรู้เกี่ยวกับการผลิตทางการเกษตรที่เชื่อมกับการเกษตรสมัยใหม่ให้กลายเป็นพื้นที่วิเคราะห์ที่มีความชัดเจน

โดยเฉพาะการทำให้เกษตรกรกลายเป็นศูนย์กลางของการวิเคราะห์ และการพัฒนาวิธีวิจัยแบบมีส่วนร่วมที่ให้ความสำคัญกับความรู้ท้องถิ่น

ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาภูมิทัศน์ของงานวิจัยทางมานุษยวิทยาในประเทศไทย จะพบว่ามีงานศึกษาจำนวนมากที่มุ่งเน้นการทำความเข้าใจสังคมเกษตรกรรม โดยเฉพาะงานในยุคบุกเบิกที่มุ่งประเด็นเรื่องโครงสร้างหมู่บ้าน ระบบเครือญาติ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับวงจรการผลิต งานเหล่านี้มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการวางรากฐานความเข้าใจเรื่อง 'สังคมชาวนา' (Peasant Studies) และการปรับตัวของเกษตรกรภายใต้กระแสการพัฒนาของรัฐ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่างานศึกษาที่ทรงพลังเหล่านี้มักถูกจัดกลุ่มหรือนิยามตนเองให้อยู่ในขอบข่ายของมานุษยวิทยาการพัฒนา หรือมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ มากกว่าจะระบุว่าเป็นงานในสาขามานุษยวิทยาการเกษตรโดยตรง จากการสืบค้น ผู้เขียนพบว่า นักมานุษยวิทยาที่ระบุว่ามีความเชี่ยวชาญด้านมานุษยวิทยาการเกษตรโดยตรง คือ เอกรินทร์ พึ่งประชา ซึ่งมีผลงานที่เกี่ยวข้องประเด็นด้านระบบการผลิตอาหาร ความมั่นคงทางอาหาร ภูมิปัญญาเกษตร และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร เป็นต้น (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2569) นอกจากนี้ ผู้เขียนได้สืบค้นคำว่า “มานุษยวิทยาการเกษตร” จากงานวิชาการในประเทศไทยผ่านเว็บไซต์ Thai Journal Online (ThaiJO) และเว็บไซต์ศูนย์ดัชนีการอ้างอิงวารสารไทย พบว่าไม่มีคำสำคัญดังกล่าวเลย โดยงานวิจัยในไทยอาจไม่ได้ใช้ชื่อสาขานี้โดยตรง แต่มีองค์ความรู้ที่แฝงอยู่ในงานศึกษาด้านสังคมเกษตรและการเปลี่ยนแปลงทางชนบทจำนวนมาก เมื่อใช้คำว่า “มานุษยวิทยา” และคำว่า “การเกษตร” แยกคำค้น พบว่ามีงานวิชาการส่วนหนึ่งที่มีคำสำคัญดังกล่าวโดยเป็นงานที่ศึกษาสังคมเกษตรกรรมในมิติต่างๆ โดยใช้มุมมองและแนวทางการศึกษาด้านมานุษยวิทยามาศึกษาสังคมเกษตรกรรมหรือสังคมเกษตรกร หรือในบางครั้งจำเพาะเจาะจงไปที่สังคมชาวนาโดยเฉพาะในช่วงปี 2551 เป็นต้นมา จากการใช้คำค้นในระบบ ThaiJO ผู้เขียนพบ 9 ผลงาน เช่น งานของ เครก เจ เรย์โนลด์ส์ (2551) ว่าด้วยสังเขป

ประวัติศาสตร์ว่าด้วยมานุษยวิทยาในประเทศไทย ที่แสดงให้เห็นว่างานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ว่าด้วยการเกษตรกรรมในภาคเหนือมีความสัมพันธ์กับการใช้แนวคิดทางมานุษยวิทยา ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรม ความเชื่อ การถือครองที่ดินและสิทธิชุมชน เป็นต้น งานของ Cohen (2008) ที่ศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรกรบ้านสันโป่งกับชุมชนเกษตรกรรมบ้านกาดที่อยู่ใกล้เคียงกัน รวมถึงการศึกษาสังคมชาวนาภาคอีสาน งานของ Charles F. Keyes หลายชิ้น ซึ่งรัตนา บุญมัธยะ โตสกุล (2550) ชี้ว่าเป็นงานบุกเบิกทางวิชาการที่มีคุณูปการอย่างยิ่งยวดในการทำความเข้าใจและอธิบายให้เห็นโดยละเอียดถึงการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวนาในบริบทของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และการเมืองชาติไทย อย่างไรก็ดี งานดังกล่าวยังขาดมิติความขัดแย้งและการมองระบบอุปถัมภ์ภายในชุมชน สังคมเกษตรกรรมไม่ได้มีแค่สังคมชนบทดังที่เข้าใจกันทั่วไป โดยมีงานศึกษาของ วราภรณ์ มนต์ไตรเวศย์ (2562) ยังศึกษาการดิ้นรนของสวนเกษตรในเมืองที่ใช้การทำงานภาคสนามทางมานุษยวิทยาเป็นเครื่องมือในการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของเกษตรกรในพื้นที่เขตภาษีเจริญ บางแค ตลิ่งชัน และทวีวัฒนา เป็นต้น

งานเหล่านี้มีความโดดเด่นที่ช่วยให้เห็นการปรับตัวของสังคมเกษตรกรรมที่สามารถต่อรองกับระบบสังคมเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป รวมถึงการช่วงชิงพื้นที่การพัฒนา รวมถึงงานด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และเชื่อมโยงวิถีชีวิตวัฒนธรรมประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตภาคการเกษตร อีกตัวอย่างหนึ่งคือ งานศึกษาในหนังสือ กำกึ๊ดกำปาก: งานวิจัยวัฒนธรรมภาคเหนือ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, บรรณาธิการ, 2557) อาจจัดวางอยู่ในกรอบมานุษยวิทยาการเกษตร โดยสอดคล้องกับแนวคิดที่มองเกษตรกรรมในฐานะระบบสังคม–วัฒนธรรมที่เชื่อมโยงวิถีชีวิต ความเชื่อ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และความสัมพันธ์เชิงอำนาจเข้าด้วยกัน เน้นการวิเคราะห์การจัดการทรัพยากร เช่น น้ำ ที่ดิน และการผลิตทางการเกษตร เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้

ที่ดินและการทำการเกษตรในฐานะผลของการปฏิบัติการทางสังคมและวัฒนธรรม มากกว่าการปรับตัวเชิงเทคนิคต่อสิ่งแวดล้อมเพียงอย่างเดียว อีกทั้งยังปฏิเสธการมองสังคมเกษตรแบบสารัตถะนิยม โดยชี้ให้เห็นความเป็นพลวัตของเกษตรกรรมภายใต้บริบทของรัฐ ตลาด และกระบวนการพัฒนา เกษตรกรจึงถูกมองเป็นผู้กระทำการ (agency) ที่มีบทบาทในการต่อรอง สร้างความหมาย และกำหนดทิศทางการเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรกรรม ซึ่งสอดคล้องกับแนวโน้มมานุษยวิทยาการเกษตรร่วมสมัยที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรม การเมือง และเศรษฐกิจในชนบท นอกจากนี้ ยังมีงานเกี่ยวกับการพัฒนาด้านการเกษตรโดยเฉพาะเรื่องของการปลูกฝ้ายในพื้นที่จังหวัดสุโขทัย ผ่านแนวทางมานุษยวิทยารูปภาพของ ธัญณ์ณภัทร์ เจริญพานิช, สุดารัตน์ รัตนพงษ์ และธัญารัตน์ คงนุ่น (2566) วงศกร อังคะคำมูล (2562) ที่นำเอาแนวคิดมานุษยวิทยาสังคมไปอธิบายปัญหาสุขภาพและความเจ็บป่วยของเกษตรกร ไม่ว่าจะเป็นความทุกข์ ความท้อแท้ ความสิ้นหวัง ความเครียด ความรุนแรง และการฆ่าตัวตาย มีสาเหตุมาจากความไม่ลงรอยกันของชุดความรู้การเกษตรแบบดั้งเดิมและสมัยใหม่ การเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงวิธีผลิตสมัยใหม่โดยลำพังจากการปฏิวัติเกษตรกรรม และความเป็นเกษตรกรชายขอบ

อย่างไรก็ดี เมื่อพิจารณาภายใต้เงื่อนไขของโลกเกษตรร่วมสมัยซึ่งถูกกำกับโดยตลาดโลก เทคโนโลยี มาตรฐาน และการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ แนวทางที่ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลางเพียงอย่างเดียวเริ่มเผยให้เห็นข้อจำกัดสำคัญ กล่าวคือ แม้จะทำให้เห็นเหตุผลและความรู้ของเกษตรกรได้ชัดเจนขึ้น แต่ยังไม่สามารถอธิบายได้ว่าเงื่อนไขเชิงโครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่แทรกอยู่ในเครือข่ายการผลิตร่วมสมัยนั้นกำหนดความเป็นไปได้ของการกระทำอย่างไร ทั้งนี้ ในบทความนี้ผู้เขียนนำเสนอความเป็นมาของมานุษยวิทยาการเกษตร จากการทบทวนแนวคิดของ Robert E. Rhoades ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการยกระดับความรู้และบทบาทของเกษตรกรในงานพัฒนา และขยับกรอบการวิเคราะห์ไปสู่แนวคิดร่วมสมัย ได้แก่ Actor-Network

Theory และแนวคิดแบบมากกว่ามนุษย์ เพื่อทำความเข้าใจเกษตรกรรมในฐานะเครือข่ายความสัมพันธ์ที่อำนาจและความเป็นผู้กระทำการถูกกระจายอยู่ในตัวแสดงที่หลากหลาย ทั้งนี้ บทความเสนอว่าแนวคิดดั้งเดิมไม่เพียงพอในการอธิบายโลกเกษตรร่วมสมัย ซึ่งถูกกำกับโดยความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เทคโนโลยี และเครือข่ายระดับโลก ดังนั้น จึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาแนวคิดสมัยใหม่ที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ซึ่งสัมพันธ์กับความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและระบบอาหารในยุคโลกาภิวัตน์ทุนนิยม และส่วนสุดท้ายเป็นส่วนสรุป

Robert E. Rhoades นักคิดรุ่นบุกเบิก

มานุษยวิทยาได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาสังคมเกษตรมาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นสังคมเพาะปลูกแบบยังชีพ เกษตรไร่เลื่อนลอย ระบบชลประทานดั้งเดิม ไปจนถึงเกษตรอุตสาหกรรมสมัยใหม่ อย่างไรก็ดี แม้มานุษยวิทยาจะมีประสบการณ์ภาคสนามและองค์ความรู้เกี่ยวกับเกษตรกรรมอย่างลึกซึ้ง แต่กลับไม่สามารถก้าวเข้าไปมีบทบาทสำคัญในโลกของวิทยาศาสตร์การเกษตรและการกำหนดนโยบายด้านอาหารได้อย่างเป็นรูปธรรม จุดเปลี่ยนสำคัญของมานุษยวิทยาการเกษตรเกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 1970 เมื่อโครงการพัฒนาเกษตรในประเทศกำลังพัฒนาประสบปัญหาอย่างต่อเนื่อง นักมานุษยวิทยาเริ่มเข้ามามีบทบาทในการอธิบายว่า เหตุใดเกษตรกรจึงไม่ยอมรับเทคโนโลยีใหม่หรือปรับใช้เทคโนโลยีเหล่านั้นในแบบที่แตกต่างจากที่นักวิชาการคาดหวัง นักมานุษยวิทยาเป็นผู้ที่ชี้ให้เห็นว่าเกษตรกรไม่ใช่ผู้ล้าหลัง แต่เป็น “ผู้เชี่ยวชาญทางชาติพันธุ์พฤกษศาสตร์และระบบนิเวศ” ที่มีความรู้เชิงประสบการณ์สูง การเข้าใจความรู้ท้องถิ่นเป็นกุญแจสำคัญของการพัฒนาเกษตรที่ยั่งยืน (Rhoades, 2005)

Robert E. Rhoades ถือเป็นนักคิดที่เป็นผู้บุกเบิกสาขาวิชามานุษยวิทยาการเกษตร บทบาทของ Rhoades มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนทิศทาง

งานวิจัยด้านการพัฒนาเกษตร จากแนวทางบนลงล่างที่ครอบงำโดยนักวิชาการด้านเกษตรและชีววิทยา ไปสู่แนวคิดที่แสดงการมีส่วนร่วมของเกษตรกร คือ “เริ่มต้นและสิ้นสุดที่เกษตรกร” ผ่านโมเดล Farmer-Back-to-Farmer เพื่อเข้าใจว่าเพราะเหตุใด เกษตรกรจะยอมรับ (Acceptance) หรือปฏิเสธ (Rejection) เทคโนโลยีที่ถูกถ่ายทอดลงไป โดยหัวใจของโมเดลนี้คือการมองว่าความสำเร็จของการพัฒนาเกษตรไม่ได้อยู่ที่ “ประสิทธิภาพเชิงเทคนิค” เท่านั้น แต่อยู่ที่ว่าเทคโนโลยีนั้น “ยอมรับได้” (Acceptable technology) ในเชิงสังคมและวัฒนธรรมหรือไม่ ซึ่งการจะทำให้สำเร็จได้ นักวิจัยต้องมีทักษะในการฟังและการจุ่มประสบการณ์ในชุมชน ซึ่งกลายเป็นรากฐานของงานวิจัยเชิงมีส่วนร่วมในระบบ CGIAR และการพัฒนาเกษตรระดับโลก (Veteto & Crane, 2014; Rhoades & Booth, 1982)

ในงานแรกๆ ของ Robert E. Rhoades และ Vera N. Rhoades (1980) ได้สร้างข้อเรียกร้องให้เกิดการจัดตั้งสาขามานุษยวิทยาการเกษตร (Agricultural Anthropology) โดยเริ่มต้นด้วยการชี้ให้เห็นว่า เกษตรกรรมเป็นกิจกรรมพื้นฐานที่สุดของมนุษยชาติ เพราะประชากรส่วนใหญ่ของโลกยังคงพึ่งพาการผลิตอาหารโดยตรง ไม่ว่าจะผ่านการเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ หรือการประมง แม้ในประเทศอุตสาหกรรม เกษตรกรรมก็ยังคงเป็นรากฐานของความมั่นคงทางเศรษฐกิจและการเมืองของรัฐ ในบริบทที่ประชากรเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง ขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติมีจำกัด การแสวงหาวิธีเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตอาหารจึงกลายเป็นภารกิจสำคัญของสังคมโลก และเป็นพื้นที่ที่มานุษยวิทยาควรมีบทบาทอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม พวกเขาวิพากษ์ว่ามานุษยวิทยากลับแยกตัวเองออกจากโลกของการเกษตรเชิงประยุกต์ ทั้งในเชิงสถาบันและเชิงความคิด นักมานุษยวิทยาจำนวนมากทำหน้าที่เป็นเพียงนักวิจารณ์โครงการพัฒนาเกษตรจากภายนอก โดยพูดคุยกันเองในวงวิชาการมากกว่าจะเข้าไปมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงกับนักวิทยาศาสตร์การเกษตร นักวางแผนนโยบาย หรือองค์กรพัฒนา ผลที่ตามมาคือ องค์ความรู้เชิงลึก

เกี่ยวกับชีวิตเกษตรกร วัฒนธรรมการผลิตอาหาร และเหตุผลเชิงสังคมของการตัดสินใจในไร่นา ไม่ถูกนำไปใช้ในการแก้ไขปัญหาอาหารและความยากจนอย่างจริงจัง Rhoades & Rhoades (1980) ชี้ให้เห็นความย้อนแย้งที่สำคัญว่า แม้องค์กรด้านการเกษตรและการพัฒนาทั่วโลก เช่น หน่วยงานรัฐ องค์กรระหว่างประเทศ และศูนย์วิจัยนานาชาติ จะมีบุคลากรทำงานด้านเกษตรนับแสนคน แต่นักมานุษยวิทยาที่ทำงานเต็มเวลาในหน่วยงานด้านภาคเกษตรเหล่านี้กลับมีจำนวนน้อยมากจนแทบไม่มีนัยสำคัญ ซึ่งสะท้อน “โศกนาฏกรรมทางวิชาชีพ” (a professional tragedy) ของมานุษยวิทยา ที่ไม่สามารถแปลงองค์ความรู้ของตนให้เป็นพลังในโลกแห่งการปฏิบัติได้ (Rhoades & Rhoades, 1980) เช่นเดียวกับการวิพากษ์บทบาทขององค์การอาหารและการเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) ของ de Garine (1978) ที่เห็นว่า โครงการพัฒนาจำนวนมาก โดยเฉพาะการผลักดันเศรษฐกิจเงินสด (monetarization) ผ่านพืชเศรษฐกิจ ไม่ได้ทำให้คุณภาพชีวิตของชาวบ้านดีขึ้น เพราะไม่ได้สอดคล้องกับความต้องการและวัฒนธรรมของชุมชน รวมถึงมักเป็นการพัฒนาจากบนลงล่าง และงานด้านมานุษยวิทยาประยุกต์จะมีส่วนในการหาจุดกึ่งกลางของการพัฒนาได้

เพื่อตอบโจทย์ดังกล่าว Rhoades & Rhoades (1980) จึงเสนอให้เกิดสาขาวิชามานุษยวิทยาการเกษตรเพื่อให้เป็นสาขาที่โดดเด่นขึ้นมาชัดเจน โดยนิยามว่าเป็นการศึกษากิจกรรมทางการเกษตรผ่านมุมมองเชิงองค์รวม เชิงเปรียบเทียบ และเชิงประวัติศาสตร์ของมานุษยวิทยา เกษตรกรรมในกรอบนี้ไม่ได้ถูกมองเป็นเพียงกระบวนการทางเทคนิคหรือเศรษฐกิจ หากแต่เป็นกระบวนการทางสังคมที่ซับซ้อน ซึ่งเทคโนโลยี เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สถาบันทางสังคม และสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ล้วนมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก สาระสำคัญของมานุษยวิทยาการเกษตรจึงอยู่ที่การทำความเข้าใจ “ความเป็นเหตุผลของเกษตรกร” (farmers’ rationality) การจัดการทรัพยากรในบริบทท้องถิ่น ความรู้พื้นบ้าน ระบบคุณค่า และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่แฝงอยู่ในกระบวนการผลิตอาหาร ความรู้เหล่านี้ไม่อาจถูกทดแทนด้วยแบบจำลอง

ทางเศรษฐศาสตร์หรือเทคโนโลยีชีวภาพเพียงอย่างเดียว แต่เป็นองค์ประกอบสำคัญของการพัฒนาเกษตรที่ยั่งยืนและเป็นธรรม

ทั้งนี้ ในเชิงแนวคิด Veteto & Crane (2014) เห็นว่ามานุษยวิทยาการเกษตรในแบบของ Rhoades ประกอบด้วยทั้งการศึกษาวิเคราะห์เชิงทฤษฎีและการทำงานเชิงประยุกต์ในระบบเกษตร กล่าวคือ เป็นทั้งการศึกษาวิเคราะห์เชิงทฤษฎีเพื่อทำความเข้าใจระบบเกษตร สังคมชนบท และการเมืองของอาหาร และเป็นทั้งการประยุกต์องค์ความรู้ไปใช้ในการพัฒนา นโยบาย และการแก้ปัญหาจริงในภาคการเกษตร ทั้งสองมิตินี้ต้องดำเนินควบคู่กันเพื่อให้สาขามานุษยวิทยาการเกษตรมีความหมายต่อโลกความเป็นจริง (Veteto & Crane, 2014) นอกจากนี้ ในเชิงโครงสร้าง Rhoades & Rhoades (1980) เสนอให้มีการพัฒนาหลักสูตรและการฝึกอบรมแบบสหวิทยาการ โดยเฉพาะการเชื่อมโยงระหว่างมานุษยวิทยากับเกษตรศาสตร์ เช่น การเรียนควบสองสาขาหรือการมีพื้นฐานด้านวิทยาศาสตร์การเกษตรควบคู่กับการฝึกทางมานุษยวิทยา แนวทางนี้ไม่เพียงช่วยเพิ่มศักยภาพของนักมานุษยวิทยาในตลาดแรงงาน แต่ยังช่วยให้มานุษยวิทยาสามารถสื่อสารและทำงานร่วมกับศาสตร์อื่นได้อย่างเท่าเทียม งานของเขาย้ำว่า มานุษยวิทยาการเกษตรไม่ควรถูกมองเป็นเพียงศาสตร์เชิงประยุกต์ หากแต่ต้องรักษาความเข้มแข็งของงานวิจัยพื้นฐานไว้ควบคู่กัน เพราะความเข้าใจเชิงลึกเกี่ยวกับระบบเกษตร วัฒนธรรมอาหาร และชีวิตของเกษตรกร คือรากฐานสำคัญของการแก้ไขปัญหาอาหาร ความยากจน และความไม่เป็นธรรมเชิงโครงสร้างในสังคมโลก สิ่งที่มานุษยวิทยาขาดไม่ใช่ประสบการณ์หรือองค์ความรู้ หากแต่คือการยอมรับอย่างเป็นทางการและความกล้าที่จะก้าวออกจากพื้นที่ปลอดภัยของตนเอง เพื่อเข้าไปมีบทบาทในโลกของการพัฒนาอย่างแท้จริง (Rhoades & Rhoades, 1980)

แม้ว่า Rhoades จะถือเป็นผู้บุกเบิกงานด้านมานุษยวิทยาการเกษตร แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า จะไม่มีงานของนักมานุษยวิทยาอื่นๆ ที่ศึกษาสังคมภาคเกษตร ดังที่กล่าวมาแล้วว่าการศึกษาภาคเกษตรในอดีต มีจุดเปลี่ยนใน

เชิงของบริบทโดยเฉพาะการเปลี่ยนผ่านสู่การผลิตของภาคอุตสาหกรรมและการใช้เทคโนโลยีมากขึ้นโดยเฉพาะในบริบททศวรรษ 1970 ซึ่งเต็มไปด้วยข้อถกเถียงเรื่องวิกฤตอาหารโลกและการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร โดยการตัดสินใจทางการเกษตรของเกษตรกรเป็นกระบวนทัศน์สำคัญในมานุษยวิทยาการเกษตรในช่วงทศวรรษ 1980 ตัวอย่างงานเรื่อง Uncertainties in Peasant Farming (1973) ของ Sutti Ortiz ซึ่งเป็นงานเกี่ยวกับความไม่แน่นอนในการทำฟาร์มของเกษตรกรรายย่อยในโคลอมเบีย ที่อธิบายพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาผ่านกรอบของมานุษยวิทยาเศรษฐกิจ (economic anthropology) โดยท้าทายความเข้าใจแบบเดิมที่มองว่าชาวนาเป็นผู้ผลิตที่ล้าหลังหรือขาดเหตุผล หากต้องเข้าใจผ่าน “กระบวนการตัดสินใจ” ของผู้ผลิตภายใต้เงื่อนไขของความไม่แน่นอน เธอชี้ว่าชาวนาไม่ได้มีตรรกะหรือเหตุผลที่แตกต่างจากคนทั่วไป แต่พฤติกรรมที่ดูเหมือนหลีกเลี่ยงตลาดหรือไม่ตอบสนองต่อนโยบาย เกิดจากข้อจำกัดด้านข้อมูล ทรัพยากร และสภาพแวดล้อมทางสังคม-เศรษฐกิจที่พวกเขาเผชิญ การตัดสินใจด้านการผลิต เช่น การเลือกพืชหรือการจัดสรรแรงงาน จึงไม่ได้มุ่งสู่การเพิ่มกำไรสูงสุด หากแต่เป็นกลยุทธ์เพื่อความอยู่รอดและการลดความเสี่ยงในระยะยาว Ortiz ยังชี้ให้เห็นว่าเศรษฐกิจของชาวนาไม่ได้ขับเคลื่อนด้วยกลไกตลาดเพียงอย่างเดียว แต่เป็นระบบที่ผสมผสานระหว่างตลาดกับความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น เครือญาติ การแลกเปลี่ยน และแรงงานร่วมในชุมชน หน่วยการผลิตหลักคือครัวเรือน ซึ่งมีลักษณะหลากหลายทั้งในด้านทรัพยากร ความรู้ และเป้าหมายชีวิต ส่งผลให้รูปแบบการตัดสินใจของชาวนาไม่เป็นแบบเดียวกัน ดังนั้น การทำความเข้าใจเศรษฐกิจชาวนาจำเป็นต้องเริ่มจากการวิเคราะห์กระบวนการตัดสินใจของชาวนาในบริบทจริงมากกว่าการอธิบายผ่านแบบจำลองเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้ในหนังสือเรื่อง Agricultural Decision Making: Anthropological Contributions to Rural Development (Barlett, ed., 1980) ซึ่งให้ความสำคัญต่อการตัดสินใจของเกษตรกรและบทบาทของมานุษยวิทยาในงานพัฒนาเกษตรกรรม โดยภาพรวมหนังสือพยายามทำความเข้าใจระบบการผลิตของเกษตรกร

รายย่อย ว่าระบบเหล่านั้นเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และมีปัจจัยใดบ้างที่ส่งผลกระทบและขัดขวางการเปลี่ยนแปลง เสนอว่าหน่วยงานระดับโลกไม่สามารถทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงชนบทและปัญหาวิกฤตอาหารโลกอย่างแท้จริง หากไม่ให้ความสำคัญลงลึกไปถึงระดับครัวเรือนเกษตร และศึกษาว่าเกษตรกรตัดสินใจอย่างไร ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม และสถาบันที่ซับซ้อน โดยมีสมมติฐานคล้ายกับ Ortiz (1973) ว่าเกษตรกรรายย่อยไม่ได้เป็นกลุ่มที่ไม่มีเหตุผลหรือติดยึดกับวัฒนธรรมประเพณีเสมอไป แต่รูปแบบการผลิตของพวกเขาเป็นผลจากการปรับตัวระยะสั้นและระยะยาวภายใต้ข้อจำกัดทางเศรษฐกิจ สังคม และสถาบัน และวิพากษ์แนวคิดการพัฒนาที่มุ่งเน้นเพียงการเพิ่มผลผลิต ในหลายงานพยายามเชื่อมว่า การเพิ่มผลผลิตไม่ได้แปลว่าจะนำไปสู่การลดความยากจนหรือยกระดับคุณภาพชีวิตของเกษตรกรโดยอัตโนมัติ ปัญหาความยากจนและความไม่มั่นคงทางอาหารเกี่ยวข้องกับโครงสร้างสถาบัน การกระจายทรัพยากร และความสัมพันธ์ทางอำนาจในชนบท การเปลี่ยนแปลงทางเกษตรจึงต้องเข้าใจควบคู่กับการเปลี่ยนแปลงเชิงสังคมและการเมือง และชี้ว่ามานุษยวิทยามีบทบาทสำคัญต่อการออกแบบและประเมินโครงการพัฒนาเกษตร โดยเฉพาะในบริบทประเทศกำลังพัฒนา (Barlett, ed., 1980) ดังนั้น คงไม่สามารถแยกขาดระบบเกษตรกรรมออกมาจากงานศึกษาหลายเรื่องของนักมานุษยวิทยาได้เลย แต่ทว่าเป็นการมองผ่านกรอบคิดที่แต่ละงานเน้นเป็นประเด็นหลักเท่านั้น จึงกล่าวได้ส่วนหนึ่งว่าความพยายามของ Rhoades ผ่านแว่นของมานุษยวิทยาการเกษตรเป็นการยกระดับการสร้างการรับรู้มานุษยวิทยาการเกษตรในฐานะสาขาวิชา

อีกงานที่น่าสนใจคือ หนังสือ Farm Work and Fieldwork: American Agriculture in Anthropological Perspective บรรณาธิการโดย Michael Chibnik ถือเป็นอีกงานที่สำคัญที่มีบทบาทในการขยายขอบเขตของมานุษยวิทยาการเกษตรจากการมุ่งศึกษาสังคมเกษตรในประเทศกำลังพัฒนา ไปสู่การวิเคราะห์เกษตรกรรมในประเทศอุตสาหกรรมอย่างสหรัฐอเมริกา หนังสือเล่มนี้แสดง

ให้เห็นความสำคัญและประโยชน์ของวิธีวิทยามานุษยวิทยาในการศึกษาการเกษตรในสหรัฐอเมริกา และวิเคราะห์ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีและเศรษฐกิจที่มีต่อชุมชนชนบทอเมริกัน (Kohl, 1988) ซึ่งในภาพรวมแสดงให้เห็นว่า ภาคเกษตรกรรมมิใช่เพียงภาคเศรษฐกิจเชิงเทคนิค หากแต่เป็นโลกสังคมที่เต็มไปด้วยความสัมพันธ์ทางอำนาจ วัฒนธรรม อัตลักษณ์ และกระบวนการต่อรองเชิงโครงสร้าง การใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในการศึกษาชุมชนเกษตรกรอเมริกันจึงเป็นการท้าทายภาพเหมารวมที่มองเกษตรกรรมสมัยใหม่ว่าเป็นเพียงระบบอุตสาหกรรมไร้มิติทางวัฒนธรรม ข้อเสนอสำคัญของหนังสือคือ การทำให้ “ฟาร์มครอบครัว” (family farm) กลายเป็นหน่วยวิเคราะห์ที่เชื่อมเศรษฐกิจเข้ากับสังคม ในภาพรวมหนังสือแสดงให้เห็นว่า การตัดสินใจทางการผลิตไม่ได้ตั้งอยู่บนเหตุผลเชิงกำไรเพียงอย่างเดียว หากแต่เกี่ยวพันกับคุณค่าครอบครัว ศักดิ์ศรี ความเป็นอิสระ และอัตลักษณ์ของความเป็นเกษตรกร การคงอยู่ของฟาร์มครอบครัวจึงเป็นทั้งเรื่องเศรษฐกิจการเมืองและเรื่องวัฒนธรรมในเวลาเดียวกัน งานในเล่มสะท้อนว่า แม้เกษตรกรรมอเมริกันจะถูกร้อยรัดด้วยกลไกตลาด สินเชื่อ ธนาคาร บริษัทเมล็ดพันธุ์ และนโยบายรัฐ เกษตรกรก็ยังมีพื้นที่ของการปรับตัว การต่อรอง และการสร้างความหมายให้กับการทำงานของตนเอง (Chibnik, ed., 1987) ในที่นี้ นักมานุษยวิทยาจึงทำหน้าที่เชื่อมระดับจุลภาคของชีวิตครัวเรือนเข้ากับระดับมหภาคของโครงสร้างทุนนิยมและรัฐ การวิเคราะห์ดังกล่าวช่วยให้เห็นเกษตรกรในฐานะ “ผู้กระทำการทางสังคม” (social actors) ที่ดำเนินชีวิตอยู่ในเงื่อนไขเชิงโครงสร้าง มิใช่เพียงผู้รับผลกระทบจากตลาดอย่างไร้อำนาจ ผู้เขียนเห็นว่างานดังกล่าวช่วยวางฐานคิดสำคัญว่า การทำความเข้าใจภาคเกษตรต้องเชื่อมโยงระดับครัวเรือน ชุมชน และโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองเข้าด้วยกัน ที่เห็นความสำคัญของงานภาคสนามเชิงลึกที่ช่วยเปิดเผยความซับซ้อนของชีวิตเกษตรกรภายใต้ทุนนิยมสมัยใหม่

การใช้วิธีวิทยาทางมานุษยวิทยาในการศึกษาภาคการเกษตร

Rhoades ถือเป็นผู้มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนผ่านวิธีวิจัยชนบทจากแนวทางเชิงเทคนิคแบบบนลงล่างไปสู่แนวทางที่ให้ความสำคัญกับความรู้และศักยภาพของเกษตรกรรายย่อย อิทธิพลของเขาปรากฏอย่างชัดเจนต่อพัฒนาการของวิธีการศึกษาสังคมชนบทที่ใช้กันมากในกลุ่มงานด้านการเกษตร คือ การประเมินสภาวะชนบทอย่างเร่งด่วน (Rapid Rural Appraisal: RRA) และต่อยอดไปสู่แนวทางการประเมินสถานการณ์ในชนบทแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) กรณีศึกษาการทำงานที่ International Potato Center (CIP) ผลงานของ Rhoades (1982) เรื่อง The Art of the Informal Agricultural Survey เสนอว่าการศึกษาระบบเกษตรในชนบทไม่จำเป็นต้องพึ่งพาแบบสอบถามเชิงปริมาณขนาดใหญ่ที่ใช้เวลานานและมีต้นทุนสูง หากแต่ควรอาศัยการสนทนาอย่างไม่เป็นทางการ การสังเกตการณ์ภาคสนาม และการใช้วิจารณญาณเชิงมานุษยวิทยาในการทำความเข้าใจบริบทท้องถิ่น แนวทางดังกล่าวช่วยยกระดับ “ความรู้เกษตรกร” ให้มีสถานะทางวิชาการ และทำให้เห็นว่าเกษตรกรมีตรรกะเหตุผล และระบบการจัดการทรัพยากรของตนเอง มิได้เป็นเพียงผู้รับเทคโนโลยีจากภายนอกอย่างที่แนวคิดกระแสหลักเคยมอง (Rhoades, 1982) นอกจากนี้ในเปรู Rhoades ทำหน้าที่เชื่อมความรู้ระหว่างเกษตรกร นักวิทยาศาสตร์ และผู้กำหนดนโยบาย ซึ่งทำให้เห็นว่างานมานุษยวิทยาไม่ได้เพียงช่วยอธิบายวัฒนธรรมการปลูกพืชของเกษตรกรเท่านั้น แต่ยังนำไปสู่การปรับปรุงเทคโนโลยีการคัดเลือกพันธุ์ และนโยบายการเกษตรให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่จริง ซึ่งส่งผลต่อทั้งผลผลิต รายได้ และความมั่นคงทางอาหาร (Rhoades, 1984 cite in Rhoade, 2005) Rhoades & Booth (1982) ได้เสนอรูปแบบการวิจัยและพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรที่ท้าทายแนวทางถ่ายทอดเทคโนโลยีจากบนลงล่าง ซึ่งเคยเป็นกระแสหลักในทศวรรษ 1960–1970 โดยชี้ให้เห็นว่าแม้จะมีความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์การเกษตรจำนวนมาก แต่เทคโนโลยี

จำนวนไม่น้อยกลับไม่ถูกนำไปใช้จริงในระดับไร่นา ปัญหาไม่ได้อยู่ที่ประสิทธิภาพเชิงเทคนิคเพียงอย่างเดียว หากแต่อยู่ที่ความไม่สอดคล้องกับบริบทชีวิตเศรษฐกิจ และเหตุผลเชิงวัฒนธรรมของเกษตรกร ดังนั้น การวิจัยที่มุ่งสร้าง “เทคโนโลยีที่ยอมรับได้” (acceptable technology) จึงต้องเริ่มต้นและสิ้นสุดที่เกษตรกร

แนวคิด Farmer-Back-to-Farmer ของ Rhoades & Booth (1982) มีวงจร 4 ขั้นตอน ได้แก่ (1) การวินิจฉัยปัญหา (diagnosis) (2) การวิจัยเพื่อพัฒนาแนวทางแก้ไข (research) (3) การทดลองและปรับให้เหมาะสม (testing and adaptation) และ (4) การประเมินผลโดยเกษตรกร (farmer evaluation) โดยมีจุดตั้งต้นของกระบวนการคือปัญหาของเกษตรกร ซึ่งต้องนิยามร่วมกันผ่านการทำงานของทีมสหวิทยาการ นักมานุษยวิทยาและนักสังคมศาสตร์มีบทบาทสำคัญในการทำความเข้าใจความหมายของปัญหาในมุมมองของชาวบ้าน ไม่ใช่มองผ่านกรอบเทคนิคของนักวิทยาศาสตร์เท่านั้น จากนั้นทีมวิจัยจึงร่วมกันพัฒนาแนวทางแก้ไขที่เป็นไปได้ โดยมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลอย่างต่อเนื่องระหว่างสาขาวิชา ซึ่งขั้นตอนการทดลองและปรับเทคโนโลยีเน้นการทดลองในไร่นา (on-farm testing) มากกว่าการจำกัดอยู่ในสถานีทดลอง เพราะบริบทจริงของเกษตรกรมีข้อจำกัดด้านทรัพยากร ต้นทุน แรงงาน และเงื่อนไขทางสังคมที่แตกต่างจากสภาพควบคุมในห้องทดลอง เทคโนโลยีจึงต้องผ่านกระบวนการปรับให้เหมาะสมหลายรอบ และอาจต้องย้อนกลับไปทบทวนขั้นตอนก่อนหน้า กระบวนการทั้งหมดจะสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อเกษตรกรเป็นผู้ประเมินและตัดสินใจว่าจะยอมรับ ปรับใช้ หรือปฏิเสธเทคโนโลยีนั้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง เกษตรกรไม่ใช่เพียงผู้รับนวัตกรรมแต่เป็นผู้ร่วมผลิตความรู้และเป็นผู้ตัดสินความสำเร็จของการวิจัยด้วย

Rhoades, Booth & Potts (1983) ยังนำกรณีการพัฒนาเกษตรกรผู้ปลูกมันฝรั่งในฟิลิปปินส์มาอธิบายว่าการยอมรับเทคโนโลยีของเกษตรกรไม่ได้เกิดจากประสิทธิภาพเชิงเทคนิคเพียงอย่างเดียว แต่เป็นกระบวนการ

เรียนรู้ ทดลอง และปรับใช้ภายใต้บริบททางสังคมและเศรษฐกิจของตนเอง กรณีการส่งเสริมโรงเก็บหัวพันธุ์มันฝรั่งแบบกระจายแสงในฟิลิปปินส์แสดงให้เห็นว่า เกษตรกรเริ่มจากการทดลองขนาดเล็ก สังเกตผลลัพธ์ด้วยตนเอง และค่อยๆ ขยายการใช้เมื่อมั่นใจในผลตอบแทน ซึ่งสอดคล้องกับกรอบการยอมรับเทคโนโลยีของเกษตรกรที่เน้น “การรับรู้ประโยชน์” การลดความเสี่ยงผ่านการทดลอง และการสังเกตผลจากผู้อื่น ขณะเดียวกัน เกษตรกรไม่ได้ลอกเลียนแบบต้นแบบที่นักวิจัยสร้างขึ้นโดยตรง แต่ดัดแปลงให้เหมาะกับทรัพยากร โครงสร้างบ้านเรือน และเงื่อนไขท้องถิ่นของตนเอง สะท้อนว่าการยอมรับเทคโนโลยีเป็นกระบวนการเชิงสังคมที่มีการต่อรองและปรับแต่ง (adaptive process) มากกว่าการถ่ายทอดแบบเส้นตรง ดังนั้น กรณีศึกษานี้จึงตอกย้ำว่าเทคโนโลยีเกษตรจะเกิดการยอมรับอย่างยั่งยืนได้ ต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของเกษตรกรตั้งแต่ต้น และเปิดพื้นที่ให้เกษตรกรเป็นผู้ปรับเทคโนโลยีให้สอดคล้องกับโลกชีวิตของตนเอง ไม่ใช่เพียงผู้รับเทคโนโลยีจากภายนอกเท่านั้น ทั้งนี้ มีการวิพากษ์งานภาคสนามของนักมานุษยวิทยาเช่น Norman Simmonds (1984 cited in Cernea & Guggenheim, 1985) ที่เห็นว่างานวิจัยระบบเกษตรไม่จำเป็นต้องใช้นักมานุษยวิทยาที่อาจจะไม่คุ้มค่าต่อการจ้าง โดยมองว่าความเข้าใจทางสังคมสามารถทดแทนได้ด้วย “ความช่างสังเกตของนักเศรษฐศาสตร์ไม่จำเป็นต้องมีผู้เชี่ยวชาญเฉพาะทาง” อย่างไรก็ดี Cernea & Guggenheim (1985) ยืนยันว่ามานุษยวิทยาจำเป็นอย่างยิ่งต่อการวิจัยระบบเกษตร ไม่ใช่เพียงศาสตร์เสริม แต่เป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้ ทั้งในด้านการทำความเข้าใจตัวแปรทางสังคม–วัฒนธรรม การใช้วิธีวิทยาภาคสนามกับเกษตรกรรายย่อย การวิเคราะห์ผลกระทบของเทคโนโลยีและการพัฒนา และการมองจากมุมมองของเกษตรกรและความรู้ท้องถิ่น

ในช่วงต้นทศวรรษ 1990 Rhoades ยังกล่าวถึงความจำเป็นของ “การปฏิวัติวิธีวิจัยเพื่อการพัฒนาชนบท” โดยเน้นว่าการวิจัยควรเป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วม (co-learning) ระหว่างนักวิจัยและชุมชน มากกว่าการเก็บข้อมูลฝ่ายเดียว แนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับทิศทางของ RRA ที่พยายามทำให้

การเรียนรู้ภาคสนามมีความยืดหยุ่นและรวดเร็ว และสอดรับกับ PRA ที่เน้นการเสริมพลังและการวิเคราะห์โดยคนในพื้นที่เอง Rhoades (2005) ชี้ว่า แม้เกษตรกรรมจะปรากฏอยู่ในงานชาติพันธุ์วรรณนามาตั้งแต่ยุคแรกของมานุษยวิทยา แต่ในทางสถาบันและทางทฤษฎี สาขามานุษยวิทยาการเกษตรกลับพัฒนาอย่างจริงจังค่อนข้างช้า เหตุผลสำคัญคือการครอบงำของเศรษฐศาสตร์และวิทยาศาสตร์การเกษตร ซึ่งมองเกษตรกรเป็นเพียง “ผู้รับเทคโนโลยี” มากกว่าผู้มีเหตุผลและความรู้ของตนเอง การพัฒนาเกษตรในช่วงกลางศตวรรษที่ 20 จึงมักล้มเหลว เพราะไม่เข้าใจบริบททางสังคม วัฒนธรรม และตรรกะการตัดสินใจของเกษตรกรในชีวิตจริง

จะเห็นว่ามานุษยวิทยาการเกษตรของ Rhoades พยามยามผนวกประเด็นด้านสังคมวัฒนธรรมและดำรงชีวิตเข้าไปในการศึกษา จุดเด่นของนักมานุษยวิทยาอย่าง Rhoades คือการทำให้เห็นเชิงประจักษ์และสามารถสอดแทรกตัวเองให้เข้าไปอยู่ในงานพัฒนาได้จริงผ่านวิธีวิทยาการทำงานภาคสนามกับองค์กรระดับนานาชาติ อย่างไรก็ดี ความเห็นเชิงวิพากษ์ต่อระบบทุนนิยมและอาหารโลกอย่างเข้มข้นอาจจะมีค่อนข้างน้อยซึ่งอาจทำให้ไม่ได้รับความสนใจจากงานเชิงวิพากษ์ ผู้เขียนพบว่ามีงานที่สนับสนุนแนวคิดดังกล่าว ตัวอย่างเช่น ในหนังสือ Incorporating Culture’s Role in the Food and Agricultural Sciences ของ Florence V. Dunkel (2017) เสนอว่าวัฒนธรรมมิใช่เพียงบริบทประกอบของระบบเกษตรและอาหาร หากแต่เป็นองค์ประกอบแกนกลางที่กำหนดความหมาย การปฏิบัติ และผลลัพธ์ของการผลิตและการบริโภคอาหารโดยตรง หนังสือชี้ให้เห็นว่า ความล้มเหลวของโครงการพัฒนาเกษตรจำนวนมากมิได้เกิดจากความบกพร่องทางเทคนิค หากแต่เกิดจากการมองข้าม “มิติทางวัฒนธรรม” ไม่ว่าจะเป็นรสนิยม วิธีปรุงอาหาร ความเชื่อเรื่องสุขภาพ บทบาททางเพศ หรือโครงสร้างอำนาจในชุมชน การดำเนินงานที่ขาดมิติทางสังคมศาสตร์ทำให้โครงการขาดความยั่งยืนและไม่ถูกนำไปใช้จริงในระดับชุมชน ดังนั้น หนังสือจึงเสนอแนวทาง culture-

focused approach ที่ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมในการศึกษาเรื่องการเกษตร ช่วยให้การเรียนรู้รอบด้านมากขึ้น เพราะความมั่นคงทางอาหารไม่ได้ขึ้นอยู่กับเทคโนโลยีหรือผลผลิตเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ ค่านิยม และพฤติกรรมของผู้คนด้วย หากละเลยมิติวัฒนธรรม การพัฒนาแม้จะมีเจตนาดี แต่ก็อาจไม่ยั่งยืน นักเรียนจึงควรเข้าใจบทบาทของวัฒนธรรมและฝึกทักษะการฟัง เพื่อทำความเข้าใจชุมชนอย่างแท้จริง ขณะเดียวกัน ผู้กำหนดนโยบายก็ควรเปิดพื้นที่รับฟังความคิดเห็น การสอนที่ตระหนักถึงวัฒนธรรมจะช่วยให้เข้าใจความมั่นคงทางอาหารอย่างลึกซึ้งและนำไปสู่การแก้ปัญหาที่เหมาะสมกับบริบทจริงมากขึ้น ทั้งนี้ ในเชิงวิธีวิทยา Dunkel (2018) ยังเสนอกรอบที่สอดคล้องกับมานุษยวิทยาประยุกต์และมานุษยวิทยาการเกษตรอย่างชัดเจน *ประการแรก* คือ การวิจัยแบบมีส่วนร่วม ซึ่งให้ชุมชนเป็นผู้ร่วมตั้งคำถาม วิเคราะห์ และตัดสินใจ ตัวอย่างกรณีศึกษาเรื่องการเก็บรักษาถั่วคาวพี (cowpea) ในมาลีแสดงให้เห็นว่า ความพยายามใช้สารสกัดจากสะเดาเพื่อลดแมลงศัตรูพืชล้มเหลวในช่วงแรก เพราะทีมวิจัยไม่เข้าใจวิธีปรุงอาหารและรสนิยมท้องถิ่น จนกระทั่งมีการจัดสนทนากลุ่ม (focus groups) และรับฟังประสบการณ์ของผู้หญิงในหมู่บ้าน จึงพบว่าความขมของสะเดาขัดกับวิธีปรุงแบบมาลีที่ไม่ล้างถั่วก่อนต้ม ความรู้ทางวิทยาศาสตร์เพียงอย่างเดียวจึงไม่เพียงพอ หากไม่เชื่อมกับบริบททางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นการย้ำถึงหลักการสำคัญของมานุษยวิทยา คือ การทำความเข้าใจความหมายจากมุมมองของผู้ปฏิบัติ *ประการที่สอง* คือ การลงพื้นที่แบบจุ่มประสบการณ์ (immersion) ซึ่งสอดคล้องกับวิธีวิทยาชาติพันธุ์วรรณนา (ethnography) Dunkel เน้นว่าการเข้าไปอยู่ร่วมกับชุมชนโดยไม่มีวาระซ่อนเร้นและมุ่ง “ฟัง” อย่างแท้จริง ช่วยลดท่าทีอำนาจนิยมและเปิดพื้นที่ให้เกิดการเรียนรู้สองทาง การจุ่มประสบการณ์มิได้เป็นเพียงแค่งานภาคสนาม แต่เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของนักวิจัย ทำให้ตระหนักว่ามุมมองของตนมิใช่มุมมองเดียวในโลก การเปลี่ยนผ่านนี้สอดคล้องกับเป้าหมายของมานุษยวิทยาการเกษตรที่มุ่งวิพากษ์อำนาจความรู้และสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน *ประการที่สาม* คือ Holistic Process ซึ่งเขาพัฒนาจากแนวคิด

Holistic Management กระบวนการนี้เน้นการมองระบบเกษตรในภาพรวม ทั้งมิติชีวภาพ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม พร้อมกัน แทนที่จะมุ่งแก้ปัญหาเฉพาะด้าน และ*ประการสุดท้าย* Dunkel ได้ยกทักษะด้าน “การฟัง” ขึ้นเป็นทั้งทักษะและจริยธรรมของการทำงานด้านอาหารและเกษตร การฟังในที่นี้หมายถึงการสร้างความสัมพันธ์แบบหุ้นส่วน การทำงานเคียงข้าง และการยอมรับว่าตนมิได้มีคำตอบทั้งหมด (Dunkel, 2018) ซึ่งหลักการดังกล่าวเชื่อมกับมานุษยวิทยาที่ให้คุณค่ากับเสียงของผู้คนในฐานะผู้กระทำการ และตระหนักว่าความรู้ทางการเกษตรถูกสร้างขึ้นผ่านระบบความสัมพันธ์ ไม่ใช่แค่ในห้องปฏิบัติการทางการเกษตรเพียงอย่างเดียว แม้ว่าในงานของ Dunkel จะไม่ได้อ้างอิงถึงงานของ Rhoades เลย แต่ความสอดคล้องในเชิงวิธีคิดและวิธีวิทยาก็สะท้อนจุดยืนของมานุษยวิทยาการเกษตรที่ให้สถานะความรู้แก่เกษตรกรในฐานะผู้รู้มิใช่เพียงผู้ด้อยอำนาจ เช่นเดียวกับงานของ Sarker (2017) ที่เห็นว่ามานุษยวิทยาการเกษตรมีความจำเป็นสำหรับการเรียนรู้และการวิจัยทางการเกษตรโดยใช้วิธีการทางมานุษยวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพทางการเกษตร การวิจัยแบบมีส่วนร่วมและความร่วมมือที่เกี่ยวข้องกับเกษตรกร พฤติกรรมการยอมรับเทคโนโลยีของเกษตรกร และการศึกษาทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับโรคอันตรายและแมลงศัตรูพืชบางชนิด Sarker เสนอว่าถึงเวลาที่จะต้องบูรณาการมานุษยวิทยาการเกษตรเข้ากับวิทยาศาสตร์การเกษตรและสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง เพื่อพัฒนาเทคโนโลยีแบบมีส่วนร่วมเพื่อการเกษตรที่ยั่งยืน

งานของ Rhoades และ Dunkel ข้างต้น แสดงให้เห็นความสำคัญของการบูรณาการความรู้ด้านมานุษยวิทยาเข้าไปในงานพัฒนาด้านการเกษตร และแสดงให้เห็นว่ามีความจำเป็นที่การทำความเข้าใจเกษตรกรในฐานะผู้รู้ ผู้กระทำการ และผู้ร่วมพัฒนา จะสามารถนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนได้ การที่นักมานุษยวิทยาเข้าไปอยู่ในพื้นที่ และเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง หรือเข้าไปอยู่ในโลกชีวิตทางสังคม (life world) ของผู้ถูกศึกษาถือเป็นวิธีการที่

ทำความเข้าใจวิธีคิดและการตัดสินใจของเกษตรกร ซึ่งวิธีการดังกล่าวมีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนมุมมองต่อเกษตรกร จากผู้รับนโยบายไปสู่ผู้ที่มีความสามารถในการตัดสินใจ มีความรู้ และสามารถมีบทบาทในการสร้างนวัตกรรมทางการเกษตร แนวทางดังกล่าวนำไปสู่การพัฒนาวิธีวิจัยแบบมีส่วนร่วม และการให้ความสำคัญกับความรู้ท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม กรอบการวิเคราะห์ดังกล่าวยังคงตั้งอยู่บนสมมติฐานว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางของการกระทำ ซึ่งอาจไม่เพียงพอในการอธิบายความซับซ้อนของระบบเกษตรร่วมสมัย

จากการมองมนุษย์เป็นศูนย์กลางสู่การมองเครือข่ายความสัมพันธ์

แม้แนวคิดของ Robert E. Rhoades จะมีคุณูปการอย่างยิ่งในการเรียกร้องมานุษยวิทยาการเกษตรให้เป็นสาขาวิชาเฉพาะทาง โดยเฉพาะการเสนอแบบจำลอง Farmer-Back-to-Farmer ที่พยายามดึงเสียงของเกษตรกรกลับมาสู่กระบวนการวิจัยและพัฒนา แต่เมื่อพิจารณาในบริบทของโลกเกษตรร่วมสมัย แนวทางดังกล่าวกลับมีข้อจำกัดสำคัญในการอธิบายความซับซ้อนของระบบเกษตรและอาหารที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว เนื่องจากแนวคิดของ Rhoades เกิดขึ้นภายใต้บริบทของการวิพากษ์การพัฒนาเกษตรแบบบนลงล่างในช่วงทศวรรษ 1970–1980 โดยมุ่งเน้นการทำให้เสียงของเกษตรกรถูกยอมรับในกระบวนการวิจัยและพัฒนา อย่างไรก็ตาม แม้แนวทางนี้จะช่วยรื้อถอนภาพของเกษตรกรในฐานะ “ผู้ล้าหลัง” และทำให้เห็นเหตุผลและความรู้ของเกษตรกรอย่างชัดเจน แต่กรอบการวิเคราะห์ยังคงตั้งอยู่บนสมมติฐานสำคัญว่าเกษตรกรเป็นผู้กระทำการ (agency) และสามารถตัดสินใจได้ภายใต้บริบทที่สามารถทำความเข้าใจได้ผ่านวัฒนธรรมและความรู้ท้องถิ่นเป็นหลัก

ข้อจำกัดของกรอบดังกล่าวเริ่มปรากฏชัดเจนเมื่อระบบเกษตรร่วมสมัยถูกกำกับโดยปัจจัยที่เกินกว่าระดับชุมชนหรือวัฒนธรรมท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นตลาดโลก มาตรฐานการผลิต เทคโนโลยีดิจิทัล นโยบายรัฐ หรือการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ ปัจจัยเหล่านี้มิได้เป็นเพียง “บริบท” ที่ล้อมรอบการตัดสินใจ

ของเกษตรกร หากแต่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่ร่วมประกอบสร้างความเป็นไปได้และข้อจำกัดของการผลิตทางการเกษตรโดยตรง ในความหมายนี้การมองเกษตรกรในฐานะผู้กระทำการเชิงปัจเจกจึงไม่เพียงพอในการอธิบายความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ทำให้แนวคิดสาย Rhoades มีข้อจำกัดในการอธิบายปรากฏการณ์เกษตรกรรมสมัยใหม่ใน 3 ประเด็นสำคัญ

1) *การลดทอนบทบาทของเทคโนโลยีและสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์* (Non-human Agency) ในยุคของ Rhoades เทคโนโลยีอาจถูกมองเป็นเพียง “เครื่องมือ” (Tools) ที่เกษตรกรเลือกใช้ แต่ในปัจจุบัน เทคโนโลยีอย่างเมล็ดพันธุ์ตัดแต่งพันธุกรรม (GMOs) อัลกอริทึมของแพลตฟอร์มตลาดเกษตรดิจิทัล หรือแม้แต่ความแปรปรวนของสภาพภูมิอากาศ ไม่ได้ทำหน้าที่เป็นเพียงเครื่องมือตั้งรับ แต่มี “อำนาจในฐานะผู้กระทำการ” ที่เข้ามากำกับ บีบบังคับ หรือเปลี่ยนวิถีการผลิตของเกษตรกร

2) *ความเป็นหนึ่งเดียวของเครือข่ายความสัมพันธ์* แนวคิดดั้งเดิมมักแยกสังคมออกจากธรรมชาติและเทคโนโลยีอย่างเด็ดขาด แต่ในโลกความเป็นจริงกิจกรรมทางการเกษตรคือการพันผูกกันจนแยกไม่ออกระหว่างความรู้ท้องถิ่น นโยบายรัฐ และทุนนิยมกลไกตลาดโลก การวิเคราะห์ที่ยึดโยงกับตัวบุคคลจึงไม่สามารถมองเห็นเครือข่ายที่โยงใยปัจจัยเหล่านี้เข้าด้วยกันได้

3) *มิติเชิงอำนาจที่ซับซ้อน* แม้ Rhoades จะเน้นการยอมรับภูมิปัญญาเกษตรกร แต่ยังขาดการวิเคราะห์ว่าอำนาจไม่ได้คงอยู่แค่ที่ตัวบุคคลหรือโครงสร้างชั้นบนเท่านั้น แต่อำนาจนั้นไหลเวียนและถูกสร้างผ่านการเชื่อมต่อกันของสิ่งต่างๆ และหลายกรณี เกษตรกรรายย่อยหรือชายขอบกลับไม่ได้มีอำนาจในกำหนดการตัดสินใจในระบบเกษตรแบบทุนนิยมโลก แม้ว่าจะมีความพยายามสร้างความมั่นคงของชีวิตหรือมีความพยายามในการผลิตเพื่อยังชีพก็ตาม

จุดเปลี่ยนสำคัญหนึ่งของมานุษยวิทยาการเกษตรจึงอยู่ที่การขยับจากการวิเคราะห์แบบมนุษย์เป็นศูนย์กลาง ไปสู่การทำความเข้าใจเกษตรกรรมในฐานะ “เครือข่ายความสัมพันธ์” ที่ประกอบด้วยตัวแสดงหลากหลาย ทั้งมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ แนวคิด Actor-Network Theory (ANT) มีบทบาทสำคัญในการเปิดพื้นที่ให้การวิเคราะห์เช่นนี้เกิดขึ้น โดยเสนอว่า การกระทำ (action) มิได้เป็นผลของเจตจำนงของมนุษย์เพียงฝ่ายเดียว หากแต่เป็นผลลัพธ์ของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดง (actors/actants) ที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นเกษตรกร เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย เครื่องจักร แอปพลิเคชัน นโยบายรัฐ หรือแม้แต่สภาพภูมิอากาศ ภายใต้กรอบนี้ ความเป็นผู้กระทำการ (agency) จึงไม่ใช่คุณสมบัติที่ติดตัวมนุษย์ หากแต่เป็นผลเชิงความสัมพันธ์ของเครือข่ายที่ถูกประกอบสร้างและถูกคงไว้ผ่านการปฏิบัติการอย่างต่อเนื่อง การตัดสินใจของเกษตรกรเกี่ยวกับการปลูกพืช การใช้เทคโนโลยี หรือการเข้าสู่ตลาด ไม่ได้เกิดขึ้นจากความรู้หรือค่านิยมเพียงอย่างเดียว แต่เป็นผลจากการปฏิสัมพันธ์กับตัวแสดงอื่น ๆ ที่ทั้งเอื้อและจำกัดความเป็นไปได้ของการกระทำ

ในทำนองเดียวกัน แนวคิดแบบมากกว่ามนุษย์ (more-than-human / multispecies) ได้เข้ามาท้าทายการแบ่งแยกระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยเสนอว่าเกษตรกรรมไม่ใช่กิจกรรมของมนุษย์ฝ่ายเดียว แต่เป็นกระบวนการของการอยู่ร่วมกัน (co-becoming) ระหว่างมนุษย์ พืช สัตว์ จุลชีพ และสิ่งแวดล้อม แนวคิดนี้ช่วยให้เห็นว่า สิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์มิได้เป็นเพียงฉากหลังของการผลิต หากแต่มีบทบาทเชิงปฏิบัติการในการกำหนดผลลัพธ์ของระบบเกษตรเช่นเดียวกับมนุษย์ การหันสู่การวิเคราะห์เชิงเครือข่ายดังกล่าวยังเปิดให้มานุษยวิทยาการเกษตรสามารถเข้าไปวิเคราะห์ “อำนาจ” ในรูปแบบที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น แทนที่จะมองอำนาจในฐานะสิ่งที่อยู่ในโครงสร้างหรืออยู่ในมือของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แนวคิดเชิงเครือข่ายทำให้เห็นว่าอำนาจถูกกระจายอยู่ในความสัมพันธ์ของตัวแสดงที่หลากหลาย และถูกประกอบสร้างผ่านการจัดวางเครือข่าย เช่น มาตรฐานการผลิต เอกสารรับรอง หรือเทคโนโลยีดิจิทัล ล้วนมี

บทบาทในการกำหนดว่าใครสามารถเป็น “เกษตรกรที่ยอมรับได้” ในระบบตลาดร่วมสมัย

งานสนามทางมานุษยวิทยาได้ขยายขอบเขตที่ครอบคลุมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ (human-nonhuman relations) (ปิยรัตน์ ปั้นลี้, 2568) แนวคิดแบบมากกว่ามนุษย์ (multispecies) ได้เข้ามาท้าทายการแบ่งแยกระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยเสนอว่าเกษตรกรรมเป็นกระบวนการของการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์และสิ่งมีชีวิตอื่นๆ แนวคิดนี้ช่วยให้เห็นว่าสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น พืช สัตว์ จุลชีพ และสิ่งแวดล้อม มีบทบาทสำคัญในการกำหนดผลลัพธ์ของการผลิต หากย้อนกลับไปที่แนวคิดของ Rhoades จะพบว่าเน้นการทำให้เกษตรกรกลายเป็นศูนย์กลางของการวิเคราะห์ แนวคิดร่วมสมัยนี้ชี้ให้เห็นว่า เกษตรกรไม่เคยดำรงอยู่ในฐานะผู้กระทำการอย่างอิสระ หากแต่ถูกประกอบสร้างผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ซับซ้อน ซึ่งรวมถึงเทคโนโลยี ตลาด นโยบาย และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ บทความนี้จึงเสนอมุมมองเกษตรกรในฐานะผู้กระทำการเดี่ยวไปสู่การใช้ แนวคิด Actor-Network Theory (ANT) ซึ่งมองว่า “ความเป็นผู้กระทำการ” (Agency) ไม่ได้เป็นสมบัติส่วนบุคคลของมนุษย์เท่านั้น แต่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงที่หลากหลายทั้งที่เป็นมนุษย์และไม่ใช่มนุษย์

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์

หนังสือ The Mushroom at the End of the World ของ Anna Lowenhaupt Tsing (2015) เป็นตัวอย่างสำคัญของงานมานุษยวิทยาร่วมสมัยที่ช่วยขยายขอบเขตการศึกษาด้านเกษตรกรรมและอาหารออกไปจากกรอบการผลิตเชิงอุตสาหกรรมแบบดั้งเดิม การศึกษาของ Tsing เน้นไปที่การเชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติ โดยใช้เห็ดมัทสึทาเกะเป็นจุดตั้งต้นเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในการติดตามเครือข่ายการดำรงชีพที่ไม่อยู่ภายใต้การควบคุมของเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม เห็ดชนิดนี้ไม่สามารถปลูกแบบเชิงเดี่ยว

หรือขยายขนาด ได้ตามตรรกะของทุนนิยมสมัยใหม่ หากแต่เติบโตได้ดีในป่าเสื่อมโทรมที่เกิดจากการแทรกแซงของมนุษย์ (Tsing, 2015) การติดตามชีวิตของผู้เก็บเห็ด พ่อค้าคนกลาง ตลาดญี่ปุ่น และระบบนิเวศที่เกี่ยวข้อง ทำให้งานของ Tsing แสดงให้เห็นว่า การดำรงชีพในโลกชนบทจำนวนมากไม่ได้ตั้งอยู่บนระบบเกษตรสมัยใหม่อย่างสมบูรณ์ แต่เกิดจากการประกอบสร้างเครือข่ายที่เปราะบาง ไม่แน่นอน และอาศัยความสัมพันธ์เชิงศีลธรรมระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม โดยวิพากษ์โครงสร้างอำนาจ เงื่อนไขประวัติศาสตร์ และการจัดระเบียบโลก ที่เชื่อมโยงกับสิ่งที่ศึกษา

ในแง่นี้ งานของ Tsing สามารถประยุกต์ใช้ในงานด้านมานุษยวิทยาการเกษตรได้อย่างมีนัยสำคัญ แม้จะไม่ศึกษาการทำเกษตรในความหมายแคบของการเพาะปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ในแปลงผลิต โดยมองว่าเกษตรกรรมไม่ใช่ผลลัพธ์ของการกระทำมนุษย์ฝ่ายเดียว แต่เป็น sociality ที่เกิดจากความสัมพันธ์ของมนุษย์ พืช สัตว์ จุลชีพ และภูมิทัศน์ ในความหมายนี้ เกษตรกรรมคือ multispecies social formation ไม่ใช่เพียงระบบการผลิตทางเศรษฐกิจ ซึ่งจะช่วยท้าทายสมมติฐานหลักของเกษตรกรรมสมัยใหม่ เช่น ความสามารถในการควบคุมธรรมชาติ การเพิ่มประสิทธิภาพผ่านเทคโนโลยี และการจัดระเบียบการผลิตแบบเชิงเดี่ยว (monoculture) ซึ่งเป็นประเด็นที่ถูกวิพากษ์อย่างต่อเนื่องในสายศึกษาการเปลี่ยนแปลงสังคมภาคเกษตร (agrarian studies) และนิเวศวิทยาการเมือง (political ecology) และชี้ให้เห็นว่า ระบบอาหารและการยังชีพจำนวนมากดำรงอยู่ในพื้นที่นอกขอบของเกษตรอุตสาหกรรมหรือเกษตรเชิงพาณิชย์ แต่กลับมีบทบาทสำคัญในการหล่อเลี้ยงผู้คนและตลาดโลก ตัวกระทำที่รายล้อมระบบนี้ถูกประกอบสร้างขึ้นผ่านการปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแสดงที่หลากหลาย เห็ด ป่า ดิน แรงงานอพยพ พ่อค้าคนกลาง มาตรฐานคุณภาพ และความต้องการของผู้บริโภค ล้วนเป็นตัวแสดงที่มีบทบาทเชิงปฏิบัติการที่ทำให้มนุษย์และตัวกระทำอื่นอยู่ร่วมกันได้ แนวทางดังกล่าวสามารถช่วยขยายการศึกษามานุษยวิทยาการเกษตรไปสู่การศึกษาระบบ

อาหารในฐานะเครือข่ายแบบมากกว่ามนุษย์ (more-than-human assemblages) ผู้เขียนเห็นว่า งานของ Tsing มีส่วนสำคัญในการทำให้เห็นมิติทางศีลธรรมและการเมืองของการทำมาหากินในโลกเกษตรและอาหารร่วมสมัย เครือข่ายการค้าเห็ดมัทสึทาเกะ ไม่ได้ดำเนินไปตามตรรกะของตลาดเสรีอย่างเป็นเส้นตรง หากแต่พึ่งพาความไว้วางใจ ความสัมพันธ์ส่วนบุคคล และการประเมินคุณค่าเชิงศีลธรรมว่าอะไรคือเห็ดที่ “ดี” หรือ “มีคุณค่า” งานของ Tsing จึงไม่เพียงเป็นการศึกษาระบบอาหารในระบบทุนนิยมในเชิงชาติพันธุ์วรรณนา แต่ยังเปิดพื้นที่ให้มานุษยวิทยาการเกษตรตั้งคำถามใหม่เกี่ยวกับความยั่งยืน ความเปราะบาง และศักยภาพของการดำรงชีพและการดำรงชีพทางเลือกที่ท้าทายการลดทอนการทำการเกษตรในมิติเกษตรกรรมร่วมสมัย เช่นการทำฟาร์มเห็ด ในระบบปิดอีกด้วย

สำหรับงานในประเทศไทย งานของ ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, ณีรนุช แมลงภู่ และสถาพร จันทร์เทศ (2568) ที่ศึกษาเห็ดถอบในฐานะตัวแสดงสำคัญในเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศ ชี้ว่าการเปลี่ยนจากเห็ดเพื่อยังชีพไปเป็นเห็ดที่มีมูลค่าสูงของเห็ดถอบแสดงถึงการเปลี่ยนภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมของการเก็บเห็ด ความล้มเหลวของภาคเกษตร และความสัมพันธ์ผู้กระทำการภาคส่วนอื่น เช่น ความต้องการของผู้บริโภคบนโต๊ะอาหารของชนชั้นกลาง เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ต่างมีผลในการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ที่สลับซับซ้อนและเงื่อนไขของการเลือกทำการเกษตรเชิงพาณิชย์ของชาวบ้าน นอกจากนี้ ในด้านการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาคเกษตรกรรมที่เชื่อมโยงกับระบบทุนนิยมผ่านมุมมองและงานด้านวิทยาศาสตร์นั้น ผู้เขียนเห็นว่างานของจิราภรณ์ เหล่าเจริญวงค์ (Laocharoenwong, 2025) ถือเป็นตัวอย่างร่วมสมัยที่ศึกษาปศุสัตว์ในฐานะเครือข่ายความสัมพันธ์ ไม่ใช่แค่ระบบผลิต วิเคราะห์โซ่อุปทานข้ามพรมแดน เชื่อมชีววิทยา ความรู้ท้องถิ่น และทุนข้ามชาติผ่านการมองเกษตรกรรมเป็นกระบวนการ co-becoming โดยชี้ว่าเราต้องพยายามมองข้ามกรอบแคบๆ ของพื้นที่ของการค้าข้ามพรมแดน

และเห็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนของระบบความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งในพื้นที่ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นการผสมผสานระหว่างความชอบในเชิงวัฒนธรรม และเป็นผลมาจากการผลิตและห่วงโซ่อุปทานปศุสัตว์โดยรวม งานดังกล่าวแสดงให้เห็นแนวทางการศึกษาใหม่ในระบบเกษตรกรรมที่ขยายกรอบการวิเคราะห์จากระบบการผลิตปศุสัตว์ไปสู่การทำความเข้าใจเครือข่ายความสัมพันธ์มากกว่ามนุษย์ที่ประกอบสร้างพื้นที่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม

การขยับวิธีคิดของงานวิจัยเหล่านี้ ต่างชี้ให้เห็นว่ามิติของการศึกษาความสัมพันธ์ของระบบเกษตรต่างสัมพันธ์กับระบบอาหารไม่ว่าจะเป็นการทำเกษตรกรรม การออกจากความเป็นเกษตรกร และความท้าทายต่อความมั่นคงในชีวิตของคนตัวเล็กตัวน้อยที่เชื่อมกับสายสัมพันธ์ของระบบทุนนิยมที่กว้างขึ้น ซึ่งในส่วนถัดไปผู้เขียนนำเสนอแนวทางการวิเคราะห์จากกรอบของสาย Actor–Network Theory (ANT)

การนำแนวคิด ANT มาใช้ในการศึกษาวิเคราะห์

ในบริบทของโลกาภิวัตน์ การทำเกษตรไม่อาจถูกทำความเข้าใจได้ในฐานะกิจกรรมของ “เกษตรกรรายบุคคล” ที่ดำรงอยู่ในชุมชนท้องถิ่นอย่างโดดเดี่ยวอีกต่อไป หากแต่เป็นกิจกรรมที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์หลากหลายระดับ ตั้งแต่ตลาดโลก นโยบายรัฐ เทคโนโลยีการผลิต มาตรฐานความปลอดภัยอาหาร ไปจนถึงองค์ประกอบทางชีวภาพ เช่น ดิน น้ำ เมล็ดพันธุ์ และสภาพภูมิอากาศ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวท้าทายกรอบการวิเคราะห์แบบดั้งเดิมในมานุษยวิทยาเกษตรและมานุษยวิทยาชนบท ซึ่งมักเน้นการอธิบายวัฒนธรรมการผลิต ระบบความรู้ท้องถิ่น หรือโครงสร้างอำนาจเชิงชนชั้นโดยแยกสังคมออกจากเทคโนโลยีและธรรมชาติ Actor–Network Theory (ANT) เป็นกรอบแนวคิดทางสังคมวิทยาสำคัญที่ช่วยเชื่อมให้งานมานุษยวิทยาเข้าใจชีวิตเกษตรกรในยุคโลกาภิวัตน์ในฐานะผลลัพธ์ของเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นมาตรฐาน เครื่องมือ เทคโนโลยี

เอกสาร นโยบาย หรือแม้แต่ดิน น้ำ และภูมิอากาศ (Latour, 2005; Law, 1992) Actor-Network Theory (ANT) พัฒนาขึ้นภายใต้สาขา Science and Technology Studies (STS) ในช่วงปลายทศวรรษ 1970 ถึง 1980 โดยมีนักวิชาการหลัก ได้แก่ Michel Callon, Bruno Latour และ John Law แนวคิดนี้เกิดขึ้นเพื่อตั้งคำถามต่อความเข้าใจแบบดั้งเดิมที่มองว่าวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นผลผลิตของเหตุผล ความรู้ หรือความก้าวหน้าทางเทคนิคที่ดำรงอยู่อย่างเป็นกลาง หากแต่เสนอว่าวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นผลของกระบวนการทางสังคม วัตถุ และการเมืองที่ซับซ้อน ซึ่งถูกประกอบสร้างผ่านเครือข่ายของความสัมพันธ์ ในเชิงพัฒนาการ ANT ถือเป็นการเคลื่อนออกจากสังคมวิทยาวิทยาศาสตร์แบบคลาสสิกที่เน้นโครงสร้างสังคม บทบาทสถาบัน หรือบรรทัดฐานทางวิทยาศาสตร์ ไปสู่การศึกษาการปฏิบัติการจริงของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีในชีวิตประจำวัน เช่น การทำงานในห้องปฏิบัติการ การใช้เครื่องมือ การสร้างข้อมูล และการต่อรองเชิงสถาบัน (Sismondo, 2004; ชัชชล อัจนากิตติ, 2564; ซิสมอนโด, เซร์ฌิโอ, 2566) Law (1992) เห็นว่าสังคมคือเครือข่ายเชิงผสม (Heterogeneous Network) ไม่ได้ประกอบด้วยมนุษย์อย่างเดียวแต่เป็นผลของการจัดวาง (ordering) เครือข่ายที่ประกอบด้วยองค์ประกอบหลากหลาย ทั้งมนุษย์ เครื่องจักร เทคโนโลยี เอกสาร สถาปัตยกรรม เงิน ฯลฯ กล่าวคือ สังคมเป็นผลของการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของสิ่งที่หลากหลาย (heterogeneous materials) ดังนั้น การวิเคราะห์สังคมจึงต้องมองว่าองค์ประกอบที่ไม่ใช่มนุษย์ (non- humans) ก็มีบทบาทในการก่อรูปความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น เครื่องฉายสไลด์ในห้องเรียนช่วยสร้างความไม่สมมาตรระหว่างผู้บรรยายกับผู้ฟัง เป็นต้น ทั้งนี้ Sismondo (2004) ชี้ว่า ANT ไม่ได้เป็นเพียงทฤษฎีเกี่ยวกับ “วิทยาศาสตร์” เท่านั้น แต่เป็นกรอบอธิบายการทำงานของ technoscience ซึ่งวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีถักทอกันอย่างแยกไม่ออก

หัวใจสำคัญของ ANT คือการนิยามหน่วยของการวิเคราะห์ใหม่ผ่านแนวคิดเรื่อง actor หรือ actant ซึ่งหมายถึงหน่วยใดๆ ที่สามารถก่อให้เกิดผลหรือความเปลี่ยนแปลงได้ ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น นักวิทยาศาสตร์ วิศวกร เกษตรกร เครื่องจักร เอกสาร กราฟ ข้อมูล เชื้อโรค หรือแม้แต่วัตถุธรรมชาติ แนวคิดนี้นำไปสู่หลักการที่เรียกว่า symmetry ซึ่งเสนอให้วิเคราะห์บทบาทของมนุษย์และไม่ใช่มนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน โดยไม่ให้สถานะพิเศษแก่เจตจำนงหรือเหตุผลของมนุษย์เพียงฝ่ายเดียว (Sismondo, 2004) Callon (1986) เสนอว่า สังคมไม่ได้ประกอบด้วยมนุษย์เพียงอย่างเดียว แต่เกิดจาก เครือข่าย (network) ที่เชื่อมโยง ตัวแสดง (actors /actants)[1] ทั้งที่เป็นมนุษย์และไม่ใช่มนุษย์เข้าไว้ด้วยกัน ภายใต้กรอบ ANT ความรู้ ความจริง และอำนาจไม่ได้ดำรงอยู่โดยลำพัง หากแต่เกิดจากการประกอบสร้างของ เครือข่าย (network) เครือข่ายในที่นี้ไม่ได้หมายถึงโครงสร้างคงที่ แต่คือความสัมพันธ์ที่ต้องถูกสร้าง เสริมความแข็งแรง และคงไว้ผ่านการปฏิบัติการอย่างต่อเนื่อง เครือข่ายที่มั่นคงจะทำให้ข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์หรือเทคโนโลยีหนึ่งๆ ถูกยอมรับ ในทางกลับกัน หากเครือข่ายอ่อนแอ ข้อเท็จจริงนั้นก็อาจถูกโต้แย้งหรือพังทลายได้ (Sismondo, 2004) เช่นเดียวกับที่ Latour (2005) เสนอว่า สังคมไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ก่อนการวิเคราะห์ หากแต่เป็นผลลัพธ์ของกระบวนการเชื่อมโยงระหว่างตัวแสดงจำนวนมาก การศึกษาทางสังคมศาสตร์จึงควรเริ่มจากการติดตามเครือข่าย (follow the actors) มากกว่าการอธิบายด้วยโครงสร้างนามธรรมที่กำหนดไว้ล่วงหน้า แนวคิดนี้สอดคล้องกับจิตวิญญาณของมานุษยวิทยาเชิงชาติพันธุ์วรรณนา ที่ให้ความสำคัญกับการลงพื้นที่ การติดตามการปฏิบัติการในชีวิตประจำวัน และการอธิบายโลกจากมุมมองของผู้คนในสนาม หัวใจสำคัญอีกประการของ ANT คือแนวคิดเรื่อง ความสมมาตรทั่วไป (generalized symmetry) ซึ่งเสนอให้วิเคราะห์มนุษย์และไม่ใช่มนุษย์ในสถานะที่ใกล้เคียงกัน กล่าวคือ ไม่มองว่าวัตถุ เทคโนโลยี หรือองค์ประกอบทางธรรมชาติเป็นเพียงฉากหลัง แต่เป็น actant ที่มีบทบาทในการทำให้

การกระทำบางอย่างเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้น แนวคิดนี้ช่วยให้มานุษยวิทยาเกษตรสามารถก้าวข้ามการอธิบายเชิงวัฒนธรรมล้วนๆ ไปสู่การวิเคราะห์ว่า สิ่งของและเทคโนโลยีเข้ามา “ร่วมผลิต” ความสัมพันธ์ทางสังคมอย่างไร เป็นการเปิดพื้นที่ให้การศึกษาชีวิตเกษตรกรไม่จำกัดอยู่แค่ค่านิยม วัฒนธรรม หรือเหตุผลเชิงปัจเจก แต่รวมถึงวัตถุทางการเกษตร เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย เครื่องมือการผลิตแบบฟอร์มตรวจรับรอง หรือแอปพลิเคชันมือถือ ซึ่งล้วนเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายที่ประกอบสร้างการดำรงชีพของเกษตรกร การเปลี่ยนผ่านดังกล่าวสะท้อนการเคลื่อนจากการมองเกษตรกรในฐานะผู้รู้ ไปสู่การมองเกษตรกรรมในฐานะเครือข่ายของตัวแสดงที่หลากหลาย ซึ่งอำนาจมิได้อยู่ที่ตัวบุคคล หากแต่กระจายอยู่ในความสัมพันธ์ของเครือข่าย

หนึ่งในเครื่องมือวิเคราะห์ที่สำคัญของ ANT คือแนวคิดเรื่อง translation ซึ่งเป็นการนิยามปัญหา จัดวางบทบาท และผูกผลประโยชน์ของตัวแสดงต่างๆ ให้สอดคล้องกัน (Callon, 1986) ในที่นี้ translation จึงเป็นการแปลผลประโยชน์ โดยจักรกริช สังขมณี (2559, น.154) อธิบายว่าเป็นกระบวนการยักย้ายปรับเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในเครือข่าย-ผู้กระทำ ที่ซึ่งตัวกระทำต่างๆ เข้าไปเป็นผู้กระทำการในการตีความ ให้ความหมาย ปรับเปลี่ยนหรือเชื่อมโยงตัวเองเข้ากับผลประโยชน์ของผู้กระทำอื่นๆ Callon (1984) เสนอกรอบการศึกษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เรียกว่า sociology of translation เพื่ออธิบายว่า อำนาจ ความรู้ และความจริงทางสังคม–ธรรมชาติ ถูกสร้างขึ้นผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ (actor-network) ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ล่วงหน้าโดยธรรมชาติหรือโครงสร้างสังคมใดสังคมหนึ่ง โดยตั้งอยู่บนหลักการสามประการ ได้แก่ *ความเป็นกลาง (agnosticism)* ซึ่งหมายถึงการไม่เข้าข้างผู้แสดงใดในการโต้แย้ง *สมมาตรทั่วไป (generalised symmetry)* ซึ่งมุ่งอธิบายมุมมองที่ขัดแย้งกันด้วยภาษาชุดเดียวกัน และ *การเชื่อมโยงอย่างอิสระ (free association)* ซึ่งไม่แบ่งแยกระหว่างสิ่งที่เป็นธรรมชาติกับสิ่งที่เป็นสังคม Callon (1986) ได้เสนอกระบวนการ ที่เรียกว่า translation เพื่ออธิบายกระบวนการที่เครือข่ายทางสังคมและเทคโนโลยีถูก

สร้างและทำให้มีเสถียรภาพ รวมถึงกลไกที่ผู้กระทำการสร้างให้เชื่อมโยงกันขึ้น แนวทางกระบวนการแปลประกอบด้วยอย่างน้อยสี่ช่วง ได้แก่ 1) การนิยามปัญหา (problematization) ใครเป็นผู้กำหนดว่า “ปัญหา” ของเกษตรกรคืออะไร เช่น ผลผลิตไม่ปลอดภัย ไม่ได้มาตรฐาน หรือไม่สามารถแข่งขันในตลาดโลก 2) การผูกมัดผลประโยชน์ (interessement) ใช้เครื่องมือหรือกลไกใดดึงให้ตัวแสดงต่าง ๆ เข้าสู่เครือข่าย เช่น มาตรฐาน GAP เงินอุดหนุน หรือเทคโนโลยี (กล่าวให้ง่าย ๆ คือ ไม่มีเธอก็คงไม่มีฉัน ไม่มีฉันเธอคงไม่เกิดขึ้น ง่าย ๆ) 3) การจัดบทบาทเกษตรกร ผู้ตรวจรับรอง เจ้าหน้าที่รัฐ หรือบริษัทเอกชนถูกกำหนดบทบาทอย่างไร และ 4) การเคลื่อนของผู้กระทำการ (mobilization) ใครสามารถพูดแทนสิ่งที่เรียกว่าเครือข่ายและทำให้การจัดระเบียบนี้ดูเหมือนเป็นข้อตกลงร่วมในบริบทของโลกาภิวัตน์ การเข้าสู่ห่วงโซ่มูลค่าการเกษตรระดับโลกจึงไม่ใช่เพียงการตัดสินใจเชิงเหตุผลของเกษตรกร แต่เป็นกระบวนการแปลที่ซับซ้อน ซึ่งมาตรฐาน เอกสาร เครื่องมือ และตลาด ทำงานร่วมกันในการนิยามว่า “เกษตรกรที่ดี” ควรเป็นอย่างไร (Higgins, 2006) ผู้กระทำการแต่ละฝ่ายจึงมีบทบาทในลักษณะการสร้างเครือข่ายที่มีผลต่อการให้ปฏิบัติการหรือการก่อรูปกิจกรรมต่างๆเกิดขึ้นจริง

หากใช้ Actor-Network Theory ในการศึกษาเกษตรกรรม ความเป็นผู้กระทำการมิได้เป็นคุณสมบัติของมนุษย์เพียงฝ่ายเดียว หากแต่เกิดจากความสัมพันธ์ของเครือข่ายตัวแสดงที่หลากหลาย เกษตรกร เทคโนโลยี เมล็ดพันธุ์ ตลาด และนโยบาย ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายที่ร่วมกันกำหนดผลลัพธ์ของระบบเกษตร ทั้งนี้ การศึกษาตามแนวทาง ANT ไม่ใช่แค่การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของเครือข่ายแบบธรรมดาแต่เน้นไปที่การวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจด้วย งานวิจัยหลายชิ้นชี้ว่า มาตรฐานการผลิตทางการเกษตรไม่ได้เป็นเพียงเครื่องมือทางเทคนิคแต่เป็น “วัตถุเชิงศีลธรรมและการเมือง” ที่กำหนดว่าใครคือผู้ผลิตที่ถูกต้องตามกติกา การตรวจแปลง แบบฟอร์มบันทึกข้อมูล และใบรับรอง ทำหน้าที่เป็นตัวแสดงที่จัดระเบียบความสัมพันธ์

ระหว่างเกษตรกร ตลาด และรัฐ (Wyatt, 2010; Busch, 2000; Renard, 2005; สิรินทิพย์ นรินทร์ศิลป์, 2562; อภิชัย พันธเสน และคณะ, 2531; ธวัชชัย ขัวลำธาร และกฤษณา ไวสำรวจ, 2564) หากมองจากมุมมอง ANT เอกสารเหล่านี้มีบทบาทในการ “ตรึง” เครือข่ายให้ดูมั่นคง ขณะเดียวกันก็อาจสร้างภาระใหม่ให้เกษตรกรรายย่อยที่ต้องปรับตัวให้เข้ากับภาษาและตรรกะของมาตรฐานระดับโลก งานมานุษยวิทยาที่ใช้ ANT จึงช่วยให้เห็นว่า ความเหลื่อมล้ำไม่ได้เกิดจากตลาดอย่างนามธรรม แต่เกิดจากการทำงานจริงของวัตถุและกระบวนการในชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ ในยุคดิจิทัล เทคโนโลยีการเกษตร เช่น แอปพลิเคชันราคาสินค้า ระบบพยากรณ์อากาศ หรือแพลตฟอร์มรับซื้อผลผลิต ได้เข้ามาเป็นตัวแสดงสำคัญในชีวิตเกษตรกร

ในการศึกษาด้านมานุษยวิทยาการเกษตรที่เชื่อมกับ ANT ผู้เขียนไม่ได้มุ่งไปที่งานด้านมานุษยวิทยาเพียงอย่างเดียว เนื่องจาก ANT เป็นแนวคิดที่ถูกจัดอยู่ในงานด้านสังคมวิทยาแต่ถูกนำมาผสมผสานการศึกษาเกษตรกรรมที่หลากหลาย นอกจากนี้มีงานที่น่าสนใจเช่น บทความ Re-figuring the problem of farmer agency in agri-food studies: A translation approach ของ Vaughan Higgins (2005) ที่เสนอการทบทวนเชิงทฤษฎีต่อความเข้าใจเรื่องความเป็นผู้กระทำการ (agency) ของเกษตรกร ในงานศึกษาด้านเกษตรและอาหาร โดยเขาตั้งข้อวิพากษ์ว่า กรอบการวิเคราะห์หลักที่ใช้อยู่เดิม ไม่ว่าจะเป็นแนวเศรษฐกิจการเมืองหรือแนว actor-oriented แม้จะช่วยอธิบายโครงสร้างอำนาจและการต่อรองของเกษตรกรได้ดี แต่ยังคงมีข้อจำกัดร่วมกัน คือ การมองข้ามบทบาทของ “สิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์” ในการก่อรูป ควบคุม และทำให้การกระทำของเกษตรกรเป็นไปได้จริงในทางปฏิบัติ เขาชี้ให้เห็นว่าแนวเศรษฐกิจการเมืองมักอธิบายเกษตรกรในฐานะผู้ถูกจำกัด โดยโครงสร้างทุนนิยมโลก บรรษัทข้ามชาติ และนโยบายรัฐ ขณะที่แนว actor-oriented โดยเฉพาะงานของ Norman Long เน้นเกษตรกรในฐานะผู้กระทำการเชิงรุกที่ต่อรองกับการแทรกแซงจากภายนอกผ่าน “knowledge interface” อย่างไร

ก็ตาม ทั้งสองแนวคิดยังคงมอง agency เป็นผลของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างมนุษย์เป็นหลัก โดยไม่ได้ให้สถานะเชิงทฤษฎีอย่างจริงจังแก่เทคโนโลยี เครื่องมือ วัตถุ สิ่งแวดล้อม หรือธรรมชาติในฐานะผู้ร่วมกระทำ (actants) Higgins จึงเสนอให้ใช้กรอบ ANT และใช้แนวคิด “sociology of translation” ของ Callon และ Latour ในการทำความเข้าใจ agency ของเกษตรกรใหม่ ภายใต้กรอบนี้ agency ไม่ได้เป็นคุณสมบัติที่ติดตัวมนุษย์ แต่เป็นผลลัพธ์เชิงสัมพันธ์ของเครือข่ายที่ประกอบด้วยทั้งมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เทคโนโลยี ซอฟต์แวร์ ตัวเลข สถิติ แผนการผลิต วัว ดิน น้ำ และสภาพอากาศ ล้วนมีบทบาทในการเอื้อหรือจำกัดการกระทำของเกษตรกรพอ ๆ กับมนุษย์คนอื่นๆ เขาชี้ให้เห็นว่า การทำให้ agency ของเกษตรกรดำรงอยู่อย่างมั่นคงนั้นไม่เคยเป็นเรื่องแน่นอน เมื่อเกษตรกรนำแผนไปปฏิบัติจริง กลุ่มเกษตรกรกรณีศึกษาต้องเผชิญกับการ “ไม่ให้ความร่วมมือ” ของสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น สภาพอากาศที่แปรปรวน การขาดแคลนน้ำ คุณภาพอาหารสัตว์ และระบบย่อยอาหารของวัว ปัจจัยเหล่านี้ทำให้ผลลัพธ์ไม่เป็นไปตามที่ซอฟต์แวร์คำนวณไว้ และทำให้ภาพของเกษตรกรในฐานะผู้ควบคุมกำไรได้อย่างมีเหตุมีผลถูกตั้งคำถามอีกครั้ง ซึ่ง Higgins (2006) ย้ำว่า ความเป็น agency ของเกษตรควรถูกเข้าใจในฐานะ “สิ่งที่เกิดอย่างเป็นเหตุเป็นผล” (a rational achievement) ที่เกิดขึ้นได้และสามารถควบคุมได้และผ่านผู้กระทำการที่หลากหลายซึ่งไม่ใช่แค่มนุษย์ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับการจัดเรียงและการร่วมมือของเครือข่ายมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ การมองข้ามบทบาทของ non-humans ทำให้การวิเคราะห์อำนาจ การกำกับ และการเสริมพลังในภาคเกษตรขาดความสมบูรณ์ เขาจึงเรียกร้องให้งานศึกษาเกษตรและอาหารหันมาให้ความสำคัญกับเทคโนโลยี เครื่องมือ ตัวเลข มาตรฐาน และธรรมชาติในฐานะผู้ร่วมสร้างทั้งศักยภาพและข้อจำกัดของเกษตรกรอย่างจริงจัง

ในบทความ Bringing Science and Technology Studies into Agricultural Anthropology: Technology Development as Cultural

Encounter between Farmers and Researchers ของ Todd A. Crane (2014) เสนอให้ขยายกรอบมานุษยวิทยาการเกษตรด้วยการบูรณาการแนวคิดจาก Science and Technology Studies (STS) เพื่อทำความเข้าใจกระบวนการพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรในฐานะ “พื้นที่ปะทะทางวัฒนธรรม” ระหว่างเกษตรกรกับนักวิทยาศาสตร์ Crane ทบทวนแนวคิด Farmer-Back-to-Farmer (FB2F) ของ Rhoades & Booth (1982) โดยเห็นว่าแนวคิดนี้ถือเป็นการเปลี่ยนผ่านสำคัญจากกระบวนทัศน์การพัฒนาแบบบนลงล่างในยุคปฏิวัติเขียวไปสู่กระบวนทัศน์แบบมีส่วนร่วมที่ให้คุณค่ากับความรู้ท้องถิ่นและบริบททางสังคมของการผลิต อย่างไรก็ตาม Crane ชี้ให้เห็นว่า แม้ FB2F จะก้าวหน้าในเชิงการยอมรับความรู้เกษตรกร แต่งานมานุษยวิทยาการเกษตรกลับมีจุดบอดสำคัญ คือ การไม่ศึกษาสถาบันวิทยาศาสตร์เกษตรเองในฐานะพื้นที่ทางวัฒนธรรม นักมานุษยวิทยามักทุ่มเทความสนใจไปที่การทำความเข้าใจโลกของเกษตรกร ทั้งในด้านเทคนิค เศรษฐกิจ สังคม และคุณค่าเชิงวัฒนธรรม แต่กลับมองกระบวนการวิจัยทางวิทยาศาสตร์ว่าเป็นพื้นที่เทคนิคที่เป็นกลางและปลอดการเมือง Crane จึงเสนอว่า หากต้องการทำความเข้าใจกระบวนการพัฒนาเทคโนโลยีแบบมีส่วนร่วมอย่างครบถ้วน เราจำเป็นต้องนำกรอบคิดของ STS เข้ามาช่วยวิเคราะห์ “วัฒนธรรมของวิทยาศาสตร์” ด้วย โดยเฉพาะแนวคิดเรื่องการผลิตความรู้ในฐานะกระบวนการทางสังคม และแนวคิดเรื่องการร่วมผลิต (co-production) ระหว่างวิทยาศาสตร์กับนโยบาย

Crane (2014) ใช้กรณีศึกษาในโครงการ SANREM ที่ประเทศมาลี ทำให้ข้อโต้แย้งนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น โครงการดังกล่าวจัดทำการทดลองแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาการจัดการความอุดมสมบูรณ์ของดิน โดยเน้นการใช้มูลวัวเป็นหลัก ขณะที่การศึกษาภาคสนามของเขากลับพบว่า เกษตรกรให้คุณค่ากับมูลแพะและแกะมากกว่า เพราะเข้าถึงง่ายและมีผลระยะยาว คำถามสำคัญจึงเกิดขึ้นว่าเหตุใดสิ่งที่เกษตรกรเห็นว่าสำคัญจึงไม่ถูกบรรจุในงานทดลองตั้งแต่ต้น เขาวิเคราะห์ว่า การเลือกใช้มูลวัวไม่ได้เกิดจากการละเลยเกษตรกรโดยตรง

แต่เกิดจากเงื่อนไขทางสถาบันและการเมืองของงานวิจัย เช่น มาตรฐานความเข้มงวดทางวิชาการ ความจำเป็นต้องควบคุมตัวแปร การเชื่อมโยงกับวาระเชิงนโยบายเรื่องความขัดแย้งระหว่างเกษตรกรกับผู้เลี้ยงปศุสัตว์ และแรงกดดันในการผลิตผลงานวิชาการ ปัจจัยเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า นักวิทยาศาสตร์เองก็ปฏิบัติงานภายใต้โครงสร้างแรงจูงใจ คุณค่า และกรอบปัญหาที่กำหนดโดยสถาบัน จากการวิเคราะห์ดังกล่าว Crane เสนอว่าควรมองการพัฒนาเทคโนโลยีเป็นกระบวนการพบกันของเครือข่ายตัวแสดงหลายฝ่าย ทั้งเกษตรกร นักวิทยาศาสตร์ และผู้กำหนดนโยบาย ซึ่งแต่ละฝ่ายต่างมีเหตุผลและผลประโยชน์ของตนเอง การเข้าใจเฉพาะโลกของเกษตรกรจึงไม่เพียงพอ หากไม่วิเคราะห์โลกของวิทยาศาสตร์ควบคู่กัน เขาจึงเรียกร้องให้ทำชาติพันธุ์วรรณนา (ethnography) ของนักวิทยาศาสตร์และสถาบันวิจัยเช่นเดียวกับที่ทำกับชุมชนชนบท พร้อมทั้งก้าวข้ามการแบ่งแยกระหว่าง “ความรู้ท้องถิ่น” กับ “ความรู้วิทยาศาสตร์” เพราะทั้งสองล้วนเป็นความรู้ที่ฝังตัวอยู่ในบริบททางสังคมและกระบวนการรับรองความชอบธรรมที่แตกต่างกัน การพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรจึงไม่ใช่เพียงการนำความรู้วิทยาศาสตร์ไปปรับให้เหมาะกับบริบทเกษตรกร แต่เป็นกระบวนการร่วมสร้างความรู้ระหว่างวัฒนธรรมที่แตกต่าง การทำความเข้าใจเงื่อนไขทางสถาบัน การเมือง และคุณค่าที่กำกับทั้งสองฝ่าย จะช่วยให้การวิจัยแบบมีส่วนร่วมมีประสิทธิภาพและมีความยุติธรรมทางความรู้มากยิ่งขึ้น และขยายขอบเขตมานุษยวิทยาการเกษตรให้ครอบคลุมทั้งไร่นาและห้องปฏิบัติการในกรอบการวิเคราะห์เดียวกัน

นอกจากนี้ บทความ “ANT and Politics: Working in and on the World” ของ John Law และ Vicky Singleton ได้เสนอการทำความเข้าใจ ANT ในฐานะ “วิธีปฏิบัติ” ทางสังคมศาสตร์ มากกว่าการเป็นทฤษฎีเชิงนามธรรมที่สามารถสรุปเป็นชุดแนวคิดตายตัวได้ Law & Singleton (2013) ใช้กรณีศึกษาฟาร์มปลาแซลมอนในนอร์เวย์เพื่อแสดงให้เห็นว่าโลกสังคมถูกประกอบขึ้นจากความสัมพันธ์ของผู้กระทำการที่หลากหลาย ทั้งมนุษย์

สัตว์ เทคโนโลยี วัตถุ สารเคมี ตัวเลข เอกสาร และกฎระเบียบของรัฐ ANT ปฏิเสธการแบ่งแยกระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์อย่างแข็งทื่อ โดยเสนอว่าทุกสิ่งที่สามารถ “ทำให้เกิดความแตกต่าง” ในการปฏิบัติสามารถนับเป็นผู้กระทำการได้ ความเป็นตัวตนของผู้กระทำการจึงไม่ได้มีอยู่โดยลำพัง แต่เกิดจากการพัวพันกันในเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กำลังถูกทำขึ้นอยู่ตลอดเวลา ในมุมมองของ ANT โลกสังคมไม่ได้มีเสถียรภาพหรือดำรงอยู่เป็นระบบปิด หากแต่เป็นกระบวนการที่กำลังคลี่คลาย เต็มไปด้วยความไม่แน่นอนและความเปราะบาง ความสำเร็จหรือความล้มเหลวในภาคสนาม เช่น การจัดการระดับออกซิเจนหรือการป้องกันปลาหลุดออกจากกระชัง ไม่สามารถอธิบายได้ด้วยโครงสร้างใหญ่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นผลของการประสานงานของการปฏิบัติย่อยจำนวนมาก ซึ่งอาจล้มเหลว คลอนแคลน หรือขัดแย้งกันได้เสมอ ในประเด็นเรื่องอำนาจ ผู้เขียนเสนอให้ขยับจากการมองอำนาจในความหมายของ “การครอบงำ” (power over) ไปสู่ความเข้าใจอำนาจในฐานะ “ความสามารถในการกระทำ” (power to) อำนาจในมุมมองของ ANT ไม่ได้เป็นสิ่งที่ใครคนหนึ่งถือครอง แต่เกิดจากการเชื่อมต่อของเครือข่ายการปฏิบัติ อำนาจจึงเป็นผลลัพธ์ของการจัดวางความสัมพันธ์ และไม่จำเป็นต้องเป็นเกมที่มีผู้แพ้ ผู้ชนะเสมอไป อย่างไรก็ตาม เครือข่ายเหล่านี้ก็ยังสามารถผลิตความไม่เท่าเทียม การกีดกัน และการครอบงำในรูปแบบต่างๆ ได้เช่นกัน ด้วยเหตุนี้ ANT จึงไม่เพียงทำงานในโลก (in the world) ผ่านการบรรยายและทำความเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้น แต่ยังเราควรทำความเข้าใจว่ามันทำงานบนโลก (on the world) อย่างไร เพราะการอธิบายเชิงสังคมศาสตร์ย่อมมีผลเชิงปฏิบัติ การเลือกเล่าเรื่อง การเลือกบริบท และการเลือกภาษา ล้วนเป็นการกระทำที่ทำให้ความจริงบางแบบถูกทำให้เด่นขึ้น ขณะที่ความจริงแบบอื่นถูกลดทอนหรือทำให้เงียบหาย ANT จึงมีนัยทางการเมืองในตัวเอง โดยการเปิดโปงความไม่แน่นอนของอำนาจ และชี้ให้เห็นว่าโครงสร้างหรือระเบียบสังคมที่ดูเหมือนหลีกเลี่ยงไม่ได้ แท้จริงแล้วถูกทำขึ้นผ่านการปฏิบัติที่เปลี่ยนแปลงได้ (Law & Singleton, 2013)

แม้ ANT จะมีรากฐานสำคัญจากสาขาสังคมวิทยาและการศึกษาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (Science and Technology Studies: STS) (จักรกริช สังขมณี, 2559) แต่งานมานุษยวิทยาจำนวนไม่น้อยได้ประยุกต์ใช้ ANT อย่างชัดเจน โดยเฉพาะในการศึกษาการเกษตร ระบบอาหาร และชีวิตชนบท โดยใช้ ANT เพื่อก้าวข้ามการอธิบายที่มอง “สังคม” “ตลาด” หรือ “เทคโนโลยี” เป็นโครงสร้างที่มีอยู่ล่วงหน้า และหันไปให้ความสำคัญกับการติดตามความสัมพันธ์เชิงปฏิบัติการระหว่างมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ Oppenheim (2007) เสนอว่า ANT มอบกรอบเชิงภววิทยาให้แก่มานุษยวิทยาในการมองโลกสังคมในฐานะสิ่งที่ถูกประกอบสร้างจากความสัมพันธ์ (ontology of association) มากกว่าการตั้งอยู่บนบริบททางวัฒนธรรมหรือโครงสร้างคงที่ จากมุมมองนี้ การเกษตรจึงไม่ใช่เพียงภาคการผลิตที่ถูกกำกับโดยปัจจัยภายนอก แต่เป็นโลกของผู้กระทำ (actor-world) ที่ประกอบขึ้นจากชาวนา พืชผล มาตรฐาน เทคโนโลยี เอกสาร และสิ่งแวดล้อม ซึ่งร่วมกันสร้างความหมายและความเป็นไปได้ของชีวิตการเกษตร ในงานมานุษยวิทยาด้านการเกษตร ANT ถูกนำมาใช้เพื่อวิเคราะห์บทบาทของมาตรฐานการผลิต การรับรอง และเทคโนโลยี ในฐานะตัวแสดงที่มีพลังในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม Gray & Gibson (2013) แสดงให้เห็นว่า การตัดสินใจและอัตลักษณ์ของเกษตรกรไม่ได้เกิดจากเหตุผลเชิงปัจเจกเท่านั้น หากแต่ถูกประกอบขึ้นผ่านเครือข่ายขององค์ความรู้ทางเทคนิค ระบบกำกับดูแล และเงื่อนไขทางวัตถุของการทำฟาร์ม ในทำนองเดียวกัน งานชาติพันธุ์วรรณนาของ Wyatt (2010) เกี่ยวกับการรับรองเกษตรอินทรีย์ในภาคเหนือของประเทศไทย ชี้ให้เห็นว่ามาตรฐานอินทรีย์ระดับสากลไม่ได้ถูกนำมาใช้โดยตรง หากแต่ผ่านกระบวนการ “การแปล” ภายในเครือข่ายตัวแสดงท้องถิ่น ซึ่งทำให้มาตรฐานกลายเป็นทั้งวัตถุเชิงเทคนิคและวัตถุเชิงศีลธรรมและการเมือง นอกจากนี้งานเรื่อง Becoming Salmon ของ Lien (2015) ซึ่งเป็นงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วิทยาที่กล่าวถึงการเพาะเลี้ยงปลาแซลมอน ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญหนึ่ง

ในประวัติศาสตร์การเลี้ยงสัตว์ของมนุษย์ เธอสำรวจว่าการเติบโตของการเลี้ยงสัตว์ทะเลได้ทำให้เส้นแบ่งดั้งเดิมระหว่างปลาและสัตว์เลือนหายไปอย่างไร โดยเปลี่ยนสถานะของปลาที่เลี้ยงในฟาร์มให้เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีความรู้สึก สามารถรู้สึกเจ็บปวด และอยู่ภายใต้กฎหมายคุ้มครองสัตว์ Lien ใช้ข้อมูลภาคสนามทั้งในและนอกฟาร์มปลาแซลมอน ติดตามปลาแซลมอนแอตแลนติกที่เลี้ยงในฟาร์มผ่านการทำฟาร์มอุตสาหกรรมในปัจจุบัน เผยให้เห็นว่าปลาแซลมอนถูกเพาะพันธุ์ให้หิวโหย เคลื่อนย้ายไปทั่วโลก และ “แปลกแยก” จากแหล่งน้ำดั้งเดิมของพวกมัน หนังสือให้ความสำคัญทั้งบริบททางเศรษฐกิจของการผลิตอาหารเชิงอุตสาหกรรมและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ โดยเน้นถึงความสัมพันธ์ที่เปราะบางและเปลี่ยนแปลงได้ซึ่งเป็นส่วนประกอบของการเพาะเลี้ยงปลาแซลมอน และวิธีการต่างๆ ในการ “กลายเป็นปลาแซลมอน” ที่เกิดขึ้นตามมา งานดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า ตัวแสดงที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น ปลา เทคโนโลยี และระเบียบกำกับดูแล มีบทบาทสำคัญในการประกอบสร้างโลกการผลิตอาหารร่วมสมัย งานเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า ANT ได้รับการบูรณาการเข้าสู่งานมานุษยวิทยาการเกษตรอย่างเป็นรูปธรรม โดยช่วยเปิดโปงกลไกที่มาตรฐานและเทคโนโลยีเข้าไปกำหนดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ คุณค่า และความเปราะบางในชีวิตของเกษตรกร

อย่างไรก็ดี หากจะเชื่อมไปที่การใช้ประโยชน์จากมุมมองการยอมรับเทคโนโลยี งานของ Stone (2007) ชี้ว่า การตัดสินใจของเกษตรกรในระบบเกษตรสมัยใหม่มิได้ตั้งอยู่บนการทดลองและประสบการณ์ตรงในแปลงของตนเองเป็นหลัก ทำให้ความรู้ท้องถิ่นไม่ถูกเชื่อมโยงกับความสามารถในการพัฒนาการเกษตรด้วยตนเอง โดยเห็นว่า การแพร่กระจายของเทคโนโลยี เช่น เมล็ดพันธุ์ดัดแปลงพันธุกรรม มิได้สอดคล้องกับประสิทธิภาพหรือผลผลิตที่เพิ่มขึ้นอย่างสม่ำเสมอ แต่สัมพันธ์กับเครือข่ายข้อมูลข่าวสาร อิทธิพลของบริษัทเมล็ดพันธุ์ และกลไกตลาดที่เข้ามามีบทบาทในการกำหนดทางเลือกของเกษตรกร ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงทางการเกษตรร่วมสมัยจึงไม่อาจอธิบายได้ด้วยปัจจัยทาง

เทคนิคเพียงอย่างเดียว หากแต่ต้องพิจารณากระบวนการทางสังคมที่หล่อหลอมรูปแบบการเรียนรู้และการตัดสินใจของเกษตรกรอย่างมีนัยสำคัญ (Stone, 2007) ในเชิงโต้แย้ง van der Velden et al. (2024) ใช้แนวคิด “cyborg farmer” เพื่ออธิบายเกษตรกรร่วมสมัยที่ไม่ได้เป็นเพียงผู้ใช้เทคโนโลยี แต่เป็นการรวมกันระหว่างมนุษย์ เทคโนโลยี และบริบทนิเวศเกษตรเข้าเป็นหน่วยเดียว โดยชี้ว่าความรู้ทางการเกษตรไม่ได้เกิดจากข้อมูลเชิงตัวเลขเพียงอย่างเดียว แต่เกิดจาก “embodied knowledge” หรือความรู้ที่ฝังอยู่ในร่างกาย ประสบการณ์ และประสาทสัมผัสของเกษตรกร ดังนั้น การใช้เทคโนโลยีเกษตรแม่นยำ (precision agriculture) มิได้ทำให้เกษตรกรแยกขาดจากพื้นที่และความรู้เชิงประสบการณ์ดังที่มักถูกมอง หากแต่เป็นกระบวนการที่เกษตรกรผสานเทคโนโลยีเข้ากับความรู้เชิงประสบการณ์และร่างกายของตนเองอย่างซับซ้อน (van der Velden et al., 2024) การศึกษาเหล่านี้ แม้ว่าเป็นทั้งการวิพากษ์และการเสนอทางเลือกเชิงพัฒนาสำหรับนักนโยบายได้เป็นอย่างดี ว่าแนวทางใดจึงจะช่วยทำให้เกิดการพัฒนาเกษตรกรรมที่ยั่งยืนได้จริง แต่ก็อาจจะเป็นการลดทอนกรอบการวิพากษ์เชิงโครงสร้างที่จะลดความเหลื่อมล้ำ ความเปราะบางของเกษตรได้

ดังนั้น จะเห็นว่าการขยับขยายการศึกษามนุษย์กับเครือข่ายความสัมพันธ์ที่เชื่อมกับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ของแนวคิดด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาได้กลายเป็นแนวโน้มสำคัญของงานวิจัยร่วมสมัยด้านการเกษตร เช่น การขยับจากการอธิบาย agency เชิงปัจเจก สู่ agency แบบเครือข่าย การผสมผสาน ANT กับชาติพันธุ์วรรณนาเชิงลึก เพื่อติดตามกระบวนการจริงในชีวิตเกษตรกร การใช้ ANT วิเคราะห์ระบบอาหารทางเลือก เกษตรยั่งยืน และ agroecology รวมถึงความไม่มั่นคงของเครือข่ายเกษตรกรในยุคเทคโนโลยีปัญญาประดิษฐ์ แนวโน้มเหล่านี้สะท้อนการเปลี่ยนแปลงของมานุษยวิทยาจากการอธิบายสังคมไปสู่การติดตามการเกิดขึ้นของสังคม ในบริบทเกษตรกรรมร่วมสมัย ทั้งนี้ สำหรับงานมานุษยวิทยา ANT ไม่ได้มาแทนที่การวิเคราะห์เชิงโครงสร้าง

หรือการเมืองเศรษฐกิจ แต่ช่วยทำให้เห็นกลไกเชิงปฏิบัติที่โครงสร้างเหล่านั้นทำงานจริงในชีวิตประจำวันของเกษตรกร และสามารถช่วยทำความเข้าใจเกษตรกรรมร่วมสมัยในโลกที่เชื่อมโยงและไม่แน่นอนยิ่งขึ้น อย่างไรก็ดี แม้การใช้ ANT จะช่วยอธิบายเครือข่ายความสัมพันธ์อย่างละเอียด แต่ก็มีข้อถกเถียงว่ากรอบนี้อาจลดทอนการวิเคราะห์เชิงโครงสร้าง เช่น ทุนนิยมโลก ความเหลื่อมล้ำเชิงชนชั้น หรืออำนาจรัฐ หากไม่ผนวกกับกรอบเศรษฐกิจการเมืองอย่างจริงจัง ทำอย่างไรการติดตามเครือข่ายจะช่วยทำให้เห็น “โครงสร้างที่ซ่อนเร้น” ซึ่งกำกับเครือข่ายเหล่านั้นอยู่ น่าจะเป็นโจทย์ที่สำคัญหนึ่งในการศึกษาวิจัยต่อไป

บทสรุป

ในบทความชิ้นนี้ ผู้เขียนตระหนักว่าการใช้แนวคิดด้านมานุษยวิทยาศึกษาภาคเกษตรไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทที่เป็นภาคเกษตรกรรม การเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยี การพัฒนาเกษตรกร การส่งเสริมการเกษตร การทำให้เกษตรกรยอมรับเทคโนโลยีผ่านวิธีการทางมานุษยวิทยา เป็นต้น ล้วนสามารถศึกษาได้ในกรอบของมานุษยวิทยา อย่างไรก็ดี เนื้อหาหลักในบทความชิ้นนี้ เน้นไปที่การอธิบายพัฒนาการของมานุษยวิทยาการเกษตรในฐานะที่เป็นสาขาวิชาหรือที่เป็นชื่อเรียกในวงวิชาการ ในด้านการศึกษาประเด็นเกษตรกรรมร่วมสมัย บทความนี้เสนอว่า มานุษยวิทยาการเกษตรกำลังเปลี่ยนผ่านจากการมองเกษตรกรรมในฐานะระบบวัฒนธรรมของมนุษย์ไปสู่การทำความเข้าใจเกษตรกรรมในฐานะเครือข่ายความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ประกอบด้วยตัวแสดงหลากหลาย การเปลี่ยนผ่านนี้ช่วยขยายขอบเขตทางทฤษฎีของสาขา และเปิดพื้นที่ให้มานุษยวิทยาสามารถเข้าไปมีบทบาทในการทำความเข้าใจและเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรร่วมสมัย ผู้เขียนเห็นคล้องกับ ปิยรัตน์ ปั้นลี้ (2568, น. 72) ที่ว่า นักมานุษยวิทยาในอนาคตจำเป็นต้องพัฒนาวิธีวิทยาใหม่ๆ ที่สามารถจับและเข้าใจมิติความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างมนุษย์กับสิ่งไม่ใช่มนุษย์ จากการปฏิวัติวิธีการทำงานสนามทางมานุษยวิทยา

โดยเฉพาะวิธีวิทยาการติดตาม การใช้ทักษะของการสังเกต รวมถึงความคิดเชิงวิพากษ์ โดยขยายขอบเขตของผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยให้รวมถึงสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ เช่น งานของ Tsing และกลุ่มงานที่ใช้แนวคิด ANT ในการมองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ ซึ่งร่วมกันประกอบสร้างความเป็นจริงทางเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม มานุษยวิทยาการเกษตรร่วมสมัยจึงไม่สามารถจำกัดอยู่เพียงการวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงวัฒนธรรมของเกษตรกร หากแต่ต้องเข้าไปทำความเข้าใจสนามการต่อสู้ใหม่ที่เกิดจากเทคโนโลยี นิเวศ และตลาดโลก ซึ่งกำลังกำหนดความเป็นไปได้ของการดำรงชีพของเกษตรกรในปัจจุบัน อย่างไรก็ดี นักมานุษยวิทยาจำเป็นต้องกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของการศึกษาของตนเอง มากกว่าลักษณะของความเป็นคนใน-คนนอก ตามแบบวิธีวิทยาที่มีการโต้เถียงดั้งเดิม แต่ตำแหน่งแห่งที่ของการ “เปลี่ยนแปลงสังคม” เมื่อก้าวเข้าไปศึกษาสิ่งเหล่านี้ คือตำแหน่งแห่งที่แบบใดด้วย เช่น การช่วยเปลี่ยนแปลงวิธีคิดหรือวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกษตรกรยอมรับเทคโนโลยีตามแนวทางดั้งเดิมของ Rhoades หรือ การช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับของพัฒนาการทางเศรษฐกิจในกลุ่มเกษตรกร ในความหมายนี้ มานุษยวิทยาการเกษตรร่วมสมัยจึงมิใช่เพียงการศึกษาวัฒนธรรมการผลิต หากแต่เป็นการวิเคราะห์เครือข่ายความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ประกอบสร้างระบบเกษตรและอาหารในโลกปัจจุบัน และท้าทายความสามารถในการเข้าไปเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ที่ช่วยให้เกษตรกรไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบจากระบบทุนนิยม

เชิงอรรถ

[1] Callon (1986) ใช้คำว่า actant เพื่อเน้นว่า **ทุกองค์ประกอบที่ "ทำให้สิ่งอื่นเปลี่ยนแปลงได้" ถือเป็นตัวแสดง** ไม่ว่าจะมีเจตนาหรือไม่ก็ตาม

บรรณานุกรม

เครก เจ เรย์โนลด์ส. (2551). สังเขปประวัติศาสตร์ว่าด้วยมานุษยวิทยาในประเทศไทย อ้างอิงโดยเฉพาะภาคเหนือ. *วารสารสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่,* 20(2), 17–53. Retrieved from https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jss/article/view/173548

จามะรี เชียงทอง และคณะ. (2556). *ชนบทไทย: เกษตรกรระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน*. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ชัชชล อัจนากิตติ. (2564, 13 สิงหาคม). *ทฤษฎีเครือข่าย-ผู้กระทำ (Actor-Network Theory)*. Retrieved from https://www.sac.or.th/portal/th/article/detail/236

ซิสมอนโด, เซร์ฆิโอ. (2566). *วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีศึกษา: ความรู้ฉบับเบื้องต้น*. ปกรณ์ เลิศเถียรชัย, แปล. กรุงเทพฯ: อิลลูมิเนชันส์ เอดิชันส์.

ธวัชชัย ขัวลำธาร และกฤษณา ไวสำรวจ. (2564). *การเมืองในมาตรฐานข้าวอินทรีย์.* วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเอเชียอาคเนย์, 5(1), 72–84.

ธัญณ์ณภัทร์ เจริญพานิช, สุดารัตน์ รัตนพงษ์ และธัญารัตน์ คงนุ่น. (2566). การพัฒนาด้านการเกษตรผ่านภาพถ่ายของโรเบิร์ตลาริมอร์เพนเดิลตันในพื้นที่อำเภอสวรรคโลกจังหวัดสุโขทัยประเทศไทย. *Journal of Arts and Thai Studies*, 45(3), 1-16

ปิยรัตน์ ปั้นลี้. (2568). “สนาม” ที่ไม่หยุดนิ่ง: ทบทวนวิธีวิทยาและจินตนาการในมานุษยวิทยาร่วมสมัย. “สนาม” ที่ไม่หยุดนิ่ง: ทบทวนวิธีวิทยาและจินตนาการในมานุษยวิทยาร่วมสมัย. *วารสารมานุษยวิทยา,* 8(2), 61-96. Retrieved from https://so06.tci-thaijo.org/index.php/jasac/article/view/285168

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, ณีรนุช แมลงภู่ และสถาพร จันทร์เทศ. (2568). เห็ด ป่า และมนุษย์: การเมืองของการพึ่งพาระหว่างกันของสิ่งมีชีวิตต่างสายพันธุ์. *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*, 21(2), 1-40.

รัตนา บุญมัธยะ โตสกุล. (2550). ชาวนาอีสาน ชาติไทยและการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย. *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่,* 19(1), 69–129. Retrieved from https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jss/article/view/174428

วงศกร อังคะคำมูล. (2562). การศึกษาปัญหาสุขภาพและความเจ็บป่วยในเกษตรกร: ทบทวนวรรณกรรม แนวคิดด้านอาชีวอนามัยและแนวคิดด้านสังคมศาสตร์. *วารสารการแพทย์และสาธารณสุข มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี*, 2(1), 53–65.

วราภรณ์ มนต์ไตรเวศย์. (2562). การดิ้นรนของสวนเกษตรในเมืองกรณีศึกษาชาวสวนฝั่งธนบุรี. *วารสารมานุษยวิทยา*, 2(1), 171-226.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. (2569). *ฐานข้อมูลนักสังคมวิทยาและนักมานุษยวิทยาไทย*. Retrieved from https://anthropologist.sac.or.th/anthropologist/21

สิรินทิพย์ นรินทร์ศิลป์. (2562). ขบวนการการค้าข้าวที่เป็นธรรมกับการเสริมสร้างอธิปไตยทางอาหารของชาวนารายย่อยในประเทศไทย กรณีศึกษาการเพิ่มอำนาจในการกำหนดราคาข้าว. *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี,* 10(2), 159–187. Retrieved from https://so02.tci-thaijo.org/index.php/human_ubu/article/view/110881

อภิชัย พันธเสน และคณะ. (2531). *การเมืองเรื่องข้าว: นโยบายประเด็นปัญหาและความขัดแย้ง.* กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์, บก. (2557). *กำกึ๊ดกำปาก งานวิจัยวัฒนธรรมภาคเหนือ.* เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

Akram-Lodhi, A. H., Dietz, K., Engels, B., & McKay, B. M. (Eds.). (2021). *Handbook of critical agrarian studies*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Barlett, P. F. (Ed.). (1980). *Agricultural decision making: Anthropological contributions to rural development.* New York: Academic Press.

Busch, L. (2000). The moral economy of grades and standards. *Journal of Rural Studies*, 16(3), 273–283. https://doi.org/10.1016/S0743-0167(99)00061-3

Callon, M. (1984). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. *The Sociological Review,* 32(1), 196–233. https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.1984.tb00113.x

Callon, M. (1986). The sociology of an actor-network: The case of the electric vehicle. In M. Callon, J. Law, & A. Rip (Eds.), *Mapping the dynamics of science and technology* (pp. 19–34). London: Macmillan.

Cernea, M. M., & Guggenheim, S. E. (1985). Is anthropology superfluous in farming systems research? *Farming Systems Research, Kansas State University Research Series*, vol.4, no. 9. Washington, DC: The World Bank.

Chibnik, M. (Ed.). (1987). F*arm work and fieldwork: American agriculture in anthropological perspective.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Cohen, P. T. (2008). Sanpong village revisited: Anan Ganjanapan's contribution to the study of agrarian change in Northern Thailand. *Journal of Social Sciences, Chiang Mai University,* 20(2), 75–93. Retrieved from https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jss/article/view/173567

Crane, T. A. (2014). Bringing science and technology studies into agricultural anthropology technology development as cultural encounter between farmers and researchers. *Culture, Agriculture, Food and Environment*, 36(1), 45-55. https://doi.org/10.1111/cuag.12028

de Garine, I. (1978). The anthropologist and the FAO: Response to comments. *Current Anthropology,* 19(1), 208–209. https://doi.org/10.1086/202075

Doddagoudra, S., Kulkarni, R., & Gubbi, M. (2017). An Introduction to Agricultural Anthropology. I*nternational Journal of Social Science and Humanities Research*, 5(1), 144–147.

Dunkel, F.V. (2018). *Incorporating cultures' role in the food and agricultural sciences*. London: Elsevier.

Geertz, C. (1963). A*gricultural involution: The processes of ecological change in Indonesia*. Berkeley, CA: University of California Press.

Gray, B. J., & Gibson, J. W. (2013). Actor-networks, farmer decisions, and identity. *Culture, Agriculture, Food and Environment*, 35(2), 82–101. https://doi.org/10.1111/cuag.12013

Higgins, V. (2006). Re-figuring the problem of farmer agency in agri-food studies: A translation approach. A*griculture and Human Values,* 23, 51–62. https://doi.org/10.1007/s10460-005-5867-1

Kohl, S. B. (1988). Book Review 'Farm work and fieldwork: American agriculture in anthropological perspective', by M. Chibnik (Ed.). *American Anthropologist*, 90(3), 707–708.

Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.

Law, J. (1992). Notes on the theory of the actor-network: Ordering, strategy, and heterogeneity. *Systems Practice*, 5(4), 379–393. https://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/law-notes-on-ant.pdf

Law, J., & Singleton, V. (2013). ANT and politics: working in and on the world. *Qualitative Sociology* 36, 485–502. https://doi.org/10.1007/s11133-013-9263-7

Lien, M. E. (2015). *Becoming salmon: Aquaculture and the domestication of a fish.* Berkeley: University of California Press.

Laocharoenwong, J. (2025). "Rethinking 'Area' Through Appetite for Hot-Fresh Meat and the Cross-Border Cattle Trade." Engaging Science, Technology, and Society, 11(2): 135–144. https://doi.org/10.17351/ests2025.3055

Oppenheim, R. (2007). Actor-network theory and anthropology after science, technology, and society. *Anthropological Theory,*7(4),471-493.https://doi.org/10.1177/1463499607083430

Ortiz, S. (1973). *Uncertainties in Peasant Farming: A Colombian Case* (1st ed.). London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003135913

Renard, M.-C. (2005). Quality certification, regulation and power in fair trade. *Journal of Rural Studies*, 21(4), 419-431. https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.09.002

Rhoades, R. E. (1982). *The art of the informal agricultural survey.* Lima, Peru: International Potato Center. https://www.ircwash.org/sites/default/files/125-94OR-16929.pdf

Rhoades, R. E., Booth, R. H. & Potts, M. J. (1983). Farmer acceptance of improved potato storage practices in developing countries. *Outlook on Agriculture,* 12(1), 12-15. https://doi.org/10.1177/003072708301200102

Rhoades, R. E. (1989). Agricultural anthropology: New disciplinary blood in an international research organization. *Practicing Anthropology,* 11(4), 4–5. https://doi.org/10.17730/praa.11.4.946507m778315083

Rhoades, R. E. (2005). Agricultural anthropology. In S. Kedia & J. van Willigen (Eds.), *Applied Anthropology: Domains of Application* (pp. 61–86). Westport, CT: Praeger.

Rhoades, R. E., & Rhoades, V. N. (1980). Agricultural Anthropology: A Call for the Establishment of a New Professional Specialty. *Practicing Anthropology,* 2(4), 10–12. https://doi.org/10.17730/praa.2.4.m72l6527u8818r71

Rhoades, R. E., & Booth, R. H. (1982). Farmer-Back-to-Farmer: A Model for Generating Acceptable Agricultural Technology. *Agricultural Administration,* 11(2), 127–137.

Sarker, M. N. I. (2017). An Introduction to Agricultural Anthropology: Pathway to Sustainable Agriculture. *Journal of Sociology and Anthropology,* 1(1), 47-52. Retrieved from https://pubs.sciepub.com/jsa/1/1/7/index.html

Scott, J. C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven, CT: Yale University Press.

Sismondo, S. (2004). *An Introduction to Science and Technology Studies.* Oxford: Blackwell Publishing.

Stone, G. D. (2007). Agricultural deskilling and the spread of genetically modified cotton in Warangal. *Current Anthropology,* 48(1), 67–103. https://doi.org/10.1086/508689

Tsing, A. L. (2015). The m*ushroom at the end of the world: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton: Princeton University Press.

van der Velden, D., Klerkx, L., Dessein, J., & Debruyne, L. (2024). *Cyborg farmers: Embodied understandings of precision agriculture.* Sociologia Ruralis, 64, 3–21. https://doi.org/10.1111/soru.12456

Veteto, J. R., & Crane, T. A. (2014). Tending the field: Special issue on agricultural anthropology and Robert E. Rhoades. *Culture, Agriculture, Food and Environment*, 36(1), 1–3. https://doi.org/10.1111/cuag.12023

Wyatt, B. (2010). Local Organic Certification in Northern Thailand: The Role of Discourse Coalitions in Actor-Networks. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food,* 17(2), 108-121. https://doi.org/10.48416/ijsaf.v17i2.262

บทปริทัศน์หนังสือ

(Book Review)

Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas

Reference:

Radhika Govindrajan. (2018). Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas. The University of Chicago Press.

โดย
ธนวัฒน์ รุ่งเรืองตันติสุข
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

บทนำ

เมื่อกล่าวถึง "สัตว์" แล้ว เรามักนึกถึงอะไร ? คำตอบของคำถามนี้คงมีความหลากหลายขึ้นอยู่กับมุมมองของมนุษย์ที่มีต่อสัตว์แต่ละสายพันธุ์ สัตว์อาจเป็นเพื่อนของมนุษย์ สัตว์อาจเป็นศัตรูของมนุษย์ สัตว์อาจเป็นอาหารของมนุษย์ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม คำตอบเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์อยู่บนพื้นฐานของการแบ่งแยก สัตว์จะเป็นอะไรก็ได้ แต่ต้องเป็นของมนุษย์ เป็นสิ่งมีชีวิตที่มนุษย์สามารถควบคุมจัดการได้ หากไม่สามารถควบคุมจัดการได้ ก็ต้องมีวิธีในการปรับพฤติกรรมหรือขจัดออกไปให้พ้นทาง

กระนั้นก็ตาม หนังสือเรื่อง *Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas* (2018) ของ รติกา โกวินดราจัน (Radhika Govindrajan) พบว่า ความสัมพันธ์แบบแบ่งแยกระหว่างมนุษย์กับสัตว์ เป็นฐานคิดแบบสังคมสมัยใหม่ แต่ยังมีสังคมส่วนหนึ่งซึ่งมองว่ามนุษย์กับสัตว์สายพันธุ์ต่าง ๆ เป็นความสัมพันธ์ (Relatedness) ซึ่งพัวพันกันอย่างซับซ้อน (entanglement) เป็นความสัมพันธ์ซึ่งสะท้อนว่าทุกสรรพสิ่งในธรรมชาติ สามารถเป็นผู้กระทำการอันส่งผลต่อการดำรงชีวิตระหว่างกันได้

สาระของหนังสือ

ในหนังสือเรื่อง Animal Intimacies นั้น โกวินดราจันได้ลงไปศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์สายพันธุ์ต่าง ๆ ผ่านพื้นที่ของชาวปาฮารีในเขต Kumaon (รัฐอุตตราขัณฑ์) ซึ่งตั้งอยู่ทางเทือกเขาหิมาลัย ประเทศอินเดีย โดยเธอพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างชาวปาฮารีกับสัตว์สายพันธุ์ต่างๆ มีความเชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่น สัตว์หลากหลายสายพันธุ์เหล่านี้ ล้วนมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของชาวปาฮารี แตกต่างจากสังคมสมัยใหม่ที่มองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และสัตว์แบบแบ่งแยก สัตว์คือสิ่งมีชีวิตที่มนุษย์ต้องทำการควบคุมหรือขจัดออกไป เพราะสัตว์เป็นธรรมชาติซึ่งมนุษย์ไม่สามารถคาดเดาความรู้สึกนึกคิดได้ ทั้งนี้ โกวินดราจันได้แบ่งการศึกษาเป็น 5 บท (ไม่รวมบทนำ) และมีบทส่งท้าย (Epilogue) ซึ่งยังคงเกี่ยวข้องกับประเด็นการศึกษาในพื้นที่ โดยสาระสังเขปในแต่ละบท มีดังนี้

บท *The Goat Who died for Family: Sacrificial Ethnics and Kinship* บทนี้กล่าวถึงแพะบูชายัญของชาวปาฮารี ในขณะที่สังคมสมัยใหม่มองว่าการเชือดบูชายัญแพะถือเป็นการทารุณกรรมต่อสัตว์ซึ่งสมควรยกเลิกอย่างเด็ดขาด จนนำมาสู่การวิพากษ์วัฒนธรรมของชาวปาฮารีว่ามีความป่าเถื่อน แต่สำหรับชาวปาฮารีแล้ว การเชือดแพะเพื่อถวายแด่เทพเจ้า แสดงให้เห็นถึงการเสียสละสิ่งที่พวกเขารัก ชาวปาฮารีรักแพะเหล่านี้มาก กลุ่มผู้หญิงจะให้

ความใส่ใจต่อการเลี้ยงดูแพะตั้งแต่เกิดจนตาย ความใส่ใจนี้นำมาสู่ความรู้สึกผูกพันระหว่างกันจนเสมือนเป็นแม่ลูก

บท *The Cow Herself Has Changed: Hindu Nationalism, Cow Protection, and Bovine Materiality* บทนี้กล่าวถึงการให้คุณค่าต่อวัวในฐานะสัญลักษณ์ของชาวฮินดู วัวคือผู้ผลิตนมเพื่อให้ชาวฮินดูมีร่างกายเติบโตแข็งแรง วัวจึงต้องได้รับการปกป้อง อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาตินิยมฮินดูกับชุมชนปาฮารีเกิดขึ้น เมื่อชาวปาฮารีมองว่าวัวเจอร์ซี่ของตนซึ่งเป็นวัวสายพันธุ์นำเข้าในสมัยอาณานิคมอังกฤษและรัฐบาลฝ่ายอุดมการณ์ชาตินิยมฮินดู สนับสนุนให้มีการเพิ่มปริมาณน้ำนมเพื่อส่งเสริมธุรกิจนมวัว ไม่ถือเป็นวัวที่มีความศักดิ์สิทธิ์เท่ากับวัวปาฮารี วัวเจอร์ซี่มีลักษณะทางกายภาพที่แตกต่างจากวัวปาฮารี แม้จะสามารถผลิตนมได้มากแต่ก็มีคุณภาพน้อยกว่า ทั้งหมดนี้ส่งผลให้วัวเจอร์ซี่ไม่สอดคล้องกับความเชื่อและการประกอบพิธีกรรมของชุมชน จริงอยู่ว่าชาวปาฮารีรักวัวเจอร์ซี่ แต่เมื่อกล่าวถึงเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของจิตวิญญาณแล้ว วัวเจอร์ซี่ก็ถูกมองว่าด้อยกว่าวัวปาฮารี การส่งวัวเจอร์ซี่ไปให้คนแล่เนื้อจึงสามารถเกิดขึ้นได้ นอกจากนั้น สิ่งนี้ยังเป็นเรื่องของชนชั้นตามวรรณะ เพราะถึงที่สุดแล้ว นมของวัวเจอร์ซี่ก็ถูกส่งมาให้ชาวปาฮารีซึ่งมักเป็นกลุ่มคนวรรณะต่ำดื่ม ซึ่งยิ่งตอกย้ำถึงความศักดิ์สิทธิ์ที่น้อยลงของวัวเจอร์ซี่

บท *Outsider Monkey, Insider Monkey: On the Politics of Exclusion and Belonging* บทนี้กล่าวถึงการนำลิงจำนวนมากจากในเมืองมาปล่อยทิ้งไว้ในชุมชนปาฮารี เนื่องจากคนเมืองไม่สามารถทนต่อพฤติกรรมของลิงซึ่งยกพวกเข้ามาทำลายทรัพย์สินได้อีกต่อไป แต่การนำลิงจากตัวเมืองเข้ามาในชุมชนปาฮารีนั้นเอง กลับส่งผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของลิงปาฮารีและชุมชน เพราะลิงเหล่านี้สร้างความเสียหายให้แก่ลิงในท้องถิ่นและชาวบ้านอยู่เสมอ ทั้งนี้ ชาวปาฮารีเชื่อว่าพวกเขามีความใกล้ชิดกับลิงปาฮารีมาช้านานแล้ว

สิ่งมีชีวิตทั้งสองสายพันธุ์นี้จึงต่างรู้จักกัน พึ่งพาอาศัยกัน และไม่ทำร้ายต่อกัน หากเกิดสิ่งที่ผิดแผกไปจากนี้ ชาวปาฮารีจะมั่นใจได้ทันทีว่านั่นไม่ใช่ลิงปาฮารี

บท *Pig Gone Wild: Colonialism, Conservation, and the Otherwild* บทนี้กล่าวถึงหมูป่าจากห้องทดลอง ซึ่งหลุดออกมาทำลายทรัพย์สินของชุมชน แต่ทางการกลับห้ามชาวบ้านทำอันตรายเนื่องด้วยเป็นสัตว์ป่าคุ้มครอง อย่างไรก็ตาม ในมุมมองของชาวบ้าน พวกเขาไม่ได้แยกว่าสัตว์ประเภทใดเป็นสัตว์เลี้ยง สัตว์ประเภทใดเป็นสัตว์ป่า เพราะการเลี้ยงสัตว์เป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติเช่นกัน โกวินดราจันจึงชี้ให้เห็นว่าการจำแนกประเภทของสัตว์เลี้ยงและสัตว์ป่า เป็นมรดกความรู้แบบอาณานิคม ซึ่งแยกวัฒนธรรมของมนุษย์ออกจากธรรมชาติ ป่าในมุมมองและวิถีปฏิบัติของชาวบ้าน เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากความรู้แบบอาณานิคม

บท *The Bear Who Loved a Woman: The Intersection of Queer Desires* บทนี้กล่าวถึงตำนานเรื่องเล่าของชุมชนเกี่ยวกับหมีดำซึ่งลักพาตัวสตรีเพื่อมามีเพศสัมพันธ์ โกวินดราจันได้มองตำนานดังกล่าวในเชิงสัญญะว่า มันสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างมนุษย์และสัตว์ ซึ่งในสังคมสมัยใหม่ไม่อาจยอมรับได้หมีดำเป็นสัตว์ทรงเสน่ห์ไปด้วยความกำยำดุร้าย และหิวกระหาย การที่หมีดำมีเพศสัมพันธ์กับสตรี จึงแสดงให้เห็นถึงความสุขทางเพศที่สตรีต้องการได้รับ แต่ไม่เคยได้รับจากสังคมที่มักเอาความต้องการของผู้ชายเป็นศูนย์กลาง ตำนานเรื่องเล่าดังกล่าวจึงอาจฟังดูสมเหตุสมผลสำหรับชุมชน แต่อาจเป็นที่ขบขันสำหรับสังคมสมัยใหม่

บท *Epilogue: Kukur aur bagh* บทนี้เป็นบทสรุปถึงความสัมพันธ์ซึ่งพัวพันกันอย่างซับซ้อนระหว่างสิ่งมีชีวิตทั้งหลายของโลกใบนี้ โดยโกวินดราจันได้ยกตัวอย่างประสบการณ์ในภาคสนามที่เธอพบ นั่นคือการตายของสุนัขที่ถูกเสือดาวไล่ขย้ำ เจ้าของสุนัขรู้สึกเศร้าโศกเสียใจมาก แต่เจ้าของสุนัขกลับบอกเธอว่า ตนจะไม่ทำอันตรายต่อเสือดาว เพราะสัตว์เหล่านี้ต่างมีความเชื่อมโยงกันในด้านชีวิตและความตาย ทั้งเสือดาวและสุนัขต่างก็รับรู้ได้ถึง

ความรุนแรงที่เกิดขึ้น มนุษย์จึงไม่สามารถทำอะไรได้หลังจากสุนัขต้องพ่ายแพ้ต่อชะตาของตนเอง แน่นอนว่าความคิดของเจ้าของสุนัขคนนี้ อาจไม่สามารถเป็นที่เข้าใจได้ในสังคมสมัยใหม่เช่นกัน

ข้อถกเถียงที่น่าสนใจของหนังสือ

หนังสือ Animal Intimacies ของโกวินดราจัน เป็นการวิพากษ์ความคิดของสังคมสมัยใหม่ซึ่งแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ การมองว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์มีลักษณะแบ่งแยก มนุษย์สามารถทำให้สัตว์มีความเชื่อเชื่อง (Domesticate) ได้นั้น แตกต่างจากกลุ่มคนในท้องถิ่นหลายแห่ง ซึ่งยังคงให้คุณค่าต่อสัตว์ในฐานะที่มีความสัมพันธ์ต่อการดำรงชีวิตของพวกเขา ทั้งนี้ เมื่อกล่าวถึงคำว่าความสัมพันธ์แล้ว โกวินดราจันยังมักใช้คำว่า Relatedness เพื่อบ่งชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ซึ่งพัวกันกันอย่างซับซ้อน ทั้งนี้ เป็นความสัมพันธ์ที่อาจมองว่ามีความคล้ายเครือญาติ (Kinship) ก็ได้ สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าความเป็นเครือญาติ ไม่ได้จำกัดเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์อีกต่อไป

ความสัมพันธ์ซึ่งพัวพันกันอย่างซับซ้อนระหว่างสรรพสิ่งต่างๆ ทั้งหลายในธรรมชาติ ไม่ใช่ข้อเสนอใหม่ ทิม อิงโกลด์ (Tim Ingold, 2000) กล่าวว่า การแยกมนุษย์ (วัฒนธรรม) ออกจากธรรมชาติ เป็นแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่และทฤษฎีวิวัฒนาการ แต่จากการที่เขาลงไปศึกษาวิถีชีวิตของคนพื้นถิ่น กลับทำให้เขาพบว่า การดำรงชีวิต (Livelihood) ของพวกเขา ล้วนสอดคล้องและเชื่อมโยงกับการรับรู้ (Perception) ที่มีต่อสภาพสิ่งแวดล้อม ซึ่งอยู่รอบตัวพวกเขา และไม่ใช่แค่มนุษย์เท่านั้น เพราะสรรพสิ่งทั้งหลายที่ไม่ใช่มนุษย์ (Non-human) ก็สามารถรับรู้ได้เช่นกันว่าพวกเขาอยู่ที่ใด กำลังเผชิญกับอะไร และจะรับมืออย่างไร โดยสรุปแล้ว การดำรงชีวิตของสรรพสิ่งทั้งหลายจึงเป็นจังหวะย่างก้าวที่แยกไม่ออกจากสภาพธรรมชาติที่อยู่แวดล้อม อิงโกล์เรียกสิ่งนี้ว่านิเวศที่มีความรู้สึก (Sentient ecology)

เช่นเดียวกับ *Animal Intimacies* ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แพะ วัว ลิง หมูป่า หมีดำ เสือดาวและสุนัข ต่างมีความเชื่อมโยงและมีบทบาทกระทำการซึ่งส่งผลต่อการดำรงชีวิตของชาวปาฮารี การเลี้ยงดูและการบูชายัญแพะผูกพันกับเรื่องความรักและความเสียสละ วัวผูกพันกับเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ทางจิตวิญญาณ ลิงผูกพันกับเรื่องการเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันภายใต้สภาพแวดล้อมอย่างเดียวกัน หมูป่าผูกพันกับเรื่องการเลี้ยงสัตว์ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ หมีดำคือสัญลักษณ์แห่งการปลดแอกความสัมพันธ์ทางเพศของมนุษย์ เสือดาวและสุนัขคือการเผชิญหน้าระหว่างกันโดยมีชีวิตเป็นเดิมพัน

อย่างไรก็ตาม ความพัวพันกันระหว่างชาวปาฮารีและสัตว์หลากสายพันธุ์ในธรรมชาติเช่นนี้เอง กลับกลายเป็นความขัดแย้งกับสังคมสมัยใหม่ซึ่งมีมุมมองต่อสัตว์ในทางตรงกันข้าม อย่างน้อยกรณีของตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับหมีดำที่มีเพศสัมพันธ์กับมนุษย์ ก็สะท้อนให้เห็นถึงความพร่ามัวในเรื่องความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างสิ่งมีชีวิตทั้งสองสายพันธุ์ ทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการเป็นอิสระทางเพศของสตรีท่ามกลางวัฒนธรรมผู้ชายเป็นใหญ่ ซึ่งไม่สามารถเป็นที่ยอมรับได้ในสังคมสมัยใหม่ ทั้งนี้ พนา กันธา ได้อธิบายไว้ว่ามุมมองที่สังคมสมัยใหม่มีต่อสัตว์นั้น ได้รับอิทธิพลจากความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งจัดวางมนุษย์ให้เป็นสิ่งมีชีวิตที่อยู่เหนือสรรพสิ่งทั้งปวงในธรรมชาติ มนุษย์มีศักยภาพล้นหลามที่จะควบคุมความเป็นไปของธรรมชาติรวมถึงสัตว์หลากหลายสายพันธุ์ สัตว์จึงถูกทำให้กลายเป็นทรัพย์สินอย่างหนึ่ง เป็นทรัพย์สินที่มนุษย์สามารถทำการซื้อขาย ปรับปรุงพฤติกรรม ปรับเปลี่ยนพันธุกรรม เลือกที่จะปกป้องดูแล และเลือกที่จะขจัดออกไปหากเป็นภัยคุกคามการดำรงอยู่ของมนุษย์ (พนา, 2567, น.153-176)[1] จากคำอธิบายของพนา จึงทำให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจได้ว่าทำไมสังคมสมัยใหม่ถึงพากันประณามการบูชายัญแพะของชาวปาฮารี ถึงแม้ชาวปาฮารีจะมองว่าการบูชายัญแพะเป็นการแสดงออกถึงการเสียสละสิ่งมีชีวิตอันเปรียบเสมือนลูกหลานคนหนึ่งที่พวกเขาใส่ใจเลี้ยงดูมาตั้งแต่เกิดก็ตาม เพราะสำหรับสังคมสมัยใหม่แล้ว แพะเป็นสัตว์ที่มีอารมณ์ความรู้สึกและไม่ได้

มีพฤติกรรมอันเป็นภัยคุกคามต่อมนุษย์ และนั่นจึงเป็นเหตุผลอีกเช่นกันว่าทำไมคนเมืองถึงเลือกที่จะเอาลิงมาปล่อยไว้ในชุมชนปาฮารี เพราะถึงแม้ลิงจะเป็นสัตว์ที่มีอารมณ์ความรู้สึกเหมือนกับแพะ แต่ลิงเหล่านี้เป็นภัยคุกคามต่อทรัพย์สินและร่างกายของมนุษย์ จึงต้องทำการขจัดออกไป โดยไม่ได้สนใจว่าการนำลิงจากในเมืองมาทิ้งไว้ จะเป็นการก่อกวนวิถีชีวิตของเหล่าลิงปาฮารีและชุมชน ซึ่งมีความสัมพันธ์กันมาช้านานแล้วหรือไม่[2]

จะเห็นได้ว่าประเด็นทางจริยธรรมของมนุษย์มีต่อสัตว์ เป็นประเด็นปัญหาใหญ่ระหว่างสังคมสมัยใหม่กับชุมชนพื้นถิ่น การที่สังคมสมัยใหม่มองว่าสัตว์คือสิ่งมีชีวิตที่อยู่ภายใต้การควบคุมของมนุษย์ ส่งผลให้สังคมมองเห็นถึงความสำคัญของการต้องปกป้องสิทธิของสัตว์ (แม้ไม่ใช่สัตว์ทุกสายพันธุ์) เพราะสัตว์ทั้งหลายต่างมีอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดถึงความกลัวและความเจ็บปวด เพียงแต่ไม่สามารถช่วยเหลือตัวเองได้เหมือนมนุษย์ ดังนั้น การฆ่าแพะและการฆ่าวัวของชาวปาฮารี จึงไม่สามารถเป็นที่ยอมรับได้ ทั้งนี้ การฆ่าวัวเพื่อการบริโภคยังถือเป็นการละเมิดความเชื่อของชาวฮินดูด้วย อย่างไรก็ตาม โกวินดราจันกลับพบว่า ชาวปาฮารีไม่ได้ละทิ้งเรื่องจริยธรรมที่มีต่อสัตว์ เพราะจริยธรรมของชาวปาฮารีที่มีต่อสัตว์นั้น สอดคล้องกับความสัมพันธ์ระหว่างความรักและความตายของสรรพสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติ ชาวปาฮารีรักและใส่ใจในการเลี้ยงดูแพะมากเท่ากับที่ทำต่อบุตรหลานของตนเอง การเชือดบูชายัญแพะจึงเป็นพิธีกรรมซึ่งแสดงออกถึงการเสียสละความรักอันนำมาซึ่งความเศร้าโศกเสียใจของชาวปาฮารี ชาวปาฮารีรักและใส่ใจในการเลี้ยงดูวัวเจอร์ซี่เช่นกัน แต่วัวเจอร์ซี่ไม่ได้มีลักษณะซึ่งสอดคล้องกับความศักดิ์สิทธิ์ทางจิตวิญญาณ แตกต่างจากวัวปาฮารีซึ่งสามารถเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมนำพาวิญญาณของผู้เสียชีวิตไปสู่โลกหลังความตายได้ เพราะวัวปาฮารีอยู่บนภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนมาช้านานแล้ว

ลิทธิอาณานิคม (Colonialism) เป็นปัจจัยสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งส่งผลให้มุมมองและวิถีปฏิบัติที่มนุษย์มีต่อสัตว์เกิดความขัดแย้งกันระหว่าง

ชาวพื้นถิ่นและสังคมสมัยใหม่ การเข้ามาของประเทศล่าอาณานิคมในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 นั้น ได้มาพร้อมกับการสถาปนาความรู้แบบยุโรปซึ่งแบ่งแยกความเป็นสมัยใหม่ออกจากความล้าหลัง (Said, 1979) ในกรณีของสัตว์พื้นถิ่น นักอาณานิคมได้สร้างห้องทดลองสัตว์ป่าหายากขึ้นใกล้ ๆ กับชุมชน เพื่อนำสัตว์เหล่านี้มาทำการวิจัยอันเป็นประโยชน์ต่อแผนการรักษาหรือปรับปรุงสายพันธุ์ต่อไป ผลการวิจัยทำให้เกิดการจัดจำแนกประเภทของสัตว์ออกเป็นสัตว์เลี้ยงในฐานะที่เป็นทรัพย์สินของมนุษย์กับสัตว์ป่าที่ต้องได้รับการคุ้มครอง ถือเป็นการแบ่งแยกวัฒนธรรมของมนุษย์ (การเลี้ยงสัตว์) ออกจากธรรมชาติ สัตว์ป่าคือสัตว์ป่า มนุษย์ต้องรักษาระยะห่างเพื่อให้สัตว์ป่าได้รับการคุ้มครอง การแบ่งแยกเช่นนี้ สวนทางกับมุมมองและวิถีปฏิบัติของคนพื้นถิ่นที่มีต่อการเลี้ยงสัตว์ เพราะการเลี้ยงสัตว์ถือเป็นส่วนหนึ่งของความเชื่อมโยงหรือสอดคล้องกับธรรมชาติ มันเป็นกระบวนการที่ทำให้สิ่งมีชีวิตทั้งสองสายพันธุ์เกิดการเรียนรู้และความเข้าใจระหว่างกัน ทั้งนี้ เพื่อให้เห็นภาพที่กระจ่างชัดขึ้น ดอนนา ฮาราเวย์ (Donna Haraway) ได้ยกตัวอย่างกรณีวิวัฒนาการของสุนัขบ้าน ซึ่งมีที่มาจากสุนัขป่า กล่าวคือ เมื่อสุนัขป่าเดินทางเข้ามาในชุมชนของมนุษย์เพื่อหาซากอาหารกินนั้น สุนัขป่ายังได้เริ่มเรียนรู้พฤติกรรมของมนุษย์เพื่อปรับเปลี่ยนตนเองให้เข้ากับมนุษย์จนกลายเป็นสุนัขบ้าน ในขณะเดียวกัน มนุษย์ก็ได้เริ่มเรียนรู้พฤติกรรมของสุนัขป่าในเรื่องการกำหนดอาณาเขตและการรวมกลุ่มล่าสัตว์ด้วย (ภาคิน, 2561, น.339-340)

สุดท้ายนี้ จะเห็นว่าการวิจัยของโกวินดราจัน ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของฮาราเวย์ ซึ่งว่าด้วยการอยู่ร่วมกันระหว่างสรรพสิ่งต่าง ๆ บนโลกใบนี้ มนุษย์และสรรพสิ่งทั้งหลายยังคงต้องพึ่งพาอาศัยกัน การดำรงอยู่ของพวกเขาล้วนเกิดขึ้นจากการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างกัน ถึงแม้พวกเขาอาจเป็นเพื่อนที่ดีหรือเป็นศัตรูระหว่างกันก็ตาม การรู้จักที่จะอยู่ร่วมกันและการกลายเป็นบางสิ่งร่วมกันภายใต้ความเป็นไปของธรรมชาติ จึงถือเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งทั้งหลายในโลก (Haraway, 2016) โดยใน

บทสรุปของโกวินดราจัน กรณีที่สุนัขถูกเสือดาวฆ่าตาย และชาวบ้านเลือกที่จะไม่แก้แค้นเพราะเห็นว่ามันเป็นเรื่องความสัมพันธ์ของชีวิตและความตายระหว่างสิ่งมีชีวิตทั้งสองสายพันธุ์นั้น ทำให้เธอสามารถชี้ได้ว่า ถึงที่สุดแล้วการเข้ามาพัวพันกันระหว่างสรรพสิ่งต่าง ๆ ในธรรมชาติ ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ และสิ่งนี้ก่อให้เกิดความหมายของชีวิตของสรรพสิ่งทั้งปวง การฆ่าแพะไม่ใช่เรื่องของความไร้จริยธรรม หากแต่เป็นเรื่องของความรัก ความเสียสละ และจิตวิญญาณ ในเรื่องจิตวิญญาณนี้ ยังสามารถใช้อธิบายถึงกรณีการจำแนกวัวศักดิ์สิทธิ์และไม่ศักดิ์สิทธิ์ด้วย ในทางกลับกัน การนำลิงของคนเมืองมาปล่อยทิ้งไว้ให้เป็นภาระต่อชุมชนและลิงในพื้นที่ ตลอดจนการนำหมูป่ามาทำการทดลองแต่ปล่อยปละละเลยให้หลุดเข้ามาทำลายทรัพย์สินของชุมชนนั้น สมควรถูกตั้งคำถามเชิงจริยธรรมกลับบ้างหรือไม่ นอกจากนั้น ถึงแม้ในความเป็นจริงแล้วหมีไม่สามารถมีเพศสัมพันธ์กับมนุษย์ได้ แต่เรื่องนี้ก็สะท้อนให้เห็นว่าความสุขทางเพศ ไม่ใช่เรื่องที่วัฒนธรรมของมนุษย์ (แบบชายเป็นใหญ่) เป็นผู้กำหนดเองเพียงฝ่ายเดียวใช่หรือไม่ โดยสรุปแล้ว สังคมควรหันกลับมาทบทวนเรื่องของมนุษย์กับการเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เพื่อทำความเข้าใจต่อความซับซ้อนของสรรพสิ่งทั้งหลายซึ่งต่างเข้ามาพัวพันกันและกระทำการสร้างความเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นแก่ภูมิทัศน์ของโลก ความเข้าใจนี้ ยังต้องพัฒนาไปสู่การยอมรับที่จะเรียนรู้ในการอยู่ร่วมกันกับสรรพสิ่งเหล่านี้ท่ามกลางความผันผวนของธรรมชาติในปัจจุบัน

สรุป

หนังสือ *Animal Intimacies* ของโกวินดราจัน สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่พัวพันกันอย่างซับซ้อนระหว่างมนุษย์และสัตว์หลากสายพันธุ์ ทั้งยังส่งผลต่อการดำรงชีวิตต่อกัน หนังสือเล่มนี้ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการทำให้ผู้อ่านมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ซึ่งไม่สามารถแยกขาดออกจากกันได้ สัตว์ไม่ใช่สิ่งมีชีวิตเชื่อง ๆ ที่มนุษย์ต้องควบคุมได้ดังที่สังคมสมัยใหม่เข้าใจอยู่ในทุกวันนี้ มนุษย์ควรเปลี่ยนมุมมองจากสัตว์ในฐานะที่เป็นทรัพย์สินหรือสัตว์ในฐานะที่ต้องถูกควบคุมเพื่อมิให้ทำในสิ่งที่มนุษย์คาดเดาไม่ได้ มาสู่การมองว่าสัตว์เป็นส่วนหนึ่งของการดำรงอยู่ของมนุษย์ มนุษย์ควรทำความเข้าใจ เรียนรู้ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการอยู่ร่วมกัน

แน่นอนว่ายังมีข้อสงสัยเกี่ยวกับประเด็นต่าง ๆ ที่ปรากฏในหนังสืออยู่อีกมาก อะไรเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าสัตว์หลากสายพันธุ์ในปาฮารีคิดเหมือนกับที่ชาวปาฮารีคิด แพะที่กำลังเข้าสู่พิธีบูชายัญจะคิดว่าตนได้รับความรักจากชาวปาฮารีจริงหรือไม่ แพะจะรับรู้ถึงความโศกเศร้าของชาวปาฮารีได้จริงหรือไม่ การจัดประเภทของวัวศักดิ์สิทธิ์และวัวไม่ศักดิ์สิทธิ์ ถึงที่สุดแล้วก็เป็นเรื่องที่มนุษย์เป็นคนกำหนดเองหรือไม่ ข้อสงสัยเหล่านี้อาจเกิดขึ้นเพราะอิทธิพลทางความคิดแบบสังคมสมัยใหม่ ซึ่งทำให้มุมมองและวิถีปฏิบัติของชาวพื้นถิ่นกลายเป็นเรื่องยากต่อการทำความเข้าใจก็ได้ อย่างไรก็ตาม การดำรงชีวิตภายใต้การเรียนรู้ การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ และการยอมรับที่จะอยู่อาศัยกับสรรพสิ่งทั้งหลายบนโลกใบนี้[3] ก็ถือเป็นสิ่งซึ่งมนุษย์ในฐานะที่เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ควรปฏิบัติมิใช่หรือ ?

เชิงอรรถ

[1] จะเห็นได้ว่า ในกรณีของสังคมไทย แม้แต่สุนัขซึ่งว่ากันว่าเป็นเพื่อนรู้ใจของมนุษย์มากที่สุด ก็สามารถถูกมนุษย์ทำร้ายร่างกายได้หากมันมีท่าทีไม่เชื่อฟังมนุษย์ หรือหากไม่ทำร้ายร่างกายให้เกิดความหลาบจำ ก็อาจถูกนำไปบำบัด ขาย หรือปล่อยทิ้ง

[2] ลองเปรียบเทียบกับกรณีฝูงลิงป่วนเมืองลพบุรี ก็น่าจะพอทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่าสถานะของลิงเหล่านี้ในสายตาของคนเมือง คืออะไร

[3] แน่นอนว่าเป็นเรื่องยากที่มนุษย์จะสามารถปฏิบัติได้ หากมองแบบสังคมสมัยใหม่ การอยู่ร่วมกันเช่นนี้ อาจใช้ได้กับสัตว์บางสายพันธุ์ เพราะเป็นไปได้ยากที่มนุษย์จะสามารถอยู่ร่วมกับสัตว์เช่นหนูท่อ อย่างไรก็ตาม ไม่ควรลืมว่าหนูท่อเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของสัตว์ทดลองทางวิทยาศาสตร์ของมนุษย์เช่นกัน ทั้งนี้ ไม่ได้หมายความว่าให้มนุษย์หันมารักหนูท่อ หากแต่ลักษณะทางกายภาพและการดำรงชีวิตของหนูท่อ จะทำให้มนุษย์สามารถเรียนรู้ที่จะมีวิธีปฏิบัติในการรักษาระยะห่าง

บรรณานุกรม

พนา กันธา. (2567). รูพรุนของเส้นขอบ: เงื่อนไขทางจริยศาสตร์ระหว่างสัตว์กับมนุษย์. ใน เก่งกิจ กิติเรียงลาภ และ พนา กันธา, *โลกหลากสายพันธุ์ ผัสสะ จริยศาสตร์ และการอยู่ร่วมกัน*. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

ภาคิน นิมมานนรวงศ์. (2561). ดอนนา ฮาราเวย์: วัฒนธรรมชาติกับคำถามว่าด้วยความเป็นมนุษย์. ใน วิศรุต พึ่งสุนทร, *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการปริทรรศน์นักทฤษฎีมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ร่วมสมัย.* สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

Govindrajan, R. (2018). *Animal Intimacies: Interspecies Relatedness in India's Central Himalayas.* The University of Chicago Press.

Haraway, D. (2016). *Staying with The Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Duke University Press.

Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill*. Routledge.

Said, E. (1979). *Orientalism.* Vintage Books.

บทปริทัศน์หนังสือ

(Book Review)

Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World

References

Escobar, A. (1995). Encountering development: The making and unmaking of the Third World. Princeton University Press.

โดย

วสันต์ ปวนปันวงศ์

คณะสังคมศาสตร์และการพัฒนาท้องถิ่น

มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม

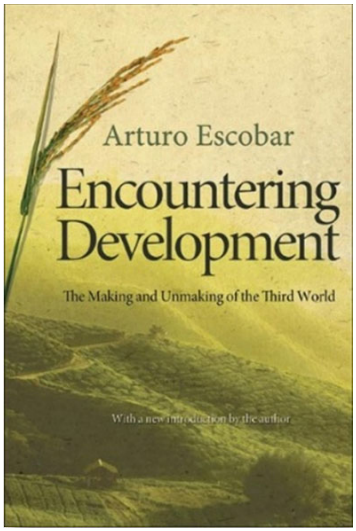

บทนำ

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง กรอบความคิดว่าด้วย *“การพัฒนา” (Concept of Development)* ได้ก้าวขึ้นเป็นระบอบความรู้และกระบวนทัศน์หลักที่กำหนดจินตนาการของรัฐสมัยใหม่ สถาบันระหว่างประเทศ และองค์ความรู้ด้านสังคมศาสตร์แขนงต่าง ๆ จนยากจะปฏิเสธอิทธิพลของมันต่อการจัดระเบียบโลกสมัยใหม่ กระบวนการนี้มิได้เป็นเพียงการแสวงหาวิธีการยกระดับเศรษฐกิจหรือขจัดความยากจน แต่ได้กลายเป็น

กลไกในการนิยาม *"ความเป็นสมัยใหม่" (Modernity)* การจัดประเภทประเทศและประชากร ตลอดจนการกำหนดวิถีทางรอดของมนุษยชาติภายใต้บรรทัดฐานเชิงการพัฒนาแบบตะวันตกอย่างเข้มข้น ภายใต้บริบทเช่นนี้ ผู้อ่านเห็นว่าการกลับมาพิจารณาโครงสร้างทางวาทกรรมของแนวคิดการพัฒนาและผลกระทบเชิงอำนาจที่ก่อรูปขึ้นนี้จึงมิใช่เพียงความจำเป็นทางวิชาการแต่หากเป็นการขยายขอบปัญญาความรู้ในเชิงการวิพากษ์ความรู้ที่ครอบงำการมองโลกของสังคมในปัจจุบัน

หนังสือ *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World (1995) ของ Arturo Escobar*[1] *(การเผชิญหน้ากับการพัฒนา: ว่าด้วยการก่อรูปและรื้อสร้าง "โลกที่สาม" ความหมายภาษาไทยโดยผู้อ่าน)* นับเป็นหนึ่งในงานศึกษาที่ทรงอิทธิพลที่สุดในการคลี่คลายและท้าทายระบอบความรู้ว่าด้วยการพัฒนา ผู้อ่านเห็นว่างานชิ้นนี้ไม่เพียงมีคุณูปการในการเสนอกรอบการวิเคราะห์ใหม่ที่มอง *"การพัฒนา"* ในฐานะวาทกรรม (discourse) และเทคโนโลยีทางอำนาจ (technology of power) แต่หากยังทำให้เข้าใจถึงกลไกที่ทำให้เกิด *"โลกที่สาม" (Third World)* ที่ถูกประกอบสร้างขึ้นในฐานะพื้นที่ของปัญหา ผู้ด้อยพัฒนา (underdeveloped) และผู้ต้องการความช่วยเหลือจากตะวันตก ทั้งหมดนี้ คือ ผลผลิตของกระบวนการสร้างความจริง (truth production) ที่ผสานระหว่างภาษา ความรู้และสถาบันระหว่างประเทศ ซึ่ง Escobar อธิบายอย่างเป็นระบบภายใต้อิทธิพลของแนวคิดหลังโครงสร้างนิยม (Post-structuralism) โดยเฉพาะงานของ Michel Foucault และ Edward Said

จากมุมมองของผู้อ่าน การวิเคราะห์ของ Escobar ทำให้เห็นว่า การพัฒนาในฐานะวาทกรรมได้กำหนดระบอบการรับรู้ต่อ *"ความยากจน" (poverty) "ความล้าหลัง" (underdevelopment)* และ *"ความเจริญ" (development)* จนกลายเป็นธรรมชาติของความรู้ที่เข้าใจกันโดยไม่ตั้งคำถาม ทั้งที่แท้จริงแล้วล้วนเป็นผลจากการตีความและอำนาจของผู้เชี่ยวชาญและสถาบันระดับโลก

การพัฒนาในลักษณะนี้ไม่ได้เป็นเพียงกรอบความคิด แต่เป็นโครงสร้างที่จัดวางความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐ ทุน ผู้เชี่ยวชาญ และประชากร โดยเฉพาะประชากรในภูมิภาคที่ถูกทำให้เป็น “ผู้รับการพัฒนา” มากกว่าผู้กำหนดความหมายของการพัฒนาในแบบของตนเอง

ด้วยเหตุนี้ การปริทัศน์หนังสือเล่มนี้ของผู้อ่านจึงมิใช่เพียงการทบทวนสารัตถะของงานชิ้นนี้ หากเป็นการตั้งใจพิจารณากระบวนทัศน์พื้นฐาน วิธีการประกอบสร้างข้อเท็จจริง และกลไกทางอำนาจที่ Escobar ใช้ในการวิเคราะห์ตลอดจนการประเมินว่าข้อเสนอของเขามีความหมายอย่างไรต่อการศึกษาการพัฒนาในยุคหลังอาณานิคม การวิจารณ์วาทกรรมสมัยใหม่ และการทำความเข้าใจโครงสร้างเชิงอำนาจที่ยังคงดำรงอยู่ในภูมิภาคโลกใต้และภูมิภาคอื่นๆ บทเกริ่นนำนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นสู่การวิเคราะห์ต่อหนังสือเล่มนี้ ซึ่งมีเนื้อหาที่ท้าทายความเข้าใจรากฐานของแนวคิดการพัฒนา และเปิดพื้นที่ให้คิดถึงความเป็นไปได้ทางสังคมการเมืองนอกกรอบพัฒนาแบบกระแสหลักที่ครอบงำโลกสมัยใหม่

วัตถุประสงค์บทวิจารณ์หนังสือ

การปริทัศน์หนังสือเล่มนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจและศึกษาการวิพากษ์องค์ความรู้สำคัญที่ Arturo Escobar ที่นำเสนอในหนังสือเล่มนี้ซึ่งถือเป็นหนึ่งในงานที่สำคัญของกระแสวิพากษ์การพัฒนา (critical development studies) และแนวคิดหลังการพัฒนา (post-development)

สาระสำคัญของหนังสือ

บทที่ 1 Introduction: Development and the Anthropology of Modernity บทแรกทำหน้าที่เสมือนการเปิดม่านสู่หนึ่งในปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ทรงอิทธิพลที่สุดของศตวรรษที่ 20 นั่นคือ การถือกำเนิดของ *“การพัฒนา”* ในฐานะทั้งกรอบความรู้และระบอบอำนาจที่หล่อหลอม

วิธีที่โลกถูกเข้าใจและถูกจัดระเบียบใหม่อย่างเป็นสมัยใหม่ Escobar เริ่มต้นด้วยการย้อนกลับไปยังจุดเปลี่ยนสำคัญในปี ค.ศ. 1949 เมื่อ Harry Truman ประกาศ *"Point Four Program"* ถ้อยแถลงที่ดูเผินๆ คล้ายคำมั่นเชิงศีลธรรมและนโยบายเศรษฐกิจตามแบบฉบับของการทูตสหรัฐฯ หากแต่แท้จริงแล้วเป็นช่วงเวลาแห่งการ *"สร้างความจริงชุดใหม่"* ให้แก่โลกหลังสงครามโลกครั้งที่สอง คำประกาศซึ่งตั้งใจจะมอบ *"ความช่วยเหลือทางเทคนิคและทางวิทยาการ"* แก่ประชาชนที่ถูกนิยามว่า *"ยากจนและล้าหลัง"* ได้ทำหน้าที่มากกว่าการกำหนดวาระแห่งรัฐ การปฏิบัติการนี้ได้กำหนดพรมแดนทางความรู้ระหว่าง *"ผู้ให้"* และ *"ผู้รับ"* ระหว่างโลกที่มั่งคั่งและโลกที่ถูกนิยามว่า *"ด้อยพัฒนา"* และระหว่างผู้ที่มีสิทธิในการอธิบายโลกกับผู้ที่ถูกทำให้เป็นเพียง *"วัตถุ"* ของการอธิบาย

ในสายตาของ Escobar Truman ไม่ได้เพียงตั้งชื่อปัญหา หากได้ประกาศการเปิดพื้นที่ของความจริงชุดใหม่ (a new space of truth) ซึ่งกำหนดให้ประชากรจำนวนมหาศาลในเอเชีย แอฟริกา ละตินอเมริกา ถูกจัดวางไว้ในฐานะ *"ผู้ขาด"* ที่ต้องได้รับการช่วยเหลือ ปรับปรุง และพัฒนา โลกจึงถูกแบ่งออกเป็นสองฟากอย่างรอบด้าน อันได้แก่ ผู้ให้ (donors) กับผู้รับ (recipients) ผู้เชี่ยวชาญ (experts) กับผู้ถูกให้ความรู้ (targets) และโลกสมัยใหม่กับโลกที่ถูกสร้างให้เป็นด้อยพัฒนา นี่คือจุดที่ Escobar เสนออย่างหนักแน่นว่า การพัฒนาไม่ใช่เพียงนโยบายหรือโครงการทางเศรษฐกิจ หากเป็น *"ระบอบวาทกรรม" (discursive regime)* ในความหมายแบบ Michel Foucault เป็นโครงสร้างของอำนาจและความรู้ที่กำหนดว่าอะไรสามารถถูกพูดถึงได้ อะไรถูกมองว่าเป็นปัญหา และใครมีอำนาจในการนิยามความจริงเหล่านั้น ภายใต้วาทกรรมนี้ *"ผู้คน"* ไม่ได้ถูกช่วยเหลือเพียงในเชิงวัตถุ แต่ถูกจัดวางในหมวดหมู่ วัดค่า ถูกนิยาม และถูกให้ตัวตนใหม่ผ่านภาษาเอกสารทางเทคนิค การสำรวจเชิงสถิติ และแบบจำลองทางเศรษฐศาสตร์

Escobar ชี้ให้เห็นว่า เมื่อระบอบอำนาจและความรู้นี้ถูกสร้างขึ้น มันเริ่มทำงานทันทีผ่านเครือข่ายของสถาบันระหว่างประเทศ แผนพัฒนาแห่งชาติ รายงานของผู้เชี่ยวชาญ และวิธีการจัดระเบียบพื้นที่และประชากรที่ดูเหมือนเป็นกลางทางเทคนิค วิถีการพัฒนาจึงเป็นทั้งกระบวนการสร้างความจริงและกระบวนการกำกับชีวิตผู้คน (governmentality) ไปพร้อมกัน ดังนั้น เพื่อเข้าใจการพัฒนาในเชิงลึก Escobar เสนอให้ศึกษาตะวันตกเช่นเดียวกับประเด็นอื่นๆในกรอบคิดของนักมานุษยวิทยา (Anthropologist the West) เพื่อที่จะรื้อถอนความเป็นศูนย์กลางของตะวันตกในฐานะแหล่งความรู้และมิใช่ต้นแบบสากลของมนุษยชาติ วิธีคิดนี้จะทำมองเห็นว่าคำว่า *“ความเจริญ” “ความก้าวหน้า”* หรือ *“ความล้าหลัง”* ล้วนถูกผลิตขึ้นภายใต้ชุดสมมติฐานทางวัฒนธรรมที่เฉพาะเจาะจงของสังคมตะวันตกยุคหลังสงคราม มิใช่ความจริงแบบที่เป็นกลางและไร้อุดมการณ์

ความสำคัญของบทนี้จึงอยู่ที่การพลิกกลับวิธีการมองการพัฒนาอย่างสิ้นเชิงจากสิ่งที่ดูเป็นศาสตร์แห่งการปรับปรุงคุณภาพชีวิต กลายเป็นโครงสร้างอำนาจและความรู้ที่สร้างหมวดหมู่ของผู้คน ผลิตลำดับชั้นของสังคมโลก และสถาปนา *“อำนาจของผู้เชี่ยวชาญ”* ต่อชุมชนและประเทศต่าง ๆ บทนี้ไม่เพียงเป็นการปูพื้นเชิงทฤษฎีให้แก่เนื้อหาต่อไปของหนังสือ แต่ยังทำให้เห็นพลังทางอธิบายของกรอบคิดหลังการพัฒนา (post- development) ว่ามิได้เป็นเพียงการตั้งคำถามเชิงนโยบาย แต่เป็นการวิพากษ์ความทันสมัยและการพัฒนาในฐานะ *“ระบอบความรู้ของโลกสมัยใหม่”*

บทที่ 2 The Problematization of Poverty: The Tale of Three Worlds and Development บทนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นหนึ่งในส่วนที่ทรงพลังที่สุดของหนังสือ เนื่องจาก Escobar ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า *“ความยากจน”* ซึ่งมักถูกเข้าใจในฐานะข้อเท็จจริงสากลของสังคมมนุษย์หาได้เป็นสภาวะตามธรรมชาติไม่ หากแต่เป็น *“ผลผลิตของวาทกรรม”* ที่ถูกประกอบสร้างขึ้นผ่านกระบวนการทางสถาบัน ความรู้ และภาษา คล้ายกับ

ที่ Michel Foucault วิเคราะห์ให้เห็นว่า ปัญหาทางการแพทย์หรือ *"ความผิดปกติ"* ทางเพศมิได้มีสถานะเป็นความจริงอันคงที่ หากถูกทำให้เป็นปัญหา (problematized) และถูกกำหนดความหมายภายใต้เงื่อนไขทางอำนาจและความรู้ในแต่ละยุคสมัย

ก่อนการผงาดขึ้นของยุคพัฒนานิยม ความยากจนมิได้ถูกทำให้เป็นหมวดหมู่ทางเทคนิคอย่างที่เห็นในปัจจุบัน หากปรากฏอยู่ในหลากหลายความหมายและคำอธิบายที่สัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์ ศาสนา ระบบชนชั้น และวัฒนธรรมในแต่ละสังคม ความยากจนอาจสัมพันธ์กับบาปบุญคุณค่าทางศีลธรรม หรือความไม่เสมอภาคเชิงโครงสร้างภายใต้ระบอบอาณานิคมและศักดินา ทว่าหลังสงครามโลกครั้งที่สอง โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 1950–1960 ความยากจนถูก *"สร้างความหมายใหม่"* ให้กลายเป็นสิ่งที่สามารถวัด ตรวจนับ และเปรียบเทียบได้ในเชิงปริมาณ ผ่านตัวชี้วัดอย่างผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติ (GDP) รายได้ต่อหัว หรือ *"เส้นแบ่งความยากจน"* ที่กำหนดเกณฑ์ว่าผู้ใดจัดอยู่ในสถานะ *"คนจน"* ผลของการทำให้ความยากจนเป็นสิ่งที่วัดได้เช่นนี้ คือการลดทอนประสบการณ์และความเป็นมนุษย์ให้เหลือเพียงตัวเลข แผนภูมิ และดัชนีทางเศรษฐกิจ การที่บุคคลหรือชุมชนหนึ่งถูกจัดให้เป็น *"คนจน"* จึงไม่ได้ถูกอธิบายผ่านสายธารของประวัติศาสตร์อาณานิคม โครงสร้างความเหลื่อมล้ำ หรือความรุนแรงเชิงสถาบัน หากกลับถูกทำให้กลายเป็น *"ปัญหาทางเทคนิค"* ที่เชื่อได้ว่าจะแก้ไขได้ด้วยสูตรทางนโยบายและเทคโนโลยีสมัยใหม่

Escobar เน้นย้ำว่ากระบวนการนี้มิใช่เหตุบังเอิญ หากเกิดขึ้นคู่ขนานกับการประกอบสร้าง *"ภูมิศาสตร์ทางการเมืองแบบใหม่ของโลก"* ที่แบ่งออกเป็นโลกที่หนึ่ง (First World) โลกที่สอง (Second World) และโลกที่สาม (Third World) การจัดจำแนกดังกล่าวไม่ได้สะท้อนภูมิรัฐศาสตร์ตามธรรมชาติ หากทำหน้าที่ผลิต *"โลกที่สาม"* ขึ้นมาในฐานะหมวดหมู่ทางการเมืองและวาทกรรม ซึ่งกำหนดให้บางภูมิภาคของโลกกลายเป็น *"พื้นที่ปัญหา"* หรือ

"วัตถุของการแทรกแซง" (objects of intervention) ของรัฐอุตสาหกรรมและสถาบันระหว่างประเทศ การวิเคราะห์ของ Escobar เกี่ยวกับตัวแทนของธนาคารโลกที่เดินทางไปยังโคลอมเบียในปี 1949 เป็นตัวอย่างที่ช่วยทำให้ภาพนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น รายงานของตัวแทนของธนาคารโลกดังกล่าวมิได้เป็นเพียงเอกสารเชิงเทคนิคธรรมดา หากทำหน้าที่ *"เขียนใหม่"* ให้โคลอมเบียทั้งประเทศกลายเป็น *"โครงการพัฒนา"* ขนาดมหึมา ทั้งโครงสร้างพื้นฐานที่ต้องได้รับการเร่งรัด เกษตรกรรมที่ต้องปรับปรุง ประชากรที่ต้องถูกจัดการอย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนการศึกษาและสาธารณสุขที่ต้องถูกยกระดับ ประเทศทั้งประเทศจึงถูกทำให้เป็นผลรวมของตัวชี้วัดและดัชนี และถูกวางอยู่ในฐานะ *"สนามปฏิบัติการ"* ที่เปิดให้ผู้เชี่ยวชาญจากภายนอกเข้ามาออกแบบ กำกับ และประเมินผล

ในบทที่ 2 นี้ Escobar จึงไม่ได้เพียงวิพากษ์เทคนิคการวัดความยากจนในฐานะข้อจำกัดทางวิธีวิทยาเท่านั้น หากแต่ *"รื้อ"* กระบวนการทั้งชุดที่ทำให้ความยากจนกลายเป็นหมวดหมู่ที่รัฐและสถาบันระหว่างประเทศสามารถจัดการได้อย่างชอบธรรม เมื่อความยากจนถูกนิยามในฐานะ "ความขาดแคลน" ที่ต้องได้รับการเติมเต็มผ่านโครงการและทรัพยากรจากภายนอก เสียงประสบการณ์ของผู้มีชีวิตอยู่ในสภาวะนั้นรวมถึงความจริงเชิงประวัติศาสตร์และโครงสร้างอำนาจที่ก่อรูปความยากจน กลับถูกทำให้เงียบหายหรือถูกลดทอนให้เหลือเพียงข้อมูลเชิงสถิติ กล่าวได้ว่า ในสายตาของ Escobar ความยากจนในยุคพัฒนานิยมมิได้เป็นเพียงสภาวะของการไม่มี หากเป็นผลผลิตของระบอบวาทกรรมที่ทำให้บางส่วนของโลกถูกมองว่า *"ด้อย"* และปราศจากศักยภาพในการกำหนดอนาคตของตนเอง จนต้องรอการเข้ามา "แก้ไข" จากผู้เชี่ยวชาญและสถาบันสากลที่สถาปนาตนเองในฐานะเจ้าของความรู้และคำตอบที่แท้จริงเกี่ยวกับการพัฒนา

บทที่ 3 Economics and the Space of Development: Tales of Growth and Capital เมื่อ *"ความยากจน"* ถูกสร้างให้เป็นปัญหาสมัยใหม่

ตามที่กล่าวในบทก่อนหน้า สิ่งที่ตามมาคือการก่อรูปของ *“พื้นที่ทางปัญญา”* ใหม่ที่เรียกว่า *“การพัฒนา”* ในบทนี้ Escobar หันไปพิจารณาบทบาทของ *“เศรษฐศาสตร์การพัฒนา”* ซึ่งได้กลายเป็นภาษากลาง (lingua franca) ในการกำหนดความหมายของการพัฒนา และในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่เป็นกลไกทางความรู้ที่ทรงพลังในการสร้างกรอบความจริงเกี่ยวกับโลกหลังสงครามโลกครั้งที่สอง

เศรษฐศาสตร์การพัฒนา ถือกำเนิดขึ้นจากการผสานระหว่างฐานคิดการเติบโตแบบตะวันตก เช่น *“ลำดับขั้นการพัฒนาเศรษฐกิจ 5 ขั้นตอน”* ของ Rostow และ แบบแผนการวางแผนเชิงเทคนิค ที่เน้นความมีเหตุผลเชิงปริมาณ ภายใต้ชุดความรู้ใหม่นี้ โลกถูกลดทอนให้กลายเป็นหมวดหมู่ที่สามารถวัดและจัดลำดับได้ เช่น การเปลี่ยนผ่านจาก *“เกษตรกรรมสู่สังคมอุตสาหกรรม”* จาก *“แรงงานดั้งเดิมสู่เทคโนโลยีสมัยใหม่”* หรือระหว่าง *“ประเทศพัฒนาแล้ว”* กับ *“ประเทศกำลังพัฒนา”* ตัวแบบเหล่านี้ถูกเสนอเสมือนว่าเป็น เส้นทางสากลของมนุษย์ทุกสังคมโดยกำหนดให้ประวัติศาสตร์การพัฒนาของตะวันตกกลายเป็นมาตรฐานกลาง ซึ่งประเทศอื่น ๆ ต้องเดินตามโดยปริยาย ผลลัพธ์สำคัญของกระบวนการนี้ คือ การปรากฏตัวของกลุ่มคนที่ Escobar เรียกว่า *“ผู้เชี่ยวชาญด้านการพัฒนา”* เช่น นักเศรษฐศาสตร์ นักวางแผน เจ้าหน้าที่ธนาคารโลก และผู้บริหารโครงการระดับนานาชาติจากองค์กรต่าง ๆ กลุ่มผู้เชี่ยวชาญนี้มิใช่เพียงผู้สังเกตการณ์ หากแต่เป็น *“ผู้ผลิตความจริง”* (*producers of truth)* ที่มีบทบาทสำคัญในการกำหนดว่าอะไรคือ *“การเติบโต”* อะไรคือ *“ความล้าหลัง”* และสิ่งใดคือ *“ทางแก้ที่ถูกต้อง”* ภายใต้ตรรกะของการพัฒนานิยม

Escobar ใช้กรอบคิดของ Foucault เพื่ออธิบายว่าเศรษฐศาสตร์การพัฒนาเป็นรูปแบบหนึ่งของการปกครองชีวญาณ (governmentality) ซึ่งรัฐและสถาบันระหว่างประเทศใช้อำนาจผ่าน ข้อมูลเชิงสถิติ แผนพัฒนา ระบบราชการ และชุดความรู้ทางเทคนิค เพื่อจัดการประชากรในระดับมหภาค

และจุลภาคควบคู่กันไป กล่าวอีกนัยหนึ่งการพัฒนาในความหมายนี้ คือ การปกครองผ่านการทำให้สังคม *“มองเห็นได้”* และ *“จัดระเบียบได้”* ในกรอบที่ผู้เชี่ยวชาญเป็นผู้กำหนด

ดังนั้น บทที่ 3 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเศรษฐศาสตร์การพัฒนาไม่ได้มีสถานะเป็นวิทยาศาสตร์ที่เป็นสามัญการ หากเป็นวาทกรรมที่มีพลังทางการเมืองอย่างยิ่ง เพราะมันสร้าง *“พื้นที่แห่งการพัฒนา”* พื้นที่ที่ผู้กำหนดนโยบายระดับโลกและรัฐชาติสามารถตัดสิน ควบคุม และแทรกแซงชะตาของผู้คนจำนวนมากภายใต้ชื่อของการพัฒนา ความช่วยเหลือ และเหตุผลเชิงเทคนิค

เศรษฐศาสตร์การพัฒนาในสายตาของ Escobar จึงเป็นทั้ง “ภาษาแห่งความรู้” และ “เครื่องมือแห่งอำนาจ” ที่ทำให้การพัฒนาไม่ใช่เพียงการปรับปรุงเศรษฐกิจ แต่เป็นกระบวนการสร้างความจริงทางสังคมที่มีผลผูกพันกับชีวิตของผู้คนนับล้านในโลกยุคใหม่

บทที่ 4 The Dispersion of Power: Tales of Food and Hunger (อำนาจที่กระจายตัว: เรื่องเล่าของอาหารและความหิวโหย) ในบทนี้ Escobar ขยายการวิเคราะห์จากระดับโครงสร้างเชิงวาทกรรมไปสู่ระดับปฏิบัติการที่ลงลึกในชีวิตประจำวัน โดยอาศัยกรณีศึกษาเรื่องอาหารและความหิวโหยในโคลอมเบีย ซึ่ง Escobar มีประสบการณ์ภาคสนามโดยตรง บทนี้จึงเป็นพื้นที่ที่ทฤษฎีและประสบการณ์เชิงปรากฏการณ์วิทยามาบรรจบกันอย่างแนบแน่น เปิดเผยให้เห็นว่า *“อำนาจ”* ของการพัฒนานิยมมิได้ดำรงอยู่เพียงในระดับนโยบายหรือสถาบัน แต่แทรกซึมเข้าสู่กระบวนการเล็ก ๆ ที่ดูเป็นกลางและเป็นเทคนิคในทุกมิติของชีวิตประชาชน โครงการด้านอาหารและโภชนาการในโคลอมเบียแม้จะถูกนำเสนอด้วยภาษาของความหวังดีและวัตถุประสงค์เพื่อแก้ไขปัญหาความหิวโหย กลับสร้าง *“โครงสร้างข้อมูล”* ขนาดใหญ่ที่นิยามประชากรท้องถิ่นด้วยหมวดหมู่ใหม่ เช่น ชุมชนที่ *“เสี่ยงต่อภาวะขาดสารอาหาร”* เด็กที่ *“อยู่ในเกณฑ์วิกฤต”* หรือพื้นที่ที่ *“ต้องการการช่วยเหลือ*เร่งด่วน” หมวดหมู่

เหล่านี้ เมื่อได้รับการแปลงให้เป็นแผนที่ ตัวชี้วัด ตารางรายงาน และโปรแกรมฝึกอบรมของเจ้าหน้าที่ ก็กลายเป็นกรอบอ้างอิงหลักที่รัฐและสถาบันพัฒนาระหว่างประเทศใช้ในการ *"มองเห็น"* ชุมชนต่าง ๆ

Escobar ชี้ให้เห็นว่า *"การทำให้มองเห็นเช่นนี้"* มิได้เป็นเพียงการเก็บข้อมูลเพื่อแก้ปัญหา หากเป็นกระบวนการที่กำหนดว่าอะไรคือปัญหา ใครคือผู้มีสิทธิบอกเล่า และวิธีใดคือแนวทางที่ *"ถูกต้อง"* ในการจัดการชีวิตประชาชน Escobar ใช้แนวคิดของ Foucault มาทำความเข้าใจปรากฏการณ์นี้ในฐานะรูปแบบหนึ่งของ *"อำนาจแบบกระจัดกระจาย" (diffuse power)* หรือ *"อำนาจการปกครองชีวญาณ" (governmentality)* อำนาจเช่นนี้ไม่ได้กดทับประชาชนจากบนลงล่างอย่างโจ่งแจ้ง แต่ทำงานผ่านเครื่องมือที่ดูเป็นกลาง ได้แก่ 1) ระบบเก็บข้อมูลเชิงเทคนิคที่กำหนดนิยามของสิ่งที่เรียกว่า *"ความหิวโหย"* 2) แบบฟอร์มที่ทำให้ชีวิตมนุษย์ถูกแปลงเป็นตัวเลขที่ประมวลผลได้ 3) เป้าหมายของโครงการที่กำหนดล่วงหน้าว่าผลลัพธ์ที่ดีควรเป็นอย่างไร 4) แบบจำลองของผู้เชี่ยวชาญที่อ้างสถานะความเป็นสากล และ 5) การจัดหมวดหมู่ทางเทคนิคที่ลดทอนความซับซ้อนของความเป็นมนุษย์ให้เหลือเพียงดัชนีความเสี่ยง ด้วยเหตุนี้ แม้โครงการจำนวนมากจะ *"ล้มเหลวทางเทคนิค"* เช่น อัตราความหิวโหยไม่ได้ลดลงเท่าที่คาดหวัง หรือการขาดสารอาหารยังคงดำรงอยู่ แต่โครงการเหล่านั้นกลับ *"ประสบความสำเร็จในเชิงการเมืองและการปกครอง"* ความสำเร็จเช่นนี้คือสิ่งที่ Escobar เรียกว่า *"การขยายตัวของอำนาจพัฒนานิยม"* ซึ่งทำให้รัฐและองค์กรระหว่างประเทศยิ่งมีศักยภาพในการบริหารจัดการชีวิตผู้คน ตั้งแต่การนิยามปัญหาไปจนถึงการชี้นำพฤติกรรมของผู้รับนโยบาย

ในความหมายนี้ *"ความล้มเหลว"* ของโครงการพัฒนาไม่ได้เป็นความล้มเหลวของระบอบพัฒนา หากเป็นส่วนหนึ่งของกลไกที่ทำให้อำนาจของรัฐและสถาบันพัฒนาเข้มแข็งขึ้น นี่คือ *"ด้านมืด"* ของการพัฒนาที่ Escobar ชี้ให้เห็นด้านที่ไม่ใช่เรื่องเจตนาดีหรือผลผลิตของยุทธศาสตร์ทางเศรษฐกิจ

หากเป็นผลสืบเนื่องจากโครงสร้างการปกครองที่พยายามจัดระเบียบชีวิตมนุษย์ผ่านวาทกรรม ความรู้ และเทคโนโลยีทางนโยบาย

บทที่ 5 Power and Visibility: Tales of Peasants, Women, and the Environment บทนี้ Escobar เปิดพื้นที่วิเคราะห์การทำงานของวาทกรรมการพัฒนาในสามประเด็นสำคัญ คือ ชาวนา ผู้หญิง และสิ่งแวดล้อม ซึ่งปรากฏเป็น *"วัตถุแห่งการมองเห็น"* ภายใต้กรอบคิดการพัฒนาแบบสมัยใหม่ Escobar ชี้ชัดว่า *"ความมองเห็น" (visibility)* ในบริบทของวาทกรรมการพัฒนา ไม่ได้มีความหมายเชิงการยอมรับหรือการให้คุณค่า หากแต่เป็นกระบวนการดึงกลุ่มสังคมเหล่านี้เข้าสู่ชุดแบบแผนของการจัดการ (management) ที่รัฐ สถาบันระหว่างประเทศ และผู้เชี่ยวชาญทางเทคนิคเป็นผู้กำกับทิศทาง การทำให้มองเห็นจึงเท่ากับการทำให้ *"จัดการได้"* (legible and governable) มากกว่าการทำให้เป็นผู้มีเสียงหรือมีอำนาจต่อรอง

ภายใต้กรอบคิดดังกล่าว ชาวนาในโลกที่สามถูกนิยามใหม่ผ่านภาษาของความล้าหลังและการไร้ประสิทธิภาพ ชาวนากลายเป็นกลุ่มที่ *"ต้องได้รับการปรับปรุง"* เพื่อให้เข้ากับระบบตลาดแบบสมัยใหม่ และต้องถูกทำให้สอดคล้องกับเป้าหมายทางเศรษฐกิจที่ผู้เชี่ยวชาญเป็นผู้กำหนด ระบบโครงการพัฒนาในชนบทจึงมักเริ่มต้นด้วยการจัดหมวดหมู่ชาวนาตามแบบฟอร์มและตัวชี้วัดต่าง ๆ ระดับรายได้ ความสามารถในการผลิต ประสิทธิภาพการใช้ทรัพยากร ก่อนที่จะออกแบบกิจกรรมหรือแทรกแซงทางเทคนิค การจัดทำแบบฟอร์มเหล่านี้ไม่ได้เป็นการบันทึกข้อเท็จจริงที่เป็นกลาง แต่เป็นกระบวนการผลิต *"ความจริง"* ชุดหนึ่งที่ทำให้ชาวนากลายเป็นเพียงองค์ประกอบของระบบการพัฒนาที่รัฐสามารถควบคุมได้

ในทำนองเดียวกัน ผู้หญิงในโลกที่สามถูกผนวกเข้าสู่วงจรของการพัฒนาผ่านกรอบแนวคิด Women in Development (WID) ซึ่งแม้จะใช้ถ้อยคำว่าด้วย *"การเสริมพลัง"* และ *"บทบาทสตรี"* แต่ Escobar แสดงให้เห็นว่าภายใต้ภาษาที่ดูมีความก้าวหน้านั้น ยังคงดำรงอยู่ซึ่งตรรกะแบบพัฒนานิยมที่มองผู้หญิง

เป็น *"ทรัพยากรทางเศรษฐกิจ"* มากกว่าจะยอมรับความซับซ้อนในเชิงสังคม วัฒนธรรม การเมือง และอัตลักษณ์ผู้หญิงถูกทำให้เป็น *"กลุ่มเป้าหมาย"* ของโครงการ ไม่ใช่ *"ตัวแบบของความรู้"* ที่มีความสามารถในการนิยามปัญหาและแนวทางแก้ไขด้วยตัวเอง กลไกของโครงการ WID จึงมักไม่แตะต้องโครงสร้างความไม่เท่าเทียมที่เป็นรากลึก เช่น บทบาททางเพศเชิงสถาบัน หรือพลวัตอำนาจในครัวเรือนและชุมชน แต่กลับเปลี่ยนผู้หญิงให้เป็นแรงงานที่มีประสิทธิภาพหรือผู้ประกอบการรายย่อยเพื่อให้สอดคล้องกับตรรกะตลาดเสรี

มิติด้านสิ่งแวดล้อมก็ไม่แตกต่างกัน สิ่งแวดล้อมภายใต้วาทกรรมพัฒนาโดยเฉพาะนับจากทศวรรษ 1980 เป็นต้นมา ถูกตีความเป็น *"ทรัพยากรธรรมชาติ"* ที่ต้องบริหารจัดการให้มีประสิทธิภาพ โครงการอนุรักษ์และการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งดูเหมือนจะเป็นความก้าวหน้าในเชิงแนวคิด มักถูกกำกับโดยผู้เชี่ยวชาญจากสถาบันระหว่างประเทศ รัฐ และ NGO ขนาดใหญ่ ซึ่งมีอำนาจในการกำหนดพื้นที่อนุรักษ์ ความหมายของ *"ความยั่งยืน"* และบทบาทของชุมชนในพื้นที่ ชุมชนท้องถิ่นซึ่งมีความรู้เกี่ยวกับวิถีการจัดการทรัพยากรแบบดั้งเดิม กลับถูกลดบทบาทลงเหลือเพียง *"ผู้มีส่วนร่วม"* ที่ต้องเรียนรู้จากแนวปฏิบัติแบบตะวันตกมากกว่าจะเป็นผู้ร่วมออกแบบแนวคิดหรือวิธีบริหารทรัพยากร

Escobar จึงโต้แย้งว่าการพัฒนาที่ดูเหมือนจะมี *"ภาษาก้าวหน้า"* ในการพูดถึงผู้หญิง ชาวนา หรือสิ่งแวดล้อมนั้น แท้จริงแล้วทำงานภายใต้กรอบคิดเดิมของพัฒนานิยม (developmentalism) ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ตลาด รัฐ และสถาบันสากล ภาษาของการมีส่วนร่วม การยั่งยืน หรือการเสริมพลัง แม้จะดูทันสมัย แต่ส่วนใหญ่ทำให้กลุ่มทางสังคมเหล่านี้กลายเป็น *"เป้าหมายที่ต้องบริหารจัดการ"* แทนที่จะเป็น *"ผู้กำหนดความหมายของการพัฒนา"* ในท้ายที่สุด ภูมิภาคจำนวนมากทั่วโลกจึงถูกทำให้เป็น *"พื้นที่ปัญหา"* พื้นที่ที่ถูกมองว่ามีข้อบกพร่อง ต้องการเทคนิคการจัดการ และต้องถูกดัดแปลงให้เข้ากับโมเดลพัฒนาที่กำหนดจากภายนอก มากกว่าพื้นที่ที่มีความรู้ดั้งเดิมและท้องถิ่นที่ควรได้รับการรับฟังอย่างจริงจัง ด้วยการวิเคราะห์นี้ Escobar

แสดงให้เห็นในเชิงลึกว่า วาทกรรมการพัฒนาไม่ได้เป็นเพียงกรอบความคิดที่ใช้เพื่อแก้ปัญหาในเชิงเศรษฐกิจและสังคม แต่เป็นระบอบอำนาจที่สร้าง *"วิธีมองโลก"* แบบเฉพาะขึ้นมาวิธีการที่ทำให้กลุ่มต่าง ๆ ถูกมองในลักษณะที่เอื้อต่อการจัดการ และปิดกั้นความเป็นไปได้ทางสังคมและการเมืองที่อาจเกิดจากเสียงของพวกเขาเอง

บทที่ 6 Conclusion: Imagining a Post development Era บทสุดท้ายของหนังสือเล่มนี้ทำหน้าที่คล้าย *"การเปิดพื้นที่ทางความคิด"* ให้ผู้อ่านได้ข้ามพ้นกรอบความหมายและสมมุติฐานที่ครอบงำความเข้าใจเกี่ยวกับการพัฒนามาโดยตลอดครึ่งศตวรรษ Escobar ไม่เพียงมุ่งวิพากษ์วาทกรรมการพัฒนาในฐานะระบอบความรู้และอำนาจเท่านั้น หากยังชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นในการถอดถอนตัวเองออกจากกรอบความคิดดังกล่าว กรอบคิดที่ทำให้ *"การพัฒนา"* กลายเป็นเส้นทางเดียวที่ถูกประกาศว่าเป็นไปได้สำหรับความเจริญของมนุษย์ จากจุดนี้ Escobar จึงเสนอแนวคิด *"ยุคหลังการพัฒนา"* (post-development) มิใช่ในฐานะโครงการพัฒนาแบบใหม่ หากเป็นความพยายามที่จะปลดปล่อยความคิดของเราให้หลุดพ้นจากการครอบงำของระบอบพัฒนานิยม และเปิดรับความเป็นไปได้อื่น ๆ ของการดำรงอยู่ทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

แก่นสำคัญของข้อเสนอนี้อยู่ในมโนทัศน์ *"ความหลากหลาย" (pluriverse)* ของโลกที่ประกอบด้วยหลากหลายโลกทัศน์ หลากหลายวิธีคิด และหลากหลายความหมายของ *"การอยู่ดี" (well-being)* Escobar ยกตัวอย่างขบวนการสังคมจำนวนมากในลาตินอเมริกา ไม่ว่าจะเป็นขบวนการชนพื้นเมืองที่ต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ดินและทรัพยากร ขบวนการสิ่งแวดล้อมที่ตั้งคำถามต่อการทำลายธรรมชาติของรัฐและทุน หรือกลุ่มเกษตรกรรมยั่งยืนที่พยายามฟื้นฟูความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศ ขบวนการเหล่านี้ต่างสร้าง *"โลกอีกแบบ"* ที่มิได้ยึดโยงกับตัวชี้วัดเศรษฐกิจเชิงปริมาณ เช่น GDP หรืออัตราการเติบโต

ทางเศรษฐกิจ และมิได้ยอมรับกรอบคิดตะวันตกเกี่ยวกับความเจริญในฐานะมาตรฐานสากลที่ต้องเอาอย่าง

ในทัศนะของ Escobar ความหวังของการเปลี่ยนแปลงไม่ได้อยู่ที่ผู้เชี่ยวชาญระดับนานาชาติหรือสถาบันพัฒนาขนาดใหญ่ หากอยู่ที่การฟื้นคืนพลังให้แก่ชุมชนท้องถิ่นซึ่งกำลังประกอบสร้างรูปแบบการดำรงชีวิตและการจัดการทรัพยากรของตนเองในลักษณะที่สอดคล้องกับความเชื่อ ประเพณี และประสบการณ์ของพวกเขา การเมืองแบบล่างขึ้นบน (bottom-up politics) ที่ตั้งอยู่บนความรู้ท้องถิ่นและการปฏิบัติการของชุมชนจึงเป็นแก่นสำคัญของแนวคิดยุคหลังการพัฒนา เพราะเป็นพื้นที่ที่ความเป็นไปได้ใหม่ ๆ ของสังคมสามารถก่อรูปได้โดยไม่ต้องอยู่ในกำกับของตรรกะแห่งการพัฒนานิยม

ดังนั้น บทที่ 6 จึงทำงานในฐานะจุดเชื่อมระหว่างการวิพากษ์และการสร้างสรรค์ โดยทั้งหมดนี้ไม่ได้เพียงรื้อถอนการพัฒนาในฐานะระบอบความรู้และอำนาจ หากยังเปิดคำถามทางการเมืองที่ท้าทายอย่างยิ่งต่อโลกสมัยใหม่ หากระบอบพัฒนาได้ครอบงำจินตนาการทางสังคมอย่างลึกซึ้งยาวนานกว่าครึ่งศตวรรษ คำถามสำคัญที่ Escobar ทิ้งไว้ให้พิจารณาคือ *“เราจะสร้างโลกที่พ้นไปจากการครอบงำของวาทกรรมการพัฒนาได้อย่างไร”* และ *“เราจะสถาปนาวิถีชีวิตและความสัมพันธ์ทางสังคมใหม่ ๆ ที่ตั้งอยู่บนความหลากหลายความเป็นท้องถิ่น และความยั่งยืนได้อย่างไร”* ความท้าทายนี้ไม่ได้เป็นเพียงข้อเสนอเชิงทฤษฎี แต่เป็นการเรียกร้องให้พิจารณาความเป็นไปได้ทางการเมืองของ “โลกหลากหลายแบบ” ที่มนุษย์อาจร่วมกันสร้างและดำรงอยู่ โลกที่ชุมชนสามารถกำหนดอนาคตของตนเองได้ โดยไม่จำเป็นต้องยอมจำนนต่อความหมายของความเจริญที่ถูกกำหนดจากโครงสร้างส่วนบน

คุณค่าของหนังสือ

หนังสือ **Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World** ของ Arturo Escobar อย่างที่ทราบในวงวิชาการว่าหนังสือเล่มนี้ถูกจัดวางไว้ในฐานะงานคลาสสิกซึ่งผู้อ่านมีความเห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง หนังสือเล่มนี้สั่นคลอนความเข้าใจเกี่ยวกับ *"การพัฒนา"* และอธิบายถึงรากฐานของแนวคิดการพัฒนาอย่างตรงไปตรงมา ผู้อ่านตระหนักว่าหนังสือเล่มนี้ไม่เพียงเสนอการวิพากษ์โครงการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมเท่านั้น หากยังรื้อถอนรากเหง้าทางวาทกรรมที่ทำให้ *"ความยากจน"* และ *"โลกที่สาม"* ถูกสร้างขึ้นมาอย่างเป็นระบบในโลกสมัยใหม่ การอ่านหนังสือเล่มนี้จึงไม่ใช่การรับข้อมูลเชิงวิชาการแบบตรงไปตรงมา หากเป็นการเผชิญหน้ากับกรอบความคิดที่เคยครอบงำเราโดยไม่รู้ตัว

จุดเด่นของหนังสือ

สิ่งที่ผู้อ่านเห็นว่าเป็นจุดเด่นสำคัญอย่างแรก คือ ความสามารถของ Escobar ในการพลิกกรอบการวิเคราะห์การพัฒนาไปสู่การตีความในฐานะ *"ระบอบวาทกรรม"* Escobar แสดงให้เห็นว่าหลังทศวรรษ 1940 เป็นต้นมา โลกได้รับการจัดระเบียบใหม่ผ่านภาษาและความรู้แบบตะวันตก ซึ่งนิยามความยากจน ความล้าหลัง และความเจริญในลักษณะที่ทำให้ประเทศส่วนใหญ่กลายเป็น *"ผู้ถูกพัฒนา"* ผู้อ่านเห็นว่าการใช้แนวคิดของ Foucault ทำให้ผู้อ่านตระหนักว่า *"การพัฒนา"* ไม่ใช่เพียงชุดนโยบาย แต่เป็นเครื่องมือผลิตความจริงและกำหนดอำนาจและความรู้อย่างทรงพลัง

อีกประการหนึ่งที่ผู้อ่านให้ความสำคัญ คือ การผสานระหว่างทฤษฎีกับกรณีศึกษาที่ Escobar ลงพื้นที่ปฏิบัติจริงในโคลอมเบีย ประสบการณ์ภาคสนามในโครงการโภชนาการและอาหารเป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ที่ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจว่า การผลิตข้อมูล การสร้างตัวชี้วัด และการวางแผนเชิงเทคนิคล้วนมีบทบาทในการควบคุมชีวิตประชาชนมากกว่าที่วิธีวิทยาของการพัฒนา

กระแสหลักอธิบาย ทั้งนี้ การที่ Escobar ถ่ายทอดสิ่งเหล่านี้ทำให้การวิเคราะห์ของ Escobar มีน้ำหนักและมีชีวิตชีวากว่างานเชิงทฤษฎีทั่วไป

หนังสือเล่มนี้ยังมีความโดดเด่นในฐานะผู้เสนอแนวคิด *"ยุคหลังการพัฒนา" (post-development)* และ *"โลกที่มีหลากหลายวิถีชีวิต" (pluriverse)* และหลากหลายค่านิยม และไม่จำเป็นต้องเดินตามเส้นทางสมัยใหม่แบบตะวันตก ผู้อ่านเห็นว่าแนวคิดนี้เปิดประตูให้สังคมศาสตร์มองเห็นศักยภาพของความรู้ท้องถิ่น ขบวนการชนพื้นเมือง และรูปแบบการจัดการชีวิตที่เกิดจากล่างขึ้นบน ซึ่งล้วนเป็นทางเลือกที่เคยถูกมองข้ามภายใต้วาทกรรมพัฒนา

นอกจากนี้ การที่ Escobar เชื่อมโยงงานของ Said, Mudimbe และ Foucault ยังทำให้หนังสือเล่มนี้สนทนากับกรอบคิดระดับโลก และทำให้ผู้ศึกษาอย่างผู้อ่านสามารถเข้าใจว่า การพัฒนาเป็นส่วนหนึ่งของโครงการใหญ่ที่ผลิต "ภูมิศาสตร์เชิงอำนาจ" แบบตะวันตกขึ้นมา ความลุ่มลึกในเชิงทฤษฎีนี้เป็นคุณูปการที่ผู้อ่านยอมรับว่าสำคัญและสร้างแรงกระเพื่อมในสังคมศาสตร์สมัยใหม่อย่างแท้จริง

จุดที่ชวนตั้งคำถาม

อย่างไรก็ดี ผู้อ่านตระหนักว่า หนังสือเล่มนี้มีข้อจำกัดที่ผู้อ่านควรพิจารณาเช่นกัน

ประการแรก คือ ความซับซ้อนของภาษาและแนวคิดในหลายตอน Escobar ใช้สำนวนวิชาการเชิงหลังโครงสร้างนิยมที่แน่นและเข้มข้น ผู้อ่านพบว่าการอ่านบริบทหนังสือเล่มนี้อาจจำเป็นต้องอ่านงานที่เกี่ยวข้องร่วมด้วย เช่น งานของ Foucault หรือ Derrida ความยากนี้อาจส่งผลต่อผู้อ่านที่อยู่นอกวงวิชาการด้านสังคมศาสตร์หรือผู้ปฏิบัติงานภาคสนามที่ต้องการมุมมองเชิงปฏิบัติมากกว่าเชิงทฤษฎี

ประการที่สอง ผู้อ่านเห็นว่า Escobar อาจให้ความสำคัญกับวาทกรรมมากจนละเลยปัจจัยทางเศรษฐกิจการเมืองที่จับต้องได้ เช่น ระบบทุนนิยมโลก การสะสมทุนของบริษัทข้ามชาติ หรือโครงสร้างอำนาจรัฐในระดับมหภาค แน่นอนว่าการวิเคราะห์เชิงวัฒนธรรมมีคุณค่า แต่ในบางจุดผู้อ่านรู้สึกว่ามิติทางเศรษฐศาสตร์การเมืองถูกลดทอนจนไม่สมดุลกับความเป็นจริงของโลกกำลังพัฒนา

ประการที่สาม ผู้อ่านยังพบข้อจำกัดที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ กรณีศึกษาที่เน้นบริบทลาตินอเมริกาเป็นหลัก แม้บริบททางความคิดหลักของหนังสือจะมีลักษณะสากล แต่การวิเคราะห์ที่เข้มข้นในโคลอมเบียทำให้ผู้อ่านจากภูมิภาคอื่น เช่น เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต้องตีความต่อโดยอาศัยประสบการณ์ของตนเอง ความจำกัดด้านภูมิศาสตร์เช่นนี้ทำให้การประยุกต์ใช้กรอบคิดจำเป็นต้องระมัดระวังในเชื่อมโยง

ประการที่สี่ แม้แนวคิดหลังการพัฒนา (post-development) จะมีพลังเชิงวิพากษ์อย่างมากจนถึงปัจจุบัน ผู้อ่านเห็นว่ายังขาดแนวทางเชิงนโยบายที่เป็นรูปธรรม การเรียกร้องให้ฟังเสียงชุมชนหรือเปิดพื้นที่ให้ความรู้ท้องถิ่นเป็นสิ่งสำคัญ แต่ในหลายบริบท เช่น การจัดการความเหลื่อมล้ำระดับมหภาค หรือการรับมือวิกฤตสิ่งแวดล้อมระดับโลก ยังจำเป็นต้องการแนวทางที่เป็นรูปธรรมในการแก้ไขวิกฤตการณ์ดังกล่าว

สุดท้ายนี้ ในฐานะผู้อ่านหนังสือเล่มนี้ไม่เพียงท้าทายความคิดในเชิงวิพากษ์แต่ยังสร้างการตื่นรู้ในเรื่องการพัฒนาเพื่อทบทวนสมมติฐานพื้นฐานของสังคมศาสตร์ แม้จะมีข้อจำกัดทั้งในด้านภาษาและขอบเขต แต่คุณูปการของหนังสือเล่มนี้ในด้านการรื้อสร้างวาทกรรมการพัฒนาและการเสนอวิสัยทัศน์แห่งโลกหลากหลายแบบยังคงทรงอิทธิพลและควรค่าแก่การศึกษายิ่ง ดังนั้นผู้อ่านจึงมองว่า หนังสือเล่มนี้เป็น *“งานที่อ่านยาก แต่จำเป็น”* เป็นผลงานที่ทำให้มองเห็นอำนาจในที่มักมองไม่เห็น และชวนให้ถามคำถามใหม่ ๆ เกี่ยวกับ

ความหมายของการพัฒนา ความเจริญ ความยุติธรรม และอนาคตของมนุษยชาติในโลกที่ไม่เท่ากันใบนี้

สรุปและข้อเสนอแนะสำหรับผู้ที่สนใจ

หนังสือ Encountering Development ของ Arturo Escobar เป็นผลงานที่ผู้อ่านเห็นว่าเหมาะอย่างยิ่งสำหรับผู้ที่ต้องการทำความเข้าใจ *"การพัฒนา"* มิใช่เพียงในฐานะนโยบายหรือโครงการ แต่ในฐานะระบอบอำนาจและความรู้ที่ก่อรูปความจริงเกี่ยวกับโลกที่สาม ความยากจน และความทันสมัยอย่างลึกซึ้ง หนังสือเล่มนี้ช่วยเปิดมุมมองใหม่ในการวิเคราะห์โครงการพัฒนา เผยให้เห็นกลไกการจัดหมวดหมู่ การผลิตผู้เชี่ยวชาญ และการสร้างอำนาจผ่านภาษาและเทคโนโลยีของการวางแผน ขณะเดียวกันยังเสนอแนวคิด *"ยุคหลังการพัฒนา"* (post-development) และ *"โลกที่มีหลากหลาย"* (pluriverse) ที่เป็นประโยชน์ต่อผู้กำลังค้นหาทางเลือกการพัฒนาที่ยั่งยืนและสอดคล้องกับบริบทท้องถิ่นมากขึ้น ดังนั้น นักวิจัยด้านสังคมศาสตร์ นักพัฒนาชุมชน ผู้กำหนดนโยบาย รวมถึงนิสิตนักศึกษาที่ต้องการเข้าใจความซับซ้อนของภูมิรัฐศาสตร์แห่งการพัฒนาสามารถนำแนวคิดและข้อวิพากษ์ในหนังสือเล่มนี้ไปใช้เป็นฐานในการคิด วิเคราะห์ และออกแบบแนวทางใหม่ที่ให้พื้นที่แก่ความหลากหลายของโลกและความรู้ท้องถิ่นได้

เชิงอรรถ

[1] อาร์ตูโร เอสโกบาร์ (เกิดวันที่ 20 พฤศจิกายน ค.ศ. 1951) เป็นนักมานุษยวิทยาชาวโคลอมเบีย–อเมริกัน และดำรงตำแหน่งศาสตราจารย์กิตติคุณแห่งสาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยนอร์ทแคโรไลนา แชมเพิลฮิลล์ ประเทศสหรัฐอเมริกา เอสโกบาร์ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางว่าเป็นหนึ่งในนักคิดที่สำคัญที่สุดในการวิพากษ์ *"การพัฒนาแบบกระแสหลัก"* พร้อมทั้งผลักดันให้เกิดกรอบคิดทางเลือกซึ่งยึดโยงกับความหลากหลายทางวัฒนธรรม ความรู้ท้องถิ่น และการเคลื่อนไหวของชุมชนที่มุ่งสร้างรูปแบบการดำรงชีวิตและความเจริญที่ไม่จำกัดอยู่ในมาตรวัดเศรษฐกิจแบบตะวันตก